

T.C
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ SOSYAL
BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ARPAÇAY HAVZASI'NDA TARİHİ VE ARKEOLOJİK
ARAŞTIRMALAR

Mustafa KARAGEÇİ

DOKTORA TEZİ

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL

KARS-2015

T.C
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ARPAÇAY HAVZASI'NDA TARİHİ VE ARKEOLOJİK
ARAŞTIRMALAR

Mustafa KARAGEÇİ

DOKTORA TEZİ

JÜRİLER

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL
Başkan : Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN
Üye : Prof. Dr. Selçuk URAL
Üye : Doç. Dr. Bahattin ÇELİK
Üye : Yrd. Doç. Dr. Halim KORUCU

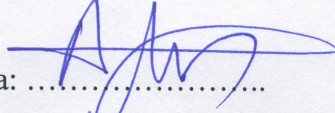
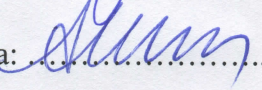
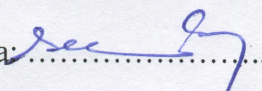
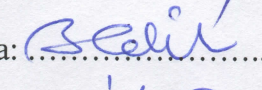
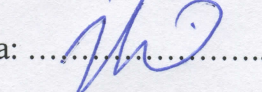
Bu çalışma Kafkas Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından 2014-FEF-27 nolu Doktora tez projesi olarak desteklenmiştir.

KARS-2015

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Mustafa KARAGEÇİ tarafından hazırlanan *Arpaçay Havzası'nda Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar* başlıklı bu çalışma, 15.07.2015 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından *Eskiçağ Tarihi* Bilim Dalı'nda Doktora tezi olarak oybirliğiyle kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan	: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN	İmza:
Danışman	: Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL	İmza:
Üye	: Prof. Dr. Selçuk URAL	İmza:
Üye	: Doç. Dr. Bahattin ÇELİK	İmza:
Üye	: Yrd. Doç. Dr. Halim KORUCU	İmza:

ONAY

Bu Tez, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ...../...../ 2015 tarih ve ..... sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Mustafa ÖZDEMİR
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Doktora tezi olarak hazırladığım [*Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*] adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Scientific Ethic Statement

I declare that I complied with the rules of academic and scientific ethics from the proposal stage to the process of completion of the study titled (Historical and Archaeological Research in Arpaçay Basin) as a Doctoral Thesis I prepared, that I obtained all information in term Project with the framework of scientific ethics and traditions, that I showed sources to the each quotation I made directly or indirectly in this study I prepared as a term Project in accordance with the writing rules and works which I used have been shown in the bibliography.

10.08 2015

Mustafa KARAGEÇİ

M. Karageçi

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR	V
HARİTA LİSTESİ	VII
FOTOĞRAF LİSTESİ	VIII
TABLO VE GRAFİK LİSTESİ	XII
GİRİŞ	1
Konunun Niteliği, Amacı, Önemi	1
İlgili Araştırmalar	5

I. BÖLÜM

ARPAÇAY HAVZASININ COĞRAFİ DURUMU VE TARİHİ COĞRAFYASI

1.1. Arpaçay Havzası'nın Genel Coğrafi Özellikleri	7
1.1.1. Arpaçay Nehri ve Havzası	17
1.1.1.1. Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikler	19
1.1.1.2. İklim ve Bitki Örtüsü Özellikleri	21
1.1.1.3. Hidrografya Özellikleri	21
1.1.1.4. Toprak Özellikleri	23
1.1.1.5. Yollar	24
1.1.1.6. Madenler	25
1.2. Arpaçay Havzası'nın Tarihi Coğrafyası	26

II. BÖLÜM

ARPAÇAY HAVZASININ TARİHİ

2.1. Prehistorik Dönem	33
2.1.1. Paleolitik Çağ	34
2.1.2. Neolitik Çağ	36
2.1.3. Kalkolitik Çağ	38
2.1.4. Tunç Çağı	40
2.2. Transkafkasya Kültürleri	46
2.3. Arpaçay Havzasındaki Devletler	48
2.3.1. Hurriler	48

2.3.2. Diau(e)hi/Daya(e)ni	56
2.3.3. Urartu Devleti	65
2.2.3.1. Urartu Siyasi Tarihi.....	65
2.2.3.2. Beylikler Dönemi	71
2.2.3.3. Devlet Dönemi	79
2.2.3.4. Urartu-Qulha İlişkisi	107

III. BÖLÜM **ARAŞTIRILAN ARKEOLOJİK MERKEZLER**

3.1. Türkiye Sınırlarındaki Merkezler	109
3.1.1. Kars	109
3.1.1.1. Merkez İlçe	109
3.1.1.1.1. Ani Yerleşmesi.....	109
3.1.1.1.2. Ataköy (Harmantepe) Höyük	109
3.1.1.1.3. Atayurt Kalesi	110
3.1.1.1.4. Azat (Dündartepe) Höyük	110
3.1.1.1.5. Bekler Nekropolü	111
3.1.1.1.6. Boğazkale Höyük	111
3.1.1.1.7. Boncuktepe Yerleşmesi	111
3.1.1.1.8. Borluk Vadisi Kaya Panoları	112
3.1.1.1.9. Bozkale Kalesi	112
3.1.1.1.10. Çakmak Höyük	112
3.1.1.1.11. Çakmak Kalesi	112
3.1.1.1.12. Çakmak Kalesi Nekropol Alanı	113
3.1.1.1.13. Danamayalı Höyük	113
3.1.1.1.14. Dereiçi Kaya Panoları	113
3.1.1.2.15. Hasan Kalesi	114
3.1.1.1.16. Haşiftlik Höyük	115
3.1.1.1.17. Köroğlu Kalesi	115
3.1.1.1.18. Kürdün Deresi Kalesi	115
3.1.1.1.19. Kürdün Deresi Kalesi Nekropol Alanı	116
3.1.1.1.20. Paşacayı Höyük	116
3.1.1.1.21. Sarıçayır Yerleşmesi	116

3.1.1.2. Arpaçay	117
3.1.1.2.1. Carcı Yerleşmesi	117
3.1.1.2.2. Carcı 2 Yerleşmesi	117
3.1.1.2.3. Carcı Kalesi	117
3.1.1.2.4. Danatepe Höyük	117
3.1.1.2.5. Polat Kalesi	118
3.1.1.2.6. Taşdere (Kantepe) Höyük	118
3.1.1.2.7. Taşdere (Sosgert) Kalesi	118
3.1.1.2.8. Taşköprü Yazıtı	119
3.1.1.2.9. Tepecik Yerleşmesi	119
3.1.1.2.10. Yalınçayır Yerleşmesi	119
3.1.1.2.11. Yarbaşı Yerleşmesi	120
3.1.1.2.12. Zöhrap Yerleşmesi	120
3.1.1.3. Akyaka	120
3.1.1.3.1. Angut (Sulakbahçe) Kaleleri	120
3.1.1.3.2. Değirmenler Höyük	121
3.1.1.3.3. Duraklı Kurganı	121
3.1.1.3.4. Duraklı Yarbaşı Kalesi	121
3.1.1.3.5. Kız Kalesi (Kalkankale).....	121
3.1.1.3.6. Üçpınar Höyük	122
3.1.1.3.7. Yarüstü Nekropolu	122
3.1.1.3.8. Yarüstü Yerleşmesi	122
3.1.1.3.9. Yerlikavak Höyük	122
3.1.1.3.10. Ziyarettepe (Sulakbahçe) Kalesi	123
3.1.1.4. Digor	123
3.1.1.4.1. Kuzeyhan Kalesi	123
3.1.1.4.2. Kuzeyhan Kalesi Nekropol Alanı	123
3.1.1.4.3. Kuzeyhan Gözetleme Kulesi.....	124
3.1.1.5. Sarıkamış	124
3.1.1.5.1. Düzmeşe Obsidyen Merkezi	124
3.1.1.5.2. Kırnkaya (Asboğa) Kalesi	124
3.1.1.5.3. Kız Kalesi	124
3.1.1.5.4. Köroğlu Kalesi	125

3.1.1.5.5. Micingert (İnkaya) Kalesi	125
3.1.1.5.6. Sarıkamış Yazıtı	125
3.1.1.5.7. Sırataşlar Kalesi	126
3.1.1.5.8. Taşlıgüney Kalesi ve Kaya Odaları	126
3.1.1.5.9. Toprakkale Kalesi	126
3.1.1.5.10. Yoğunhasan (Karapınar) Kalesi	127
3.1.1.5.11. Zivin (Süngütaşı) Kalesi	128
3.1.1.6. Susuz.....	129
3.1.1.5.1. Doyumlu Kaya Resimleri	129
3.1.1.5.2. Kalecik Köyü Höyük	129
3.1.1.5.3. Kayalık Mindivan Kalesi	129
3.1.2. Ardahan	129
3.1.2.1. Çıldır	129
3.1.2.1. Adalar Höyük	129
3.1.2.2. Akçakale Kalesi	130
3.1.2.3. Başköy Kalesi	130
3.1.2.4. Beşiktepe Kalesi	131
3.1.2.5. Cinnik Nekropolu	131
3.1.2.6. Darboğaz Barajı	131
3.1.2.7. Harabeler Düz Yerleşmesi	132
3.1.2.8. Karasal Höyük	132
3.1.2.9. Kayabeyi Kalesi	133
3.1.2.10. Kunduzevi Düz Yerleşmesi	133
3.1.2.11. Peyhler Höyük	133
3.1.2.12. Sengertepe Kalesi	134
3.1.2.13. Sınırtası Kalesi	134
3.1.2.14. Şeytan Kalesi	135
3.1.2.15. Topyolu Mezar Alanı	135
3.1.2.16. Yıldırımtepe Düz Yerleşmesi.....	136
3.1.3. Iğdır	136
3.1.3.1. Tuzluca	136
3.1.3.1.1. Abbasgöl Barajı ve Göleti	136
3.1.3.1.2. Akbulak Kalesi	136

3.1.3.1.3. Aslanlı Kalesi	137
3.1.3.1.4. Aşağı Aktaş Kalesi	137
3.1.3.1.5. Aşağı Aktaş Kaya Mezarı	137
3.1.3.1.6. Âşık Hüseyin Göleti	138
3.1.3.1.7. Âşık Hüseyin Kalesi-I	138
3.1.3.1.8. Âşık Hüseyin Kalesi-II	139
3.1.3.1.9. Âşık Hüseyin Nekropolu	139
3.1.3.1.10. Bendmurat Barajı	139
3.1.3.1.11. Üçkaya Kalesi	139
3.1.3.1.12. Gedikli (Aslanlı) Kalesi	140
3.1.3.1.13. Göктаş Kaya Mezarı	140
3.1.3.1.14. Hamurkesen Kalesi	140
3.1.3.1.15. Hamurkesen Su Kanalı	141
3.1.3.1.16. İnceköy Kalesi	141
3.1.3.1.17. Kalaca Kalesi	141
3.1.3.1.18. Karakale	141
3.1.3.1.19. Katırlı Kalesi	142
3.1.3.1.20. Katırlı Göleti	142
3.1.3.1.21. Kırkbulak Yerleşmesi	142
3.1.3.1.22. Kız Kalesi	142
3.1.3.1.23. Küllütepe Höyük	143
3.1.3.1.24. Papaz Kalesi	143
3.1.3.1.25. Sarıabdal Kalesi	143
3.1.3.1.26. Sürmeli Kalesi	144
3.1.3.1.27. Şedik Kalesi	144
3.1.3.1.28. Tuzyatağı Höyük	144
3.1.3.1.29. Tuzyatağı Yerleşmesi	144
3.1.3.1.30. Yağlı Kalesi	145
3.1.3.1.31. Yüceotağ I Kalesi	145
3.1.3.1.32. Yüceotağ II Kalesi	145
3.1.3.1.33. Yürek Kalesi	146
3.1.3.1.34. Yürek Nekropolu	146
3.1.3.1.35. Zarif Kalesi	146

3.2. Türkiye Sınırları Dışındaki Merkezler	147
3.2.1. Ermenistan.....	147
3.2.1.1. Ariç Höyük ve Nekropolü	147
3.2.1.2. Keti Nekropolü.....	147
3.2.1.3. Aragatsiberd Kalesi.....	147
3.2.1.4. Ashot-Yerkat Kalesi.....	148
3.2.1.5. Berdidosh Kalesi	148
3.2.1.6. Gegharot Kalesi.....	148
3.2.1.7. Geghadzor Kalesi	148
3.2.1.8. Hnaberd Kalesi.....	149
3.2.1.9. Kanlıca Yazıtı.....	149
3.2.1.10. Kirovakan Nekropolü.....	149
3.2.1.11. Tsaghkasar I Yerleşmesi	149
3.2.1.12. Horom Kalesi	150
SONUÇ	151
KAYNAKÇA	155
EKLER	186
ÖZGEÇMİŞ	265

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmamızda, Kuzeydoğu Anadolu'da stratejik açıdan önemli bir konumda olan ve Arpaçay Nehri'nin Havzasında Türkiye sınırları içerisinde yer alan Ardahan, Kars ve Iğdır İlleri ve Ermenistan'ın doğu sınırında yer alan bölgeler tarihi ve arkeolojik çalışmalar ışığında değerlendirilmiştir. Şimdiye kadar bölgede yapılan kazı, yüzey araştırmalar ve diğer çalışmalarını tekrar gözden geçirip, elde ettiğimiz yeni bulgularımızı da ekleyerek objektif sonuçlar çıkarılmaya çalışıldı.

Araştırma sahamızda, şimdiye kadar yapılmış olan birçok çalışmaya rağmen ne yazık ki Arpaçay Nehri ve Havzası'nda yapılan araştırmalar yetersiz kalmıştır. Bu nedenle, Arpaçay Havzası ve çevresinde yaptığımız araştırma ve incelemeler sayesinde M.Ö. 9.-6. Yüzyıllar arasında bölgede önemli bir güç olan Urartu Devleti'nin bölgeye yayılışındaki temel faktörler ve Arpaçay Havzası'nın önemi, yazılı kaynaklar ve arkeolojik bulgular ışığında değerlendirilmeye çalışıldı.

Çalışmamızda öncelikle danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Akın Bingöl ve Prof. Dr. Alpaslan Ceylan başkanlığında bölgede yürütülen yüzey araştırmaları sonucu daha önce bulunan merkezler ile daha sonra yeni bulduğumuz yerleşim yerleri ve arkeolojik merkezler haritada işaretlenerek Arpaçay Havzası'nın genel bir görünümünün çıkarılmasına önem verilecektir.

Giriş bölümünde öncelikle bölgenin coğrafyası ve tarihi coğrafyası ele alınmış, daha sonra bölgenin tarih öncesi çağları daha sonra da tarihi çağları yazılı ve arkeolojik kaynaklar ışığında incelenmiştir. Sonuç kısmında ise Arpaçay Havzası'nda bulduğumuz arkeolojik merkezlerin, Urartu Devleti ve diğer komşu devletlerin kaynakları ve arkeolojik kaynakları ışığında değerlendirilmesi yapılacak ve tezimizin bölgenin İlkçağ tarihine kazandıracığı katkıların, tarihi bakış içerisinde yorumlanmasına özen gösterilecektir.

Tez çalışmam esnasında bana her türlü maddi ve manevi imkânlarını eksik etmeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Akın Bingöl'e sonsuz teşekkürlerimi bildiririm.

Lisans ve lisansüstü eğitimim sırasında her zaman yardımlarını eksik etmeyen, her türlü fedakârlık örneği gösteren ve benim gibi onlarca kişiyi bilim âlemine kazandıran saygıdeğer hocam Prof. Dr. Alpaslan Ceylan ve eşi Dr. Nezahat Ceylan'a teşekkürü bir borç bilirim.

Tezin hazırlanması esnasında bana zaman ayırıp yardımlarını eksik etmeyen Prof. Dr. Selçuk Ural, Doç. Dr. Bahattin Çelik, Yrd. Doç. Dr. Halim Korucu ve Yrd. Doç. Dr. Ertan Küçükefe hocalarıma teşekkür ederim. Ayrıca her türlü kaynak ve belge temininde yardımlarını eksik etmeyen Yrd. Doç. Dr. Oktay Özgül, Yrd. Doç. Dr. İbrahim Üngör, Yrd. Doç. Dr. Yavuz Günaşdı ve Öğr. Gör. Adem Dumlu'ya teşekkür ederim.

Sabrından ve yardımlarından dolayı başta enstitü müdürümüz Doç. Dr. Mustafa Özdemir'e ve Kafkas Üniversitesi BAP görevlisi Kublay Ablak'a teşekkür ederim. Maddi ve manevi imkânlarını eksik etmeyip, yetişmemde emeklerini inkâr edemeyeceğim babam İbrahim Halil Karageçi, annem Münevver Karageçi, ağabeylerim Mehmet Nur ve Ahmet Karageçi, ablam Ayşegül Karageçi'ye teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca çalışmalarımnda bana her zaman destek olan ve manevi desteğini hiç eksik etmeyen eşim Dilek Karageçi'ye teşekkür ederim.

Kars-2015

Mustafa Karageçi

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM
ESKİ ÇAĞ BİLİM DALI
ARPAÇAY HAVZASINDA TARİHİ VE ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR
Mustafa KARAGEÇİ
Akın BİNGÖL
2015 – XII+266 s.

ÖZET

Dünya üzerindeki herhangi bir coğrafyanın; şekillenmesinde, sosyal, ekonomik ve kültürel yapılarının oluşmasında birçok etken vardır. Bu etkenlerin arasında şüphesiz ki yeryüzü şekilleri, akarsu, iklim ve bitki örtüsü önemli yer tutmaktadır. Ancak bu fiziki etkenler arasında Eskiçağlardan günümüze kadar önemini koruyan ve toplumlar için yaşam kaynağı olan nehirler önemli yer tutmaktadır. Bu nedendir ki, Kafkaslardan Anadolu'ya geçişte önemli bir köprü vazifesi gören Arpaçay Havzası'ndaki coğrafyanın kültürel, ekonomik ve sosyal yönden şekillenmesinde Arpaçay Nehri önemli bir rol oynamıştır. Günümüzde Ermenistan ile ülke sınırlarımızı çizen Arpaçay'ın uzunluğu 186 km'dir. Arpaçay Nehri'ni oluşturan önemli kollar Çıldır Gölü ve Ermenistan'da yer alan Arpagel Gölünden çıkan sulardır. Ancak bunlardan başka Kars, Karahan ve Digor Çayları gibi irili ufaklı birçok su da Arpaçay Nehri'ne katılır. Bu nedenle çalışma alanımızı Arpaçay Nehri'ni oluşturan kollara ve nehrin Aras Nehri'ne katıldığı Iğdır/Tuzluca ilçesine kadar olan coğrafyayı belirledik.

Arpaçay Havzası diye adlandırdığımız bölümde 120'ye yakın arkeolojik merkez, kale, yerleşim alanı ve diğer mimari yapılar tespit ettik. Tespit edilen merkezlerin bir kısmı daha önceden tespit edilmekle beraber bir kısmı da 2013-2014 yıllarında yaptığımız yüzey araştırmalarında tespit edilmiştir. Arpaçay Nehri'nin akış yönünü çalışmamızın yönünü oluşturmaktadır. Bu yönde bulduğumuz merkezleri, Eskiçağlarda bölgeye hakim olan devletleri de göz önüne alarak incelemeye çalıştık. Çalışma alanımızda şimdiye kadar 58 kale, 17 höyük, 16 yerleşme, 17 nekropol alanı ve kaya mezarı, 5 sulama tesisi ve 3 yazıt tespit ettik. Arpaçay Havzası'nın Kafkaslardan Anadolu'ya giriş kapısı konumunda olması ve önemli yolların kavşağında yer almasından dolayı yapmış olduğumuz bu tez çalışmasının Arpaçay ve havzasının Eskiçağ Tarihini aydınlatacağını ve daha sonra yapılacak olan çalışmalara örnek teşkil olacağı kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Arpaçay Havzası, Urartu, Doğu Anadolu, Diauehi, Transkafkasya.

Kafkas University
Institute of Social Sciences
History Department
Department of Ancient History
Historical and Archaeological Research in Arpaçay Basin
Ph. D. Mustafa Karageçi
Akın BİNGÖL
2015 and XII+266 p.

Abstract

There are many factors in the creation of any geography and the formation of its social, economic and cultural patterns in the world. Of these factors, it is doubtless that land forms, river, climate and vegetation cover have important places. However, the rivers, maintaining their importance from the old ages to present and becoming the life source for societies, have important place among these physical factors. For this reason, the river of Arpaçay, conducting the mission of bridge passing from Caucasia to Anatolia, played a crucial role in the shape of Arpaçay basin concerning its cultural, economic and social aspects. The length of Arpaçay River, drawing the border between Turkey and Armenia, is 186 km. The important tributaries composing the Arpaçay River are the waters arising from Arpagel Lake located in Çıldır Lake and Armenia. In addition to these, the brooks like Kars, Karahan and Digor join to the Arpaçay River. In this regard, the region of this study have been determined as the geography from the branches composing the Arpaçay river to the district of Tuzluca of Iğdır in which Arpaçay river joins the Aras river.

We detected nearly 120 archaeological centre, castle, settlement and other architectural buildings in the area named after as Arpaçay basin. Some of these centres were uncovered before and some were determined by our surface surveys conducted in the years of 2013-2014. The flow of Arpaçay River composes the direction of our study. We studied on the centres in this direction through regarding the states dominated here in old ages. We identified 58 castles, 17 mounds, 16 settlements, 17 necropolis region and rock tombs, 5 irrigation facilities, and 3 inscriptions in our study region. We hope that this study shed light on the old ages of Arpaçay and its basin and will lead to following studies as Arpaçay basin is located at the intersection of important roads and regarded as an entrance door from Caucasia to Anatolia.

Key Words: Arpaçay Basin, Urartian, Eastern Anatolia, Diauehi, Transcaucasia.

KISALTMALAR

AA	: Archäologie Anzeiger
AAA	: Annals of Archeology and Anthropology
AJA	: American Journal of Archeology, Baltimore.
AMI	: Archäologische Mitteilungen aus Iran
An Ar	: Anadolu Araştırmaları, İstanbul.
AO	: Der Alte Orientalia
Ar Or	: Archiv Orientalin
ARAB	: Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II, Chicago 1926-27.
ARI	: A. K. Grayson, Assyrian Royal Inscriptions I, Wiesbaden, 1972.
AS	: Anatolian Studies, London.
AST	: Araştırma Sonuçları Toplantısı
AU	: Ekrem Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, İstanbul, 1989.
Bi Or	: Bibliotheca Orientalis
CAH	: Cambridge Ancient History
DAN	: Dokladi Akademii Nauk
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DMİG	: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü
DTCFD	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
EİEİ	: Elektrik İşletmeleri Etüd Dairesi
EV	: Epigrafika Vostoka
Hchl	: F. W. König; Handbuch der Chaldäischen Inschriften AFO 8, Graz, 1955-57
HES	: Hidroelektrik Santrali
IAN	: Izvestiya Akademii Nauk
İM	: İstanbuler Mitteilungen
İst. Mitt.	: İstanbuler Forschungen, Berlin.
JA	: Journal Asiatique
JAOS	: Journal of the American Oriental Society, New Haven.
JCS	: Journal of Cuneiform Studies, New Haven.
JNES	: Journal of Near Eastern Studies, Chicago.
JRAS	: Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland

Kbo	: Keilschrifttexte aus Boghazköi
KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı
LAAA	: Los Angeles Art Association
MDOG	: Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft
MVAG	: Mitteilungen der vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft,
NU	: M. Salvini, Nairi e Ur(u)atri, Roma, 1967.
ODTÜ	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
OIP	: Orientale Institute Publications
RA	: Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale
RHA	: Revue Hittite et Asiatique, Paris.
SMEA	: Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici
TAD	: Türk Arkeoloji Dergisi
TCD	: Türk Coğrafya Dergisi
TKU	: Topographische Karte von Urartu
TTAED	: Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi
TTKong.	: Türk Tarih Kongresi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TÜBAAR	: Türkiye Bilimler Akademisi
TÜBİTAK	: Türkiye Bilimsel Araştırmalar Kurumu
UKN	: G.A. Melikişvili, Urartskie, Klioobraznyne Nadpisi, Moskova, 1960
UNK	: M. T. Tarhan: M.Ö. 13. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları, İstanbul (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), 1978.
VDI	: Vestnik drejnev istorii
ZA	: Zeitschrift für Assyriologie
ZDMG	: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft
ZE	: Zeitschrift für Ethnologie
ZVO	: Zapiski vostoçnogo otdeleniya imperetorskogo Russkogo arheologičeskoyo

HARİTA LİSTESİ

Harita 1. Arpaçay Havzası Fiziki Haritası	186
Harita 2. Doğu Anadolu Fiziki Haritası	187
Harita 3. Arpaçay Nehri'nin Aras Nehri'ne Katılımı.....	188
Harita 4. Çalışma Alanımız.....	189
Harita 5. Urartu Yayılım Alanı (A. Ceylan Arşivinden).....	190
Harita 6. Diauehi Yayılım Haritası (A. Ceylan Arşivinden).....	191
Harita 7. Karaz Kültürü Yayılım Haritası (A. Ceylan Arşivinden)	192

FOTOĞRAF LİSTESİ

Fotoğraf 1: Ani Yerleşmesi.....	193
Fotoğraf 2: Atayurt Kalesi	193
Fotoğraf 3: Azat (Dündartepe Höyük).....	194
Fotoğraf 4: Bekler Nekropolü	194
Fotoğraf 5: Boncuktepe Yerleşmesi.....	195
Fotoğraf 6: Borluk Vadisi	195
Fotoğraf 7: Borluk Vadisi Kaya Panoları.....	196
Fotoğraf 8: Bozkale Kalesi.....	196
Fotoğraf 9: Çakmak Kalesi	197
Fotoğraf 10: Çakmak Kalesi Nekropol Alanı	197
Fotoğraf 11: Danamayalı Höyük.....	198
Fotoğraf 12: Dereiçi Kaya Panoları	198
Fotoğraf 13: Köroğlu Kalesi	199
Fotoğraf 14: Kürdün Deresi Kalesi.....	199
Fotoğraf 15: Kürdün Deresi Kalesi	200
Fotoğraf 16: Kürdün Deresi Kalesi Nekropol Alanı.....	200
Fotoğraf 17: Kürdün Deresi Kalesi Nekropol Alanı	201
Fotoğraf 18: Carcı Yerleşmesi	201
Fotoğraf 19: Paşaçayır Höyük.....	202
Fotoğraf 20: Carcı 2 Yerleşmesi	202
Fotoğraf 21: Carcı Kalesi	203
Fotoğraf 22: Danatepe Höyük.....	203
Fotoğraf 23: Polat Kalesi	204
Fotoğraf 24: Polat Kalesi	204
Fotoğraf 25: Taşdere (Sosgert) Kalesi	205
Fotoğraf 26: Taşdere (Sosgert) Kalesi	205
Fotoğraf 27: Taşköprü Yazıtı	206
Fotoğraf 28: Taşköprü Yazıtı (A. Ceylan Arşivinden)	206
Fotoğraf 29: Tepecik Yerleşmesi	207
Fotoğraf 30: Yalınçayır Yerleşmesi	207
Fotoğraf 31: Yarbaşı Terleşmesi.....	208

Fotoğraf 32: Zöhrap yerleşmesi	208
Fotoğraf 33: Angut (Sulakbahçe) Kaleleri	209
Fotoğraf 34: Duraklı Kurganı.....	209
Fotoğraf 35: Duraklı Yarbaşı Kalesi	210
Fotoğraf 36: Kız Kalesi (Kalkankale)	210
Fotoğraf 37: Yarüstü Yerleşmesi	211
Fotoğraf 38: Ziyarettepe (Sulakbahçe) Kalesi	211
Fotoğraf 39: Kuzeyhan Kalesi	212
Fotoğraf 40: Kuzeyhan Kalesi	212
Fotoğraf 41: Kuzeyhan Kalesi	213
Fotoğraf 42: Kuzeyhan Kalesi Nekropol Alanı	213
Fotoğraf 43: Kuzeyhan Gözetleme Kulesi	214
Fotoğraf 44: Düzmeşe Obsidyen Merkezi	214
Fotoğraf 45: Kırankaya (Asboğa) Kalesi	215
Fotoğraf 46: Kız Kalesi.....	215
Fotoğraf 47: Köroğlu Kalesi	216
Fotoğraf 48: Micingert (İnkaya) Kalesi	216
Fotoğraf 49: Sarıkamış Yazıtı (A. Ceylan Arşivinden)	217
Fotoğraf 50: Sırataşlar Kalesi.....	218
Fotoğraf 51: Taşlı Güney Kalesi ve Kaya Odaları.....	218
Fotoğraf 52: Taşlı Güney Kalesi ve Kaya Odaları.....	219
Fotoğraf 53: Toprakkale Kalesi	219
Fotoğraf 54: Yoğunhasan (Karapınar) Kalesi	220
Fotoğraf 55: Yoğunhasan (Karapınar) Kalesi	220
Fotoğraf 56: Yoğunhasan (Karapınar) Kalesi	221
Fotoğraf 57: Yoğunhasan (Karapınar) Kalesi (A. Ceylan Arşivinden)	221
Fotoğraf 58: Yoğunhasan (Karapınar) Kalesi (A. Ceylan Arşivinden)	222
Fotoğraf 59: Zivin (Süngütaşı) Yazıtı (A. Ceylan Arşivinden)	223
Fotoğraf 60: Zivin (Süngütaşı) Kalesi.....	224
Fotoğraf 61: Zivin (Süngütaşı) Kalesi.....	224
Fotoğraf 62: Zivin (Süngütaşı) Kalesi.....	225
Fotoğraf 63: Doyumlu Kaya Resimleri.....	225
Fotoğraf 64: Doyumlu Kaya Resimleri.....	226

Fotoğraf 65: Kalecik Köyü Höyük.....	226
Fotoğraf 66: Kayalık Mindivan Kalesi	227
Fotoğraf 67: Adalar Höyük	227
Fotoğraf 68: Akçakale Kalesi.....	228
Fotoğraf 69: Başköy Kalesi.....	228
Fotoğraf 70: Beşiktepe Kalesi.....	229
Fotoğraf 71: Cinnik Nekropolu.....	229
Fotoğraf 72: Harabeler Düz Yerleşmesi	230
Fotoğraf 73: Karasal Höyük.....	230
Fotoğraf 74: Kayabeyi Kalesi	231
Fotoğraf 75: Kunduzevi Düz Yerleşmesi.....	231
Fotoğraf 76: Peyhler Höyük.....	232
Fotoğraf 77: Sengertepe Kalesi.....	232
Fotoğraf 78: Sınırtası Kalesi	233
Fotoğraf 79: Şeytan Kalesi.....	233
Fotoğraf 80: Yıldırımtepe Düz Yerleşmesi.....	234
Fotoğraf 81: Akbulak Kalesi.....	234
Fotoğraf 82: Aslanlı Kalesi	235
Fotoğraf 83: Aşağı Aktaş Kalesi.....	235
Fotoğraf 84: Aşağı Aktaş Kalesi	236
Fotoğraf 85: Aşağı Aktaş Kaya Mezarı	236
Fotoğraf 86: Aşağı Aktaş Kaya Mezarı	237
Fotoğraf 87: Aşağı Aktaş Kaya Mezarı	237
Fotoğraf 88: Âşık Hüseyin Göleti	238
Fotoğraf 89: Âşık Hüseyin Kalesi I	238
Fotoğraf 90: Âşık Hüseyin Kalesi I	239
Fotoğraf 91: Âşık Hüseyin Kalesi II.....	239
Fotoğraf 92: Âşık Hüseyin Kalesi II.....	240
Fotoğraf 93: Üçkaya Kalesi	240
Fotoğraf 94: Göktaş Kaya Mezarı.....	241
Fotoğraf 95: Göktaş Kaya Mezarı.....	241
Fotoğraf 96: Hamurkesen Kalesi	242
Fotoğraf 97: Hamurkesen Su Kanalı.....	242

Fotoğraf 98: Hamurkesen Su Kanalı.....	243
Fotoğraf 99: İnceköy Kalesi.....	243
Fotoğraf 100: İnceköy Kalesi.....	244
Fotoğraf 101: Kalaca Kalesi.....	245
Fotoğraf 102: Karakale	245
Fotoğraf 103: Katırlı Kalesi	246
Fotoğraf 104: Katırlı Kalesi	246
Fotoğraf 105: Katırlı Göleti	247
Fotoğraf 106: Kız Kalesi.....	247
Fotoğraf 107: Kız Kalesi.....	248
Fotoğraf 108: Küllütepe Höyük	248
Fotoğraf 109: Sarıabdal Kalesi	249
Fotoğraf 110: Sürmeli Kalesi.....	249
Fotoğraf 111: Şedik Kalesi	250
Fotoğraf 112: Tuzyatağı Höyük.....	250
Fotoğraf 113: Tuzyatağı Höyük.....	251
Fotoğraf 114: Tuzyatağı Yerleşmesi.....	251
Fotoğraf 115: Tuzyatağı Yerleşmesi.....	252
Fotoğraf 116: Yağlı Kalesi.....	252
Fotoğraf 117: Yağlı Kalesi.....	253
Fotoğraf 118: Yüceotağı Kalesi	253
Fotoğraf 119: Yüceotağı II Kalesi	254
Fotoğraf 120: Zarif Kalesi.....	254
Fotoğraf 121: Ani'den Arpaçay Nehri	255
Fotoğraf 122: Aragatsiberd Kalesi Çizimleri.....	255
Fotoğraf 123: Gegharot Kalesi Çizimleri.....	256
Fotoğraf 124: Gegharot Kalesi Çizimleri.....	256
Fotoğraf 125: Hnaberd Kalesi Çizimleri.....	257
Fotoğraf 126: Hnaberd Kalesi Çizimleri.....	257
Fotoğraf 127: Horom Kalesi Çizimleri	258
Fotoğraf 128: Horom Kalesi Çizimleri	258

TABLO VE GRAFİK LİSTESİ

Tablo 1: Tespit Edilen Merkezlerin Türlerine ve Dönemlerine Göre Dağılımı.....	259
Grafik 1: Tespit Edilen Merkezlerin Türlerine Göre Dağılımı	263
Grafik 2: Tespit Edilen Merkezlerin Türlerine Göre Dağılımı	263
Grafik 3: Tespit Edilen Merkezlerin İllere Göre Dağılımı.....	264

GİRİŞ

Konunun Niteliği, Amacı ve Önemi

Araştırma alanımızı oluşturan Arpaçay Nehri Havzası, Kafkasların Anadolu'ya giriş kapısı durumundadır. Ermenistan ile ülke sınırimızı çizen Arpaçay Nehri, hem geçtiği coğrafyalara hayat vermiş hem de etrafında kurulmuş olan uygarlıkları her yönden etkilemiştir. Bu nedenle çalışma alanımızı; yapılmış olan yüzey araştırmaları, kazılar, Urartu ve diğer komşu devletlerin bırakmış oldukları belge ve yazıtlar ışığında değerlendirmeye çalıştık. Şimdiye kadar Arpaçay Havzası'nda yapılmış olan kazı ve yüzey araştırmalarının genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Bizim de yapmış olduğumuz yüzey araştırmaları¹, stratigrafik verilerin incelenmesi ve elde edilen bulguların tamamı bir araya getirilerek, bölgenin devam eden tarihi ve tarihi coğrafyası belirli bir bilimsel metot içinde incelenmiş daha kapsamlı bir yorumlama yapılmıştır.

Arpaçay Havzası'nın bölgenin siyasi, kültürel, ekonomik ve politik öneminin belirlenmesinde üstlenmiş olduğu rol, tarihi bütünlük içerisinde değerlendirilmiştir. Bölgede süregelen kültür ve devletlerin nasıl bir siyasi oluşumdan geçtikleri ve bölge için önemleri arkeolojik ve tarihi kayıtların ışığında tekrardan gözden geçirilmiştir.

Uygulanan Yöntem ve Kullanılan Terimler

Türkiye sınırlarında Ardahan, Kars, Iğdır İlçeleri ve Ermenistan'ın doğu sınırlarında yer alan bölgelerden oluşan Arpaçay Havzası'nda çalışma alanımız belirlenirken Arpaçay'ın akış yönü ve havzanın coğrafi durumu dikkate alındı. Araştırma bölgesinin dağlık yapısı dikkate alınarak; yapılan yüzey araştırmalarında, daha önce tespit edilmiş merkezler ışığında incelenmeye gayret edilmiştir. Çalışmamızın birinci bölümünde Arpaçay Havzası'nın genel coğrafi durumu ifade edilmiştir.

Çalışma bölgemizdeki eski ve yeni arkeolojik merkezler, 1/10.000 ölçeğinde detaylı bir topoğrafik harita üzerine işlenerek, merkezler hakkında harita bilgisine yönelik

---

¹ 1998-2013 yılları arasında Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Alpaslan Ceylan başkanlığında, 2013 yılından itibaren ise Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. A. Bingöl başkanlığında gerçekleştirilmiştir.

bilgiler ileri sürülmüştür. Yazıtlarda geçen arkeolojik merkezler, bölgedeki kaya mezarları ve yazıtlar gibi önemli işaretler ışığında yeni bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Ayrıca Urartu Devleti'nin bölgedeki askeri ve siyasi varlığı, bırakmış oldukları kale kalıntılarında, kaya mezarlarından ve diğer arkeolojik kalıntılardan yola çıkılarak tekrar yorumlanmaya çalışılmıştır.

Araştırmamızın görsel malzemesinin hazırlanması esnasında seramik ve mimari çizimlerde bütün bilgisayar yöntemlerinden ve yeni teknolojik cihazlardan azami derece faydalanılmaya gayret gösterilmiş ve yüzey araştırmalarımızda tespit ettiğimiz yeni arkeolojik merkezler, aşağıdaki gibi kategorize edilmiştir;

Yerleşmenin Adı:

Türü: Arkeolojik buluntu merkezinin niteliği, cinsi

Rakım: Denizden yüksekliği (yerinde tespit amaçlı)

Koordinat: GPS koordinatı(Konumlandırmak için)

Bölge: Çalışma alanını, İran'ın Kuzeybatı Bölgeleri

Araştırma Yöntemi: Kazı, Yüzey Araştırması, İnceleme

Yeri ve Konumu: Harita üzerindeki konumu, topografik özellikleri, yerleşme özelliklerinin gösterilmesi.

Araştırma ve Kazılar: Arkeolojik merkezde daha önce yapılmış (yapılmakta olan) kazı ve yüzey araştırmaları.

Tabakalanma: Stratigrafik özellikleri, tabakanın altında ve üstünde hangi tabakaların olduğu nasıl bir ortamda bulunduğu, tabaka nitelikleri ve özellikleri.

Buluntular: Çanak-çömlek, Mimari kalıntı, taş alet, mikrolit alet, kil malzeme, maden, ahşap, taş, cam, obsidiyen, figürün, heykel ve kabartma, sikke, mühür, yazıt, tablet, insan kemikleri, sunak, mezar, kaya işareti, kaya mezarı vb.

Yorum ve Tarihlemenin özelliği: Arkeolojik Merkez hakkında elde edilen buluntular, özellikle çanak-çömlek buluntuları, yapısal özellikleri, yüzey işlemleri ve varsa süsleme özellikleri her parça için aşağıdaki tanımlara göre ifade edilmiştir.

Renk: Keramik kesitlerinden veya astarsız yüzeylerden izlenebilen renkler keramiklerin "hamur rengini" oluşturur. Hamur rengi yanında keramik çalışmalarında değerlendirilen diğer bir değerlendirme de "astar rengi"dir. Konu

içinde keramiğin daha iyi anlaşılması için kırmızı, kiremit, pembe, kahve, açık kahve, devetüyü gibi renk adları kullanılmıştır.

Katkı: “katkı”, keramiğin ana maddesi olan kil (toprak) içindeki yabancı maddelere denir. Çanak-çömleklerin daha kolay biçimlendirilmesi ve pişme esnasında kabın deformasyonunu azaltmak amacıyla katkı maddesi katılır. Kil hamuru içindeki katkı maddeleri kesitten belirlenebilmektedir. Başlıca katkı maddeleri mika, küçük taş parçası, saman, kireç ve kumdur. Katkı maddesinin miktarı ve çeşidi ise "ince", "orta" ve "kaba" ayrıca az, çok olarak değerlendirilebilir. 1-2 mm den daha küçük katkı maddelerinde “ince”, 1-2 mm olanlara “orta” 2 mm.den büyük olanlarda “kaba” olarak gösterilmiştir.

Yapım: Çanak-çömlek ve kapların yapım tekniği "el yapımı" ya da "çark yapımı" olmak üzere iki şekilde ifade edilmiştir. Keramiklerin iç yüzlerindeki çark izlerine bakılarak yapım şekillerinde karar verilmiştir. Buradaki "çark" ifadesi “hızlı dönen çark” (turnet) anlamında kullanılmıştır.

Astar: “Astarlama” sulandırılmış ve iyi elenmiş kilin, kap üzerine bir fırça ile sürülmesi, akıtılması veya kabın sulandırılmış kile daldırılmasıyla, kap yüzeyinin düzleştirilmesi ve güzelleştirilmesi işlemine denilir. Astar genellikle, şekil verilmiş kabın gölgede kurutulmasından sonra sürülmektedir.

Açkı: “Açkı (perdah)” Kap, fırınlanmadan önce gölgede kurutma işlemi sırasında, tam anlamıyla kurumadan, düzgün bir taş, kemik veya keramik parçası gibi sert bir maddeyle kap yüzeyine yapılan parlatma işlemidir. Perdahlama işlemi, kabın hamur yüzeyine uygulanabileceği gibi, kurumuş astar üzerine de uygulanabilir. Metinde açkılama işlemi sırasında aletin kap yüzeyinde bıraktığı izlere bakılarak açkı için "açkılı" ya da "açkısız" terimleri kullanılmıştır.

Cila: Urartu Devleti'nin yayılım alanı içerisinde bulunan Arpaçay Havzası keramiklerinin, kırmızı astarlı oluşu ve parlaklıkları bakımından oldukça dikkat çekicidir. Bu şekildeki parlak malların, çarkta şekil verildikten sonra gölgede kurumaya bırakıldığı, hafifçe nemini kaybettiği zaman perdahlandığı ve sonra da pişirildiği anlaşılmaktadır. Pişirilmiş kap sulandırılmış kilden bir astara batırılmış veya sulandırılmış astar, kabın üzerine akıtılmıştır. Astarlanan keramik, bu kez astarın sabitleştirilmesi amacıyla ikinci kez pişirmeye tabi tutulmuştur. Astarın parlaklık kazandığı bu işleme" cilalama" adı verilmektedir.

Pişirme: Keramik parçalarının pişme dereceleri yüzeylerine ve çeper kesitlerine bakılarak belirlenmiştir. Pişme kalitesi "iyi", "orta" ve "kötü" gibi üç gruba ayrılarak anlatılmıştır. Keramiğin özünde renk değişimleri yoksa ve öz, tümüyle hamurun pişme sonrası aldığı kiremit rengindeyse "iyi pişmiş" olarak adlandırılır. Keramiğin çeperinin iç ve dış yüzleri kiremit renginde, ortası siyahsa "orta pişmiş" olarak değerlendirilir. Çeper tümüyle siyah ya da koyu kurşuni renkte ve keramik yüzeyi lekeliyse " kötü pişmiş" olarak adlandırılır.

Boyutlar: Keramiklerde büyüklük olarak "ağız" veya "dip" çapı verilmiştir. Parça halindeki ağız profili ve diplerin çapları, "çap ölçer" yardımıyla saptanmıştır. Tüm kaplarda ise ağız ve dip çapları, "kumpas" ve "cetvel" kullanılarak ölçülmüştür.

[Keramik verilerinin değerlendirilmesinde Ökse, 1993; Sivas, 1998; Konyar, 2004 faydalanılmıştır.]

Referans Gösterimi (Kaynakça): Kaynakça gösteriminde "Güncel" yöntem benimsenmiştir. Yazar-Tarih sistemi olarak da kabul edebileceğimiz yöntemde aşağıdaki örneklerle belirtilen hususlar dikkate alınmıştır.

[Yazar Soyadı], [Basım Yılı] [:] sayfa formülü kullanıldı

• Atalay, 1991: 33

Sayfa Aralığında [-] kullanıldı

• Efşar, 1990: 61-62

Birden fazla yazarlı çalışmalarda yazarlar arasına [-] kullanıldı

• Güleç- Unutmaz, 2002: 14 vd.

Sayfalarda [,] kullanıldı

• Koşay, 1959: 349-413

Diğer referansta [;] kullanıldı

• Dinçol, 1982: 16; Akurgal, 1995: 21; Umar, 1999: 1; Özdoğan, 2002: 46 vd.

Devam eden sayfalarda [vd.] kullanıldı

• Özdoğan, 2011: 30 vd.

Devam eden uzun çalışmalarda [vdd.] kullanıldı

• Ceylan, 1994: 98 vdd.

-Yayında bir yazarın aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla makalesi bildirilecekse yıldan sonra a, b, c, . gibi harfler eklendi.

• Shahmirzadi, 2002a: 27 vd.

• Shahmirzadi, 2002b: 1 vd

-Aynı dipnotta yazar-eser sistemi kronolojik sıraya göre düzenlenmiştir.

• Sajjadi, 2005: 1vd.; Azarnoush- Helwing, 2012: 211.

-Çalışmada dipnot olarak kullanılan kısaltmalar kaynakçasında genel olarak aşağıdaki sistem temel alınarak yazılmıştır.

-Tek İsimli Kitap Çalışmaları

• Memiş, E (2002), Eskiçağda Türkler, Konya

-Çok İsimli Kitap Çalışmaları

• BEYANI-SUSEN, “Felizkareye davveye eslamey”, Tahran: Üniversitesi, (1986).

-Makaleler

• BELLİ, O., “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, AST, Sayı: VI, (1988), s. 313-331.

Editörlü yayınlarda tarih ve makalenin yazarı yazıldıktan sonra parantez içinde “ed.” veya “eds.” kısaltmasıyla kitap editörünün adının baş harfi ve soyadı ve parantez içinde ss. diye sayfa aralıkları gösterilmiştir.;

•(2004). “Urartu Krallığı ve Topografya”. Urartu: Savaş ve Estetik. (ed.: O. Belli). (ss.75-83). İstanbul.

-Konferans, Sempozyum gibi bildiri yayınları kaynak olarak gösterilirken aşağıdaki gibi gösterildi.

• BELLİ, O.,“Urartu Krallığı Döneminde Doğubayazıt Bölgesi”, Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu, Belli, O. (ed.), (2004c), s. 65-80.

İlgili Araştırmalar

Kars Bölgesi ve dolayısıyla çalışma alanımız Anadolu'nun Kafkaslara açılan kapısıdır. Kars Bölgesinde şimdiye kadar yapılan bilimsel çalışmaları aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür.

-Anı Kazıları I.dönem

-N. Marr (1893-1894)

-Anı Kazıları II.dönem

-(1904-1917)

-Anı Kazıları III.dönem

-İ.K. Kökten (1944-1945)

-Anı Kazıları IV.dönem

-K. Balkan (1964-1967)

-Mağaracık E Mağarası

-İ. K. Kökten (1942)

- Azat (Dündartepe) Höyük

-İ. K. Kökten (1952)

-Harmanyeri

-İ. K. Kökten-K. Balkan (1964-65)

-Cirittepe

-K. Balkan-O. Sümer (1965)

-Kurbanğa Mağarası	-İ. K. Kökten (1969)
-Yazılıkaya	- İ. K. Kökten (1969)
-Anı Kazıları V. Dönem	-B. Karamağaralı (1989-2004)
-Anı Kazıları VI. Dönem	-Y. Çoruhlu (2005-2012)
-Anı Kazıları VII. Dönem	- F. Bayram (2012-)
-Kars Bölgesi YüzeY Araştırmaları-	-K. Kökten
-Kars Bölgesi YüzeY Araştırmaları-	-F. Kırzıoğlu
-Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır YüzeY Araş.-	-A. Ceylan (1998- 2013)
-Kars ve Iğdır İlleri YüzeY Araştırmaları	-A. Bingöl (2013-)
-Urartu Baraj ve Sulama Sis. YüzeY Araş.-	-O. Belli
- Kars ve Çevresi Araştırmaları	-A. Bingöl (Tez Çalışması)
-Sarıkamış ve Çevresi Araştırmaları	-A. Bingöl (Tez Çalışması)
-Sarıkamış ve Çevresi Kültür Varlıkları	-H. Gündoğdu
-Kars Höyükleri'nin Araştırılması	-H. Korucu (Tez Çalışması)
-Bekçiçayırı Kazısı	-Botaş
-Prehistorik Araştırmalar	-B. Yükmen

Yukarıda verilen çalışmalara ek olarak, B. A. Kuftin ve R.D Barnett'in Iğdır ilinde yapmış oldukları çalışmaların, Kars bölgesi ve çevresi için önemli çalışmalar olduğunu söyleyebiliriz.

I. BÖLÜM

ARPAÇAY HAVZASININ COĞRAFİ DURUMU VE TARİHİ

COĞRAFYASI

1.1. Arpaçay Havzası'nın Genel Coğrafi Özellikleri

Araştırma sahamızı oluşturan ve Arpaçay Havzası adını verdiğimiz alanı, bugünkü adlarıyla Ardahan'ın Çıldır İlçesi, Kars Merkez İlçe, Arpaçay, Susuz, Akyaka ve Digor ilçeleri ile Ermenistan sınırları içerisinde yer alan kuzeyden güneye doğru Şirak, Aragatsotn ve Armavir idari bölgeleri oluşturmaktadır (Harita 1). Araştırma sahamızın coğrafi sınırlarını ve Ermenistan ile sınırlarımızı çizen Arpaçay Nehri önemli kollardan oluşmaktadır. Bunlardan Türkiye sınırları içinde yer alanları Karahan, Kars Çayı ve Çıldır Gölünden çıkan Çıldır Suyu (Telek)'dur. Türkiye sınırları dışında, Ermenistan sınırlarında yer alan Arpagel (Arpi) Gölü'nden kaynaklanan¹ bir kol bulunur.

Ülkemizde Arpaçay, Ermenistan'da Akhuryan isimlerini alan nehir coğrafi olarak önem arz etmektedir. Ancak, Arpaçay Havzası'nın genel coğrafi özelliklerinden bahsetmeden önce Anadolu'nun ve dolayısıyla araştırma sahamızın içerisinde bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi ve araştırma havzamızı kapsayan Ermenistan idari bölgelerinin coğrafi özelliklerinden bahsetmenin konunun anlaşılması açısından önemli olacağı kanaatindeyiz.

Önemli bir coğrafi konuma sahip olan Anadolu, en eski devirlerden günümüze kadar yerleşim görmüş ve Hellenistik dönemden itibaren Anatolia veya Asia Minor (Küçük Asya) olarak adlandırılmıştır. Anadolu, coğrafi konumu itibarıyla Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının birleştiği noktada yer alarak üç kıta arasında ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel bir köprü vazifesi görmektedir. Haritaya bakıldığında Kuzey yarımküre'de yer alan ve üç tarafının denizlerle çevrili olması nedeniyle yarımada

---

¹ Kırzioğlu 1953: 9; Erinç 1953: 93-94; Ceylan 2001a: 18; Bingöl 2003: 6; Korucu 2005: 3; Bingöl 2008: 58; Özmenli 2008: 7; Karageçi 2014: 78-79.

görünümünde olan Anadolu'nun toplam yüzölçümü 780.576 km²'dir. Ülkenin güney-kuzey yönündeki uzunluğu 650 km, doğu-batı yönündeki uzunluğu ise 1600 km'dir. Anadolu toprakları, 1941'de yapılan I. Türk Coğrafya Kongresi'nde iklim ve bitki örtüsü, konumları ve yeryüzü şekillerine göre 7 coğrafi bölgeye ayrılmıştır².

Çalışma sahalarımızdan biri olan Doğu Anadolu Bölgesi'nin fiziki ve coğrafi özelliklerine bakılacak olursa bölge, ülke topraklarımızın yaklaşık olarak %21'lik kısmını oluşturmakta ve buda 163.200 km²'lik bir alanı kaplamaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğu sınırında Gürcistan, Ermenistan, Nahçıvan ve İran, batı sınırında ise Kızıldağ, Beydağı, Çimendağ, Hezanlı, Derbent ve Gürün Dağları yer almaktadır. Bölgenin güney sınırını Cudi dağının çizdiği Irak sınırı ve Güneydoğu Anadolu Torosları oluştururken, kuzey sınırını Kuzeydoğu Anadolu Dağ silsilesi içinde yer alan, Çimen, Pulur, Gümüşhane, Vavuk, Yanlızçam, Çoruh ve Cin dağları oluşturmaktadır³. Doğu Anadolu Bölgesini Ağrı, Bingöl, Elazığ, Bitlis, Malatya, Erzincan, Erzurum, Kars, Iğdır, Hakkâri, Muş, Tunceli, Van ve Şırnak illeri oluşturmaktadır (Harita 2).

Bölgeye bakıldığında bölgenin önemli özelliklerinden birisi yükseltisinin fazla oluşudur. Bölgenin deniz seviyesinden yüksekliği çoğunlukla 2.000 metrenin üzerindedir. Bölgenin yeryüzü şekillerini ana hatlarıyla sıralamak gerekirse;

a) Bölgenin kuzey bölümü, Erzurum-Kars Platosunun içinde bulunduğu kısımdır. Çalışma sahamızın içinde yer aldığı bu bölümde dağlar doğal bir set gibi yükselmektedir. Platonun başlıca yükseltileri arasında Kargapazarı (3280 m), Gavurdağ (3109m.), Kop (2360m.) ve Çimendağı (2,749m.) dağlarını sıralayabiliriz. Ayrıca bu platoda, Kısır Dağı (3197 m), Aladağ (3138 m), Kabak Dağı (3054 m) ve Yağlıca Dağı (2961 m) gibi yer yer volkanik doruklar da görülmektedir⁴.

b) Munzur Dağları'ndan doğuya doğru Mercan (3450 m.), Bağırpaşa (3282 m), Palandöken (3142 m.), Topçu, Sarıkom ve Aşağıdağ (3270 m.) dağlarıyla devam eden bir dağlık silsile bulunmaktadır. Kuzeyde Karasu ve güneyde Aras nehirlerinin

² Kınal 1991: 1 vd.; Erzen 1992: 1 vd.; Atalay 1992: 3; Doğanay 1994: 91; Doğanay 1997: 75; Memiş 2003: 3; Yiğit 2006: 33 vd.; Tuncel 2012: 562.

³ Erzen 1992: 1; Atalay-Mortan 2003: 415; Khalaf 2006: 26.

⁴ Atalay 1992: 57; Güngördü 2003: 90-91; Gülen 2006: 3; Ceylan 2008_a: 34.

arasında kaldıkları için bu dağlara Karasu-Aras Dağları adı verilmiştir. Bu dağların doğu bölümünde Büyük Ağrı (5137 m.) ve Küçük Ağrı dağları bulunmaktadır⁵.

c) Elbistan Havzası'ndan başlayarak Elbistan, Malatya, Elazığ, Uluova, Bingöl, Muş, Van ve Yüksekova havzaları ile birbirinden dağlık eşiklerle ayrılan depresyon şeridi bulunmaktadır⁶.

d) Bölgenin güney kısmını Güneydoğu Toros Dağları oluşturur ve bu dağlar bölgeyi Güneydoğu Anadolu Bölgesin'den ayırır. En yüksek bölümünü güneydoğuda Buzul (Cilo) Dağları'nda Uludoruk (4135 m.) zirvesi oluşturmaktadır⁷.

e) Bölgenin doğusunu Türkiye'nin en büyük gölü olma özelliğini taşıyan ve kapalı havza özelliği taşıyan Van Gölü ile Mengene dağlık alanı oluşturur.

Doğu Anadolu Bölgesi, jeolojik ve jeomorfolojik yapı, iklim ve coğrafi yapısı dikkate alındığında dört bölüme ayrılmaktadır (Harita 3). Bunlar;

1) Erzurum-Kars Bölümü: Bu bölüm bölgenin kuzeydoğusunu ve en yüksek bölümünü oluşturmaktadır. Ardahan, Kars, Erzurum ve Iğdır illeri ve ovaları bu bölümde yer alır.

2) Yukarı Fırat Bölümü: Fırat Nehri havzasının tamamını kapsayan bu bölüm, bölgenin batı kısmını oluşturur. Bu bölüm genel olarak dağlık olmasına rağmen, Tunceli, Erzincan, Elazığ, Malatya gibi geniş çöküntü ovalarına da sahiptir. Ayrıca ülkemizdeki maden çeşitlerinin ve rezervlerinin en fazla olduğu bölüm burasıdır.

3) Yukarı Murat-Van Bölümü: Adını Murat Nehri ve Van ilinden alan bu bölümün kuzeyini Karasu-Aras Dağları, güneyini de Güneydoğu Toros Dağları'nın kuzey yamaçları oluşturmaktadır. Ülkemizin en yüksek dağları arasında olan Ağrı Dağı, Süphan Dağı ve Nemrut Dağları bu bölümde yer alır. Van, Bitlis, Muş ve Ağrı illeri bölümü oluşturan illerdir.

4) Hakkâri Bölümü: Adını Hakkâri'den alan bu bölüm Pervari Çayı havzası ile Van Gölü havzasına kadar olan kısımdır. Çok dağlık ve engebeli olan bu bölümdeki en önemli ova Yüksekova'dır.⁸

⁵ Erinc 1953: 6; Erzen 1992: 2; Ceylan 2008: 35.

⁶ Erinc 1953: 6; Ceylan 2008_a: 35.

⁷ Erinc 1953: 6; Saraçoğlu 1989: 125; Erzen 1992: 2; Özgül 2011: 15.

⁸ Erinc 1953: 46 vd.; Saraçoğlu 1989: 1 vdd.

Bölgenin iklim özelliğine bakıldığında kışların sert ve uzun, yazların kurak ve kısa geçtiği karasal iklim özelliğini taşıdığı görülmektedir. Bir bölgenin iklim ve bitki örtüsü şartlarını belirleyen önemli etkenler coğrafi konum ve yeryüzü şekilleridir. Bu nedenle çalışma alanımızın da içinde bulunduğu bölgenin şüphesiz ki denizden uzak olması ve yükseltisinin fazla oluşu bölgede sert iklim şartlarının hâkim olmasına neden olmuştur. Karasal iklimin etkisiyle bölgede sıcaklık farkı çok fazladır ve bu durum batıdan doğuya gidildikçe belirgin bir şekilde gözlenmektedir. Bölgede en soğuk ay Ocak, en sıcak ay ise Ağustos ayıdır. Çalışma sahamızın içerisinde bulunduğu ve yükseltinin fazla olduğu Erzurum-Kars Bölümü'nde kışlar çok sert geçmekte ve yazlar ise yağmurlu geçmektedir. Yazların yağışlı geçmesi otlak ve meraların gelişmesine zemin hazırlayarak burada büyükbaş hayvancılığının gelişmesine etken olmuştur. Yükseltinin az olduğu Elbistan, Elazığ, Malatya ve Iğdır'da yazlar sıcak geçmektedir⁹.

Bölgenin bitki örtüsünü oluşturan temel etkenler iklim ve yeryüzü şekilleridir. Yeryüzü şekilleri ve iklimine bağlı olarak bölgenin bitki örtüsü şüphesiz ki bozkırdır. Ayrıca bölgenin İran-Turan Bitki Flora Bölgesi'ne girmesi nedeniyle burada farklı bitki toplulukları görülmektedir. Bölgedeki nem oranının iç bölgelerdeki nem oranında fazla olması bölgede ilkbahar ve yaz aylarının yağışlı geçmesini sağlayarak bölgede geniş çayırlar ve yer yer ormanların oluşmasını sağlamıştır. Bölgedeki orman alt sınırı iç bölgelere oranla daha yüksektir. Bölgenin güneybatısında orman alt sınırı 1100 m.'de başlarken doğu ve kuzeydoğuda bu sınır 1800-1900 m. de başlamaktadır. Bölgenin coğrafi konumu, iklimi ve çevresel özelliği dikkate alındığında bölge dört ana bitki örtüsüne sahiptir.

1) Bozkırlar; bölgedeki tektonik kökenli oluk ve yükseltisinin 1500 m.nin altında olduğu alçak ovalarda (Malatya, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Iğdır ve Van) görülmektedir. Bu bölgelerde yarı kurak şartların hüküm sürmesi nedeniyle yazın kuruyan ot toplulukları görülür.

2) Dağ Bozkırları; nemli ve yarı nemli alanlarda görülen bu bitki topluluğu, Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğu ve kuzeydoğu kesimlerinde bulunur. Bu bitki

---

⁹ Saraçoğlu 1989: 470 vd.; Atalay 1992: 161 vd.; Güngördü 2003: 94; Khalaf 2006: 35; Ceylan 2008_a: 37.

topluluğunun görüldüğü yerler arasında Karlıova-Varto, Van-Başkale, doğuda İran sınırı ve kuzeyde Allahuekber dağları sayılabilir.

3) Meşe Ormanları ve Antropojen Bozkırlar; bu bitki örtüsü bölgenin batı kesimindeki yüksek alanları oluşturur. Doğu Anadolu Bölgesinde, Güneydoğu Toroslar, Bingöl ve Mercan dağlarında meşe ormanları yaygındır.

4) Yüksek Dağ Çayırları; genel olarak 2500 m.nin üzerinde karasal iklimin görüldüğü dağlık alanlarda bulunur. Munzur Dağı, Karasu-Aras Dağları, Palandöken, Allahuekber ve Yanlızçam Dağları bu bitkilerin görüldüğü yerlere örnek olarak verilebilir¹⁰.

Tarihin her döneminde su kaynakları, yerleşim yerlerinin seçilmesinde önemli bir etken olmuştur. Medeniyetlere bakıldığında ya bir deniz ya da bir akarsu havzası veya nehir kenarlarında teşkilatlanıp geliştikleri görülmektedir. Bu bakımdan, verimli akarsu havzalarına sahip olan Doğu Anadolu Bölgesi tarihin her devrinde yerleşimlere sahne olmuştur. Eski Çağ'dan günümüze kadar bu önemini koruyan ve Doğu Anadolu Bölgesi'ne coğrafi ve tarihi açıdan önem kazandıran başlıca su kaynakları; Kura, Fırat, Dicle ve Aras Nehirleridir¹¹.

Kura Nehri, Kars ilinin batısında Allahuekber dağlarından doğan derelerin birleşmesiyle oluştuktan sonra Ardahan İli Posof ilçesinden geçerek ülkemiz topraklarını terk eder. Ülkemiz topraklarını terk ettikten sonra Gürcistan topraklarına girer ve oradan da Azerbaycan topraklarına girerek Aras Nehri ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür¹².

Doğu Anadolu'nun bir diğer önemli nehri Fırat Nehri'dir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaklaşık olarak 3000 m. yükseltiden doğan ve Keban Baraj gölü havzasından çıktıktan sonra Fırat ismini alan nehir, Karasu ile Murat Nehirlerinin birleşmesiyle oluşmaktadır¹³. Fırat ismi, antik kaynaklarda "Euphrates", Sümerce'de "Bu-ra-nu-nu", Asur ve Akadça'da "Purattu", Arapça'da "al-Furat" şeklinde kullanılmaktadır¹⁴. Ülkemizdeki uzunluğu 971 km. olan Fırat Nehri Erzurum il sınırları içerisinde olan Dumlu Suyu'ndan doğduktan sonra Erzincan Ovasını

¹⁰ Atalay-Mortman 2003: 439-445; Khalaf 2006: 41.

¹¹ Ceylan 2008_a: 39; Güney 1990: 323 vd.; Özgül 2011: 16; Ünsal 2012: 211.

¹² Honingman 1970: 183 vd.; Darkot-Togan 1988: 557 vd.; Tuncel 1991: 332 vd.; Ceylan 2008_a: 39; Özgül 2011: 17.

¹³ Tuncel 1991: 31.

¹⁴ Yıldırım 2013: 297.

sulayıp, Elazığ'a geçtikten sonra burada Murat Nehri ile birleşerek Şanlıurfa ili içerisinde Suriye'ye geçmektedir. Kaynaklarda "Mümbit Hilal" olarak adlandırılan bölgede Mezopotamya yakınlarında Dicle Nehri ile birleşir. Dicle Nehri ile birleştikten sonra "Şattül Arap" adını alan Fırat Nehri Basra Körfezine dökülür¹⁵. Herodotos eserinde, Fırat Nehri'nin kaynağını, sularını boşalttığı yeri, geçtiği yerlerdeki önemi ve buralarda ne amaçla kullanıldığına dair birçok konuda bilgi vermektedir. Ayrıca Herodotos Fırat Nehri'nin Babil şehri için önem arz ettiğini de belirtmektedir¹⁶.

Doğu Anadolu topraklarından çıkan bir diğer önemli nehir Dicle'dir. Antikçağ'da "Tigris", Sümerlerce "İdıgna-İdigina" ve Akadlarca "İdiglat" şeklinde adlandırılan Dicle nehri, Elazığ ili yakınlarındaki Hazar (Gölcük) Gölü ile bu gölün güneyindeki Hazar Baba Dağlarından çıkan suların birleşmesiyle oluşur. Güneydoğuya doğru akışını sürdüren nehir Batman yakınlarındaki Garzan ve Botan çaylarını da alarak akışına devam eder ve Cizre'nin güneyinde Habur'la birleşene kadar Türkiye-Suriye sınırını çizer. Habur kavşağından sonra Irak topraklarını sulayıp buradan da Basra yakınlarında Fırat ile birleşerek "Şattül Arap" adını alarak Basra Körfezine dökülür. Antik yazarlardan Ksenophon ve Herodotos, Dicle Nehri ve bu nehrin geçtiği coğrafyaları ekonomik, siyasi ve kültürel olarak nasıl etkilediği hakkında önemli bilgiler vermişlerdir¹⁷.

Doğu Anadolu Bölgesi'nden kaynağını alan ve çalışma sahamızın bir bölümünü oluşturan önemli nehir olan Aras Nehri, Bingöl Dağları'ndan doğar, önce kuzey-güney yönünde akar daha sonra yönünü kuzeydoğuya çevirerek Pasinler Ovası'ndaki Pasinler Çayını bünyesine katar. Buradan doğuya yönelerek Kağızman'a doğru akar. Kağızman'dan Tuzluca istikametinde yol alan nehir önemli kollarından biri olan ve çalışma sahamızın temelini oluşturan Arpaçay ile Kars ili Digor ilçesi yakınlarındaki Halıkışla'da birleşerek Türkiye-Ermenistan sınırını çizer. Buradan Iğdır ilinden geçerek Nahçıvan ile sınırımızı çizerek doğuya akışına devam eder. Daha sonra Ermenistan ile İran sınırını oluşturup kuzeydoğuya yönelen Aras, burada da

---

¹⁵ Tuncel 1996: 31 vd.; Yıldırım 2000: 43; Özey 2002: 256 vd.; Koday 2005: 36; Memiş 2006: 21; Yıldırım A. 2006: 33; Ceylan 2008_a: 41.

¹⁶ Herodotos: I-80, 85, 86, 91, 93, 95, V-52. Tuncel 1996: 31 vd.; Yıldırım 2000: 43; Özey 2002: 256 vd.; Koday 2005: 36; Memiş 2006: 21; Yıldırım A. 2006: 33; Ceylan 2008_a: 41.

¹⁷ Hoşgörün 1994: 61; Tuncel 1994: 281; Özgür 2001: 51 vd.; Ceylan 2008_a: 41; Ünsal 2012: 218.

Azerbaycan ile İran'ın ülke sınırlarını çizmektedir. Daha sonra Kura ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür¹⁸.

Antik kaynaklarda “Araxes-Arax” isimleriyle geçen Aras Nehri'ni Ruslar “Araks”, Gürcüler “Raxsi”, Araplar “ar-Rass”, İranlılar “Nahr-i Aras” olarak adlandırmışlardır¹⁹.

Antik yazarlardan Herodotos, Aras hakkında önemli bilgiler vermektedir. Herodotos, Aras Nehri'nin kimilerine göre “İster”den büyük ya da küçük olduğunu ve Aras'ın içinde takımadaların mevcut olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, Matienler'in Ülkesi'nden doğan Aras'ın yalnızca bir kolunun herhangi bir engele çarpmadan Hazar Denizi'ne döküldüğünü söylemektedir²⁰. Ksenophon ise Anabasis adlı eserinde Aras Nehri'nin en önemli kolunun “Phasias” olduğunu belirterek buradan geçen halk hakkında bilgi vermektedir²¹. Strabon “Geographika” adlı eserinde Aras'ın birçok kollarının olduğunu ve Caspia Denizi'ne (Hazar Denizi) döküldüğünü belirtmektedir.²²

Şemseddin Sami tarafından kaleme alınan Kamusu'l Âlâm'da ise Aras Nehri'nin sularının hızlı aktığı ve üzerinde yapılan köprülerin nehrin sularına dayanamayacağı hakkında bilgiler verilmektedir.

*“Aras'ın cerayan-ı menba'asından taa (Orad Abad) şelalesine kadar gayet sert ve hızlı olup mevkii muhtelifesinde defa'atle yapılan köprülerden yalnız iki üçü dayanabilmiştir. 17 km'lik mesafede 425 m. aşağı düşer ve düşerken uzaktan işitilir bir gürültü hâsıl eder.”*²³

Bölgenin nehirlerden başka bir diğer önemli su kaynakları ise gölleridir. Bölgede var olan göller Van Gölü İle Çıldır Gölü'dür²⁴.

Eskiçağ'da “Yukarı Deniz” olarak adlandırılan Van Gölü, Türkiye'nin en büyük gölü konumundadır. Van Gölü, lav seti gölleri arasında yer alarak kapalı havza özelliğini

¹⁸ Honingman 1970: 183 vd.; Darkot-Togan 1988: 557 vd.; Tuncel 1991: 332; Ceylan 2008_a: 40; Özgül 2011: 17; Ünsal 2012: 216.

¹⁹ Ceylan 2001_a: 18

²⁰ Herodotos, I (201, 202, 205, 209, 211, 216), III (36), IV (11, 40).

²¹ Ksenophon: IV-VI/4

²² Strabon: XI-8, 6.

²³ Sami 1889: 72.

²⁴ Degens vd. 1984: 703

taşımaktadır. Gölün deniz seviyesinden yüksekliği 1650 m. ve kapladığı alan 3713 km²'dir. Gölün derinliği, Tatvan ilçesi önünde 451 m.yi aşmaktadır. Van Gölü'ne dökülen birçok akarsu vardır. Bunlar; Karasu, Hoşap, Altın Dere ve Bend-i Mahi'dir. Bu akarsuların taşımış olduğu materyaller sonucunda bölgede Erciş, Muradiye, Van, Gevaş ve Gürpınar gibi kıyı ovaları meydana gelmiştir²⁵.

Tarihi dönemlerde Van Gölü ile ilgili en erken dönem kayıtları Asurlulara aittir. Asur kralı I. Tukulti-Ninurta (1244-1208) dönemine ait bir metinde şu ifadeler yer almaktadır:

“Daieni’ye kadar Nairi’nin 23 kralı, savaş arabalarını ülkelerinden oluşturdukları ordularını (alarak) savaşa katıldılar. Korkunç silahlarımla üzerlerine şiddetle hücum ettim ve Adad’ın verdiği coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim. Silahla donatılmış 120 savaş arabasını savaşın ortasında ele geçirdim. Onlara yardıma gelen Nairi’nin (diğer) 60 kralının savaş arabalarını ele geçirdim ve mızrağımın ucunda yukarı denize kadar takip ettim..”²⁶

Yazıttan anlaşıldığına göre “Yukarı Deniz” olarak belirtilen yerin günümüzdeki Van Gölü olduğu bilim insanları tarafından kabul edilmiştir²⁷. Yine yazıttan Van Gölü ve çevresinin M.Ö. I. binde varlık gösteren Urartu Devleti’nin merkezini oluşturduğunu anlayabilmekteyiz. Günümüzdeki ismini Urartuca “Biane” ya da “Viane”den alan Van şehri, Urartu siyasi tarihi boyunca başkentlik yaparak önemini günümüze kadar korumuştur²⁸.

Doğu Anadolu Bölgesi’nin bir diğer önemli gölü çalışma sahamızın sınırları içerisinde bulunduğu Çıldır Gölü’dür. Ardahan il sınırları içerisinde yer alan ve bölgenin ikinci büyük gölü olan Çıldır Gölü, Kısır Dağı (3150 m) ile Akbaba Dağı’nın (3040 m) püskürtmüş olduğu lavlar sonucunda oluşmuştur²⁹. 115 km²’lik bir alanı kaplayan Çıldır Gölü’nün doğu-batı yönündeki uzunluğu 16,2 km iken

²⁵ Özgür 2001: 60 vd.; Arınç 2006: 30 vd.; Atalay-Mortman 2003: 439 vd.

²⁶ Luckenbill 1926: 236; Pehlivan 1991_a: 25 dayaeahu

²⁷ Metinde “Yukarı Deniz” olarak geçen yerin lokalizasyonunu Van Gölü olarak kabul eden bilim insanlarının yanında (Pehlivan 1991_a: 25; Erzen 1992: 25; Çilingiroğlu 1994_a: 7), “Yukarı Deniz”in Karadeniz olduğunu savunan bilim insanları da vardır. (Melikishvili 1950: 26 vd.; Piotrovskii 1969: 4)

²⁸ Erzen 1992: 27

²⁹ Lahn 1948: 56; İnandık 1965: 73; Atalay 1978: 23 vd.; Saraçoğlu 1989: 312; Hoşgören 1994: 25; Koday 2001: 171

güney-kuzey yönündeki uzunluğu 18,3 km.dir. Gölün derinliği 100 m. den fazladır³⁰. Ayrıca gölde yapılan balıkçılık bölge halkına gelir sağlayarak bölge halkının ekonomisine katkı sağlamaktadır. Göl içerisinde bulunan Akçakale’de yapılan tarihi ve arkeolojik araştırmalar bölgenin Neolitik Çağ’dan itibaren yerleşim gördüğünü bize bildirmektedir³¹.

Bir bölgenin ekonomik, kültürel ve sosyal olarak gelişmesine etki eden önemli faktörlerden biri o bölgenin yol ağıdır. Bölgenin yol ağına bakıldığında, jeolojik ve jeomorfolojik yapının bölgenin yol yapısının oluşmasında etkili olduğu gözlenmektedir. Bölgenin fiziki yapısının oluşmasında etkili olan tektonik olaylar ve iklim şartları bölgenin ulaşım ağını biçimlendirmiştir³².

Tarihin her döneminde hem askeri hem de ticari olarak kullanılan bu doğal yollar iki ana hattan oluşmaktadır. Kuzeyde bulunan ilk yol hattı; Sivas-Erzincan-Erzurum-Kars ve Erzurum-Doğubayazıt hattıdır. Bu yol hattının önemi, Anadolu’nun Kafkaslara ve İran Yaylası’na açılan kapıları olmalarıdır³³. İkinci yol hattı ise, Malatya-Elazığ-Muş-Van illerini birbirlerine birleştirir. Ayrıca bu iki ana yol hattını birbirine bağlayan iki dikey yol hattı mevcuttur. Bunlardan birincisi, Trabzon-Gümüşhane-Bayburt-Erzurum yol hattı, ikincisi ise Malatya-Sivas-Samsun yol hattı. Birinci yol hattı aynı zamanda Karadeniz’i İran’a bağlayan en kısa yol olması nedeniyle önem arz etmektedir³⁴.

Yeraltı kaynakları bakımından zengin olan Anadolu toprakları dünya çapında çıkarılan 51 çeşit madenden sadece 29 tanesini bünyesinde barındırır. Maden bakımından zengin olan Doğu Anadolu Bölgesi’ni maden açısından üç bölgeye ayırabiliriz³⁵.

Birinci bölge, Adıyaman-Malatya-Elazığ-Tunceli Bölgesi’dir. Bu bölge, altın, gümüş, gümüşlü kurşun, kurşun, bakır ve demir madeni açısından oldukça zengindir. İkinci bölge, Erzincan-Erzurum-Bayburt-Gümüşhane-Artvin-Kağızman bölgesidir. Bu bölgede, gümüş, kurşun, bakır ve demir madeni oldukça çoktur. Üçüncü bölge ise

³⁰ Atalay 1978: 23 vd.; Atalay 1992: 55; Koday 2001: 173 vd.

³¹ Kökten 1943: 601 vd.; Ceylan 1994: 20 vd.; Ceylan 2001_a: 15 vd.; Bingöl 2003: 1 vd.; Ceylan 2011: 85 vd.

³² Lehmann-Haupt 1910: 11/2, 731; Erinç 1953: 43; Gürsoy 1974: 24 vd.; Girgin-Bulut vd. 2001: 89.

³³ Selen 1943: 352 vd.; Selen 1949: 103 vd.; Tarkan 1974: 19; Belli 1982: 179; Belli 2000: 409.

³⁴ Tarkan 1974: 18 vd.; Saraçoğlu 1989: 481 vd.; Koday 2005: 1vd.;

³⁵ Atalay 1992: 350; Saraçoğlu 1989: 489 vd.

Diyarbakır-Siirt-Van ve Hakkâri bölgesidir. Bu bölgedeki maden miktarı diğer bölgelere oranla daha az olmasına karşın buralarda altın, gümüş, gümüşlü kurşun, kurşun, bakır ve demir madenleri bulunmaktadır³⁶.

Anadolu'da madenin ilk kullanıldığı yer Çayönü³⁷ ve Çatalhöyük³⁸ yerleşmesidir. Anadolu'da Neolitik Çağ'dan itibaren maden kullanılmasına karşın Doğu Anadolu Bölgesi'nde madenin kullanımı Kalkolitik Çağ'da başlamaktadır. Elazığ ilinin 35 km. kuzeydoğusunda yer alan Karoli ve Keban Bölgeleri bölgenin önemli maden yataklarıdır. Bu bölgelerden başka Korucutepe, Norşuntepe ve Aslantepede maden kullanıldığına dair bilgiler kaynaklarda yer almaktadır. Tunç Çağı'nda bölgede yaşayan insanlar madencilik bakımından gelişmeler kaydederek maden işleme tekniklerini geliştirmişlerdir. Ayrıca zengin maden rezervlerini işleyerek madeni günlük hayatta ve ticarete kullanmaya başlamışlardır³⁹.

Bölgenin maden bakımından zenginliği bazen dezavantaj olarak da görülmektedir. Buna en iyi örnek olarak Asur devletinin bölgeye yapmış olduğu seferlerini gösterebiliriz. Asur kralı I. Salmanassar'dan itibaren Asur krallarının Uruatri-Nairi halkının yaşadığı bu bölgeye sık sık seferler düzenlemesinde yatan en önemli etken kuşkusuz ki bölgenin zengin maden yataklarıdır. Asur kralarından II. Sargon'un Urartu Devleti üzerine M.Ö. 714 yılında yapmış olduğu sefer sonucunda Urartu'nun

---

³⁶ Ryan 1960: 17; Slattery 1987: 1vd.; Belli 1991: 44 vd.; Belli 2000a: 386 vd.

³⁷ Çambel-Braidwood-Özdoğan-Schirmer, 1988: 39 vd.; Özdoğan 2012: 113.

³⁸ Mellaart 1967: 218; Mellaart 1988: 78; Sevin 2003: 57.

³⁹ Korucutepe; Elazığ ili, Merkez İlçe'ye bağlı Aşağı İçme Köyü'nde yer almaktadır. Burada yapılan arkeolojik kazılar sonucunda gümüş, bakır ve demir madeninden yapılmış mezar armağanları bulunmuştur. Loon-Buccellak 1969: 79 vd.; Sevin 2003: 109. Norşuntepe; Elazığ ili, Merkez İlçe'ye bağlı Alışam Köyü'nün 3 km güneyinde yer almaktadır. Burada yapılan arkeolojik kazılar sonucunda höyükte bakırcılıkla ilgili işler ile maden köpüğü, izabe fırınları, bakır kümeleri ve döküm kalıpları bulunmuştur. Ayrıca mezar armağanı olarak demir ok uçları ve bıçaklar konulmuştur. Bütün bunlar burada metal ve maden tekniğinin kullanıldığını ispatlayan delillerdir. Sevin 2003: 109-110; Amzallag 2009: 497 vd. Korucutepe ve Norşuntepe günümüzde Keban Baraj Gölü sularının altında kalmıştır. Aslantepede Höyüğü; Malatya İlinin 7 km kuzeydoğusunda yer alır. Yapılan kazılar neticesinden burada bakır alaşımli, gümüş kakmalı kesici ve delici aletlerle bakır halkaları bulunmuştur. Kökten 1947: 461; Koşay 1959: 382; Hauptmann 1972: 22 vd.; Yakar 1985: 302; Palmieri 1981: 101 vd.; Palmieri 1985: 73; Kuç-Çukur 1988: 30; Frangipane 1993: 215 vd.; Palmieri-Sertok-Chernykh 1993: 573 vd.; Hauptmann 1997: 1354; Harmankaya-Erdoğdu 2002: Norşuntepe; Sevin 2003: 113.

kutsal kenti olan Muşaşir'den altın, gümüş ve bronzdan yapılmış çeşitli heykel ve silahı yağmalayarak Asur'a götürdüğü kaynaklarda belirtilmektedir⁴⁰.

Ermenistan coğrafyasından genel olarak bahsetmek gerekirse, Kafkasların güneyinde yer alan Ermenistan tam olarak kara ülkesidir. Ülkenin kuzeyi Gürcistan, kuzey ve kuzeydoğusu Azerbaycan, batısı Türkiye, güneyi ise İran ve Nahçıvan topraklarıyla çevrilidir. Deniz seviyesinden yüksekliği ortalama 1850 m. olan ülke dağlık bir bölgede yer almaktadır. Ülkenin en yüksek yeri 4.90 m. ile Aragats (Alagöz) Dağı'dır. Ülkenin doğusunda yüksek sıradağlarla kuşatılmış Sevan Çöküntüsü, güneybatısında ise Ararat Ovası yer almaktadır. Ülkenin denizden uzak olması ve yükseltisinin fazla oluşu ülkede karasal iklimin görülmesine neden olmaktadır. Yazlar sıcak ve kuru, kışları ise soğuk geçmektedir. Sıcaklığın en yüksek olduğu aylar ortalama 30⁰ C ile Temmuz ve Ağustos aylarıdır. Sıcaklığın düşük olduğu aylar ise ortalama -8⁰ ile Ocak ve Şubat aylarıdır. Ülkenin bitki örtüsü iklime uyum sağlayan çöl karakterli bitki topluluklarından oluşmaktadır. Hidrografya açısından pek zengin olmayan ülkenin en büyük gölü Sevan Gölü'dür. Sevan Gölü ülke su kaynaklarının % 80'lik kısmını oluşturmaktadır. Ülkenin diğer önemli gölü Arpi Gölü'dür. Arpi Gölü araştırma sahamızın sınırını oluşturması bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca Arpa, Kari, Akna ve Arnot gibi küçük göller de mevcuttur. Bölgenin önemli nehirleri Aras ve Akhuryan nehirleridir⁴¹.

1.1.1. Arpaçay Nehri ve Havzası

Araştırma sahamızın coğrafi sınırlarını ve Ermenistan ile sınırlarımızı çizen Arpaçay Nehri'ni oluşturan önemli kollar bulunmaktadır. Bunlardan ülkemiz sınırlarında yer alanları Karahan, Kars Çayı ve Çıldır Gölünden çıkan Çıldır Suyu (Telek Çayı)'dur. Ülke sınırlarımızın dışında olan ise Ermenistan sınırlarında yer alan Arpagel (Arpi) Gölü'nden kaynaklanan koldur⁴².

Sarıkamış dağlarından çıkan birçok derenin birleşmesiyle oluşan Kars Çayı, kuzeye doğru derin vadiler çizerek Yolgeçmez Köy'ü yakınlarında Güneydere ve Eğrice deresiyle birleşmektedir. Selim yakınlarında Güllüdere ve Kekeç dereleriyle

---

⁴⁰ Urartu Devleti'nin en önemli kutsal kentlerinden biri olan Muşaşir günümüz Irak'ın Revandiz bölgesinde bulunmaktadır. Piotrovskii 1969: 115 vd.; Mayer 1983: 70 vd.; Erzen 1992: 36; Çilingiroğlu 1994_a: 41-96; Belli 2000_a: 371 vd.; Salvini 2006: 94 vd.; Şener vd. 2007: 163-165

⁴¹ Boynagryan 2008: 197 vd.; The Ministry of Nature Protection 1999: 7 vd.

⁴² Kırzioğlu 1953: 9; Erinç 1953: 93-94; Ceylan 2001_a: 18; Bingöl 2003: 6; Smith-Lindsay 2006: 165 vd.; Bingöl 2008: 58; Özmenli 2008: 7; Boynagryan 2009: 1 vd.; Karageçi 2014: 78-79.

birleşerek akışını kuzeydoğu yönünde sürdürerek Kars İli'nin içerisinde geçmektedir. Buradan doğu yönünde ilerleyişine devam eden Kars Çayı, Karaorgan Köyü'nün kuzeydoğusunda Çıldır Gölünden kaynaklanan Telek Çayı'nı da bünyesine alarak aynı yönde devam ettikten sonra yönünü güneye çeviren Kars Çayı, Başgedikler Köyü'nün kuzeyinde Arpaçay Barajı'na katılır. Kars Çayı'nın Arpaçay Nehri ile birleştiği yere kadar olan toplam uzunluğu ortalama 120 km² dir⁴³.

Karahan Çayı'nı oluşturan önemli kol Ermenistan sınırlarında yer alan Arpi Gölü'nden çıkan sudur. Akyaka İlçesi'ne bağlı İbişküy'ün kuzeyinden ülkemiz sınırlarına giren ve ülkemiz sınırına girdikten sonra kavisler çizerek güneybatı yönünde akışına devam eden bu kol Karahan Köyü'nün güneydoğusunda birkaç dereyle birleşerek aynı yönde akışına devam eder. Buradan sonra Karahan Çayı adıyla adlandırılan çay, Akyaka'nın Kalkankale Köyü'nün doğusunda Arpaçay Nehri'ne katılır⁴⁴.

Arpaçay Nehri'ni oluşturan önemli kollardan bir diğeri de Ermenistan sınırları içerisinde yer alan Arpi Gölü'nden çıkan koldur. Ermenistan'da Akhurian olarak adlandırılan ve Arpi Gölü'nün doğusundan kaynaklanan bu nehir, doğu yönünde ilerlemesine devam eder. Ermenistan'ın Pokr Sepasar kentinin doğusunda kavisler çizerek yönünü güneybatıya çevirir. Aynı yönde akmaya devam eden nehir, birçok küçük suyu bünyesine de katarak Ermenistan'ın Gümrü şehri yakınlarında akış yönünü batıya doğru çevirerek Yerazgavors kentinin doğusunda yer alan Arpaçay Barajı'na katılır.

Arpaçay Nehri birçok kolun katılmasıyla güneye doğru akışını sürdürerek, Anı şehrinin doğusundan kavisler çizerek akışına devam eder. Kars İli Digor İlçesi'nde Digor Çayı'nı da bünyesine katarak İğdır İli Tuzluca İlçesi'nin yakınlarında Aras Nehri'ne katılır. Arpaçay Nehri ile birleşen Aras, sularını Hazar Denizi'ne boşaltır⁴⁵.

Çalışma sahamızı belirlerken Arpaçay Nehri'ni oluşturan kolları ve Arpaçay Nehri'nin akışını temel aldık. Bundan dolayı, Arpaçay Havzası adını verdiğimiz alan yani Çıldır Gölü'nden başlayıp Digor ilçe sınırlarının bitimine kadar olan alan

⁴³ Kırzioğlu 1953: 8; Bingöl 2003: 6; Korucu 2005: 3; Bingöl 2008: 58; Özmenli 2008: 6-7; Karageçi 2011: 15; Demir 2013: 64; Karageçi 2014: 78.

⁴⁴ Korucu 2005: 3; Karageçi 2014: 79

⁴⁵ Ceylan 2001_a: 18.

çalışma sahamızı oluşturmaktadır. Ayrıca Ermenistan sınırları içerisinde yer alan Şirak, Aragatsotn ve Armavir idari bölgeleri de çalışma sahamızın bir bölümünü oluşturmaktadır.

1.1.1.1. Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikler

Arpaçay havzası diye adlandırdığımız bölüm Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Platosunun sınırları içerisinde yer almaktadır. Yükseltisi bakımından Türkiye'nin çatısı konumunda olan bölgenin, denizden uzak ve etrafının yüksek dağlarla çevrili olması bölgede değişik topografya, iklim ve bitki örtüsünün oluşmasına neden olmuştur. Ayrıca, İran-Ağrı-Erzurum-Erzincan karayollarının kesişme noktasında yer alması ve Anadolu'nun Kafkaslara açılan kapısı olması nedeniyle bu plato önem arz etmektedir.

Jeolojik ve jeomorfolojik özellikler, bölgenin tarım-hayvancılık faaliyetlerinin, iklim ve bitki örtüsünün, nüfus, demografik ve konut yapısının belirlenmesi ve şekillenmesinde ana etken olarak göze çarpmaktadır.

Bölgenin ana jeomorfolojik birimlerini, merkezi püskürme sonucu oluşan malzemenin yayılmasıyla meydana gelmiş yüksek platolar ve tektonik kökenli depresyonlar oluşturmaktadır. Bölgenin büyük bir kısmına yayılan volkanitler, Eosen zamanından başlayarak Kuvaterner başlarına kadar devam eden volkanizmalar sonucunda oluşmuştur. Pliyosen-Kuvaterner arasındaki dönemde volkanik faaliyetlerin en şiddetlisi meydana gelmiş ve bu faaliyetler sonucunda oluşan çatlaklar boyunca ortaya çıkan bazaltlar nedeniyle yüksekliği 2000 metrenin üzerindeki platolar oluşmuştur. Püskürme sonucunda ise yüksekliği 3000 m'nin üzerinde olabilen volkanik kökenli dağlar meydana gelmiştir. Çıldır yakınlarındaki Kısır Dağı (3150 m) ile Akbaba Dağı (3040 m), Allahuekber (3120) dağları bu faaliyetler sonucunda oluşan dağlara örnek olarak gösterebilir⁴⁶.

Araştırma sahamızın günümüz topoğrafik görünümünün oluşmasında, değişik jeolojik zamanlarda bölgenin genelinde meydana gelen tektonik hareketler önemli bir rol oynamıştır. Araştırma sahamızın da içinde bulunduğu bölge, Neo-Tetis'in kuzey-güney kollarına ait kenet kuşaklarının birleşme noktasını temsil etmektedir.

---

⁴⁶ Ketin 1961: 12; Arbas vd. 1991: 104; Sevindi 1999: 10; Bingöl 2003: 1-2; Korucu 2005: 1; Karageçi 2011: 6-7.

Oligesen'e kadar çöküntü alanı durumunda olan bölgede kısmen kırmızı molassik çökeller oluşmuştur. Çökeller arasında yer yer tuz ve jips içeren tabakaların da girmiş olduğu gözlemlenmektedir⁴⁷. Oligesen'de meydana gelen tektonik kırırandanmalar ise Kars yöresinin yükselmesine neden olmuştur⁴⁸.

Bölgeden denizin tamamıyla çekilmesi Üst Miyosen döneminde gerçekleşmiş ve bunun sonucunda kuzey-güney açılma çatlaklarında volkanlar ortaya çıkmıştır. Üst Miyosen sonunda meydana gelen yeni morfoloji, bölgede göllerin gelişmesine uygun bir ortam hazırlayarak göllerin gelişmesine imkân vermiştir⁴⁹. Pliyosen ortalarında batıda Kuzey Anadolu ve Doğu Anadolu fayları birleşme gösterirken, kuzeydeki fay hatlarının birbirine yaklaştığı Kars yöresinde ise gelişme gösteren şiddetli volkanik hareketler sonucunda "Kars Platosu" meydana gelmiştir⁵⁰.

Araştırma sahamızın diğer önemli jeomorfolojik bölümlerinden biri de vadilerdir. Vadiler genellikle, enine profilleri "V" şeklinde olmakla birlikte kanyon vadiler ve boğazlarda burada gelişme imkânı bulmuştur⁵¹. Araştırma sahamızın en önemli akarsuları olan Aras ve Arpaçay Nehri'ne katılan akarsular genellikle "V" profilli vadiler içerisinde akış göstermektedirler. Yükseltinin 1500 m'nin üzerinde olduğu araştırma sahamızda buldukları alanda yerel taban seviyesini meydana getiren Arpaçay Nehri ve bu nehre katılan yan kollar vadilerini süratli ve derin bir şekilde kazımışlardır. Bunun sonucunda genel olarak birbirine paralel olan ve büyük bir kısmı kısa boylu olan bu yan kolların vadileri "V" şeklini almıştır. Akarsuların genç oluşu, bölgenin litolojik ve relief özellikleri sahadaki "V" vadilerin gelişiminde önemli etken olmuştur. Fakat dirençli kayaçların olduğu alanlarda derine aşındırmanın ön planda olduğu gözlenmektedir⁵². Bölgenin önemli yükseltileri arasında; Süphan Dağı (2909 m), Allahuekber Dağı (3120 m), Aladağ (3134 m); Ağadeveler Dağı (2423 m), Borluk Dağı (2450 m), Tarhan Dağı (2617 m), Hacıhalil

⁴⁷ Kars ili Kağızman ilçesi ve Iğdır ili Tuzluca ilçesindeki tuz yatakları bu oluşuma örnek olarak verilebilir. Koday vd. 2004: 168 vd.

⁴⁸ Altınlı 1966: 48-49; Yılmaz 1984: 16; Arbas vd. 1991: 104; Bingöl 2003: 2; Karageçi 2011: 7.

⁴⁹ Erinç 1953: 11-13.

⁵⁰ Şaroğlu-Yılmaz 1986: 89; Atalay 1992: 70 vd.; Özgür 2001: 12 vd.; Karageçi 2011: 8.

⁵¹ Bingöl 2003: 3.

⁵² Bingöl 2003: 3-4.

Dağı (2366 m), Yağlıca Dağı (2970 m) sayılabilir⁵³. Bölge, son tektonik hareketler ile günümüz şekillenmesini almıştır.

1.1.1.2. İklim ve Bitki Örsü Özellikleri

Bir bölgenin iklim özelliklerinin oluşmasında hava kütlelerinin yanında bölgenin topografyası da önemli rol oynamaktadır. Bundan dolayı araştırma sahamızın denizden uzak ve yükseltisinin fazla oluşu yazların sıcak, kışların ise uzun ve sert geçmesinde önemli bir etken olarak gözümüze çarpmaktadır.

Araştırma sahamızda etkin olan iklim türü Karasal İklmdir. Bu nedenle yılın büyük bir bölümünde don olayları görülmekte ve karlı geçen günlerin sayısı artmaktadır. Kar yağışı Ekim aylarında başlayarak Mayıs ayına kadar devam etmektedir. Araştırma sahamızda mevcut olan meteoroloji istasyonlarının vermiş olduğu rasat sonuçlarına göre yıllık ortalama sıcaklıklar; Kars'ta 4,7°C, Çıldır'da 3,7°C, Akyaka'da 6,5°C, Susuz'da 4,9°C, Arpaçay'da 4,8°C, Digor'da 6,2°C ve Ermenistan il sınırlarında kalan kısımlarda ise ortalama 6 ile 10°C arasındadır. Arpaçay Havzası'nın karasal iklim şartlarının hüküm sürmesi ve yükseltisinin fazla oluşu havzanın bitki örtüsünün şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır⁵⁴.

Havzanın bitki örtüsü oluşumunda İran-Turan bozkır bozkır elemanları önemli rol oynamaktadır. Bölgenin bitki örtüsünü Karasal iklim şartlarına uyum sağlamış olan step formasyonları oluşturmaktadır. Bölge yer yer ormanlarla kaplıdır ve bölgenin sıcaklığı ve fizyolojik kuraklığı nedeniyle orman üst sınırı 2800 m.lere kadar çıkabilmektedir. Ormanlar dışında otsu bitkiler ve geniş çalılıklar havza genelinde önemli bir yer tutmaktadır⁵⁵.

1.1.1.3. Hidrografya Özellikleri

Araştırma sahamızı oluşturan Arpaçay Havzası, su kaynakları bakımından zengindir. Özellikle Arpaçay Nehri, havza coğrafyasının şekillenmesinde etken rol oynamaktadır.

---

⁵³ Sevindi, 1999: 22

⁵⁴ Kars İli Çevre Durum Raporu 2011: 64 vd.; Bingöl 2003: 4; Korucu 2005: 4; Karageci 2011:11; Demir 2013: 30 vd.

⁵⁵ Erinc 1953: 30 vd.; Atalay 1992: 169; Gülen 2006: 104.

Arpaçay Nehri'nin sahip olduğu yağış alanı 5.437 km²'dir. Nehir üzerinde yapılan baraj gölünün yıllık su depolama miktarı 525 hm³'tür. Toplam uzunluğu 140 km olan Arpaçay Nehri Ermenistan ile ülke sınırlarımızı çizmektedir⁵⁶.

Doğu Anadolu'nun yüksek dağları yılın büyük bir bölümünde uzun süre karla kaplı olduğu için nehrin debisi kış aylarında düşmektedir. Bahar yağmurlarıyla birlikte eriyen karlar nehrin debisini ve akış hızını yükseltmektedir. Bu nedenle Arpaçay Nehri'nin Mart ayından itibaren debisi yükselerek bol su taşımaktadır. Arpaçay Nehri'nin batıdan gelen en önemli kolu Kars Çayı ve Çıldır Göl'ünden kaynaklanan Telek Çayı'dır. Kars Çayı'nın Telek Çayı ile birleşip Arpaçay Nehri'ne katıldığı yere kadar olan toplam uzunluğu 120 km'dir. Arpaçay Nehri'ne güneyden dökülen çaylar ise Kars il sınırları içerisinde olan Karahan Çayı ile ülke sınırlarımız dışında Ermenistan sınırları içerisinde yer alan Arpi Gölü'nden kaynaklanan Gümrü suyudur. Arpaçay Nehri ile birlikte Arpaçay Baraj Gölünde birleşen bu sular daha sonra güneyde Kars ili Digor ilçesi yakınlarında yer alan Halıkışlak'ta Aras Nehri'yle birleşip sularını Hazar Denizi'ne dökmektedirler⁵⁷.

Arpaçay Nehri üzerinde yapılan Arpaçay Barajı, Türkiye Cumhuriyeti ile S.S.C.B. tarafından 25 Haziran 1927 tarihinde imzalanan anlaşmayla, D.S.İ. 24. Bölge Müdürlüğü tarafından 1975 yılında barajın inşaatına başlanılmış ve 1983 yılında inşaatı biten baraj kullanılmaya açılmıştır⁵⁸.

Bölge yer altı su kaynakları bakımından fazla zengin değildir. Bölgedeki yer altı su kaynakları Borluk Vadisi, Susuz Yaylası ve D.S.İ. tarafından Kars Acil İçme Suyu Projesi adı altında açılan kaynak suyudur. Ayrıca Kağızman'da Kötek, Aktaş ve Kızıltaş madensuları, Arpaçay Taşbaşı madensuları ve kaynakları bulunmaktadır. Bölgedeki jeotermal kaynaklar ise Akyaka, Kağızman Kaplıcaları ve Karaorgan İçmesi ile Susuz ilçesinde yer alan Çermik'tir⁵⁹.

Araştırma sahamızda önemli göller bulunmaktadır. Bölgenin ikinci büyük gölü olan Çıldır Gölü bölgede önemli bir yere sahiptir. Diğer bir önemli göl ise Kuyucuk Gölü'dür. Kars ili Akyaka İlçesi sınırları içerisinde yer alan göl, uluslararası önemli

---

⁵⁶ Kırzioğlu 1953: 9

⁵⁷ Kırzioğlu 1953: 9; Bingöl 2003: 6; Tuysuz 2006: 41; Karageçi 2011: 15; Demir 2013: 64.

⁵⁸ Aydın 2001: 31.

⁵⁹ Çevre Orman İl Müdürlüğü 2011: 81 vd.

doğa alanı ve Yaban Hayatı Geliştirme Sahası statüsüne sahiptir. Ayrıca Arpaçay Baraj Gölü de araştırma sahamız da önemli yer tutmaktadır⁶⁰.

1.1.1.4. Toprak Özellikleri

Arpaçay Havzası'nın toprak özellikleri incelendiği zaman bölgede 3 ayrı toprak sınıfının var olduğu gözlenmektedir. Bölgenin kuzeyinde litosoller yer almaktadır. Litosoller, eğimli yamaçlar üzerinde, dağlık alanların taşlık toprakları olarak tanımlanmaktadır. Bitki örtüsünün zayıf olduğu ve doğal dengesini kaybetmiş bazalt, tüf, aglomera, andezit gibi materyallerin oluşturduğu bu yamaçlarda, devam eden çözünme ve aşınma ile oluşan kırıntıların eğim ve diğer faktörlerin etkisiyle taşınarak toprak oluşumu başlamış ancak bu oluşum başlangıç safhasında kalarak yamaçlar üzerinde sığ ve taşlık topraklı görüntüler oluşmuştur. Önemli ekolojik değere sahip olmayan litosoller yerleşim olarak pek rağbet görmemektedir⁶¹.

Bölgenin doğusunda ve Kars Çayı'nın aktığı alanlarda ise alüvyal topraklar bulunmaktadır. Kars çayı ve kollarının taşıdığı materyallerin düz alanlarda çökmesiyle meydana gelen alüvyaller, profil morfolojisi bakımından fazla gelişim gösterememiştir. Bu topraklar üzerinde hidrofüt bitkiler ve çayırlar yetişmektedir. Alüvyal toprakların bulunduğu araziler uzun süre yaş kalandevamlı üzerinde su duran veya etrafından sık sık su alan arazi niteliği taşımakta ve reaksiyon bakımından buldukları depresyona göre farklılık göstermektedirler⁶².

Bölgenin güney kısımlarında ve eğimli arazilerde, bazaltik, koyu renkli çernozyum ve kahverengi topraklar yer almaktadır. Bu topraklar üzerinde uzun boylu çayır örtüsü bulunmaktadır. Bazaltik toprak tabakasının A horizonu, organik madde açısından zengin ve humusludur. Organik maddenin fazlalığı, çayır bitkilerinden meydana gelen organik materyalin sıcaklığın düşük olmasından dolayı tamamen ayrışmayarak yüzeyde kalmasından kaynaklanmaktadır. Fiziksel özelliklerinin iyi olmaması ve arazilerde taşların fazla olması bazaltik topraklarda verimliliğin çoğunlukla düşük olmasına neden olmaktadır. Ayrıca bölgede Kestane rengi topraklar da görülmektedir. Arpaçay ve Akyaka ilçelerinde görülen bu toprakların profilleri kalsiyum bakımından zengin olmakla beraber minarel madde organik

⁶⁰ Karageçi 2011: 16.

⁶¹ Atalay 1989: 406; Bingöl 2003: 8; Demir 2013: 72.

⁶² Bingöl 2003: 8; Karageçi 2011:9; Demir 2013: 72

maddeyle tamamen karışmıştır. Kestane rengi toprakların doğal vejetasyonu, orta ve kısa boylu bitki örtüsüdür. Ancak çalı tarzında bitkiler de bulunmaktadır⁶³.

1.1.1.5. Yollar

Arpaçay Havzası, tarih boyunca hem askeri hem de ticari amaçla kullanılan yolların geçiş kavşağı görevini üstlenmiştir. Ayrıca bölgenin doğu-batı ve kuzey-güney yol istikametlerinin kesiştiği konumda olması stratejik öneminin artmasına neden olmuştur. Günümüz itibariyle bölgenin İstanbul, Erzurum, Azerbaycan, Ermenistan, Nahçıvan ve İran topraklarına geçiş yollarının üzerinde olması önemini biraz daha arttırmıştır. Havzayı çevresiyle buluşturan 4 önemli yol ağı bulunmaktadır. Bu yollardan ilki Kars'ı Kafkaslara bağlayan yoldur. Aras nehrinin aktığı yönde devam eden tarihi yol batıdan gelerek Karakurt mevkiinden kuzeye yönelerek Sarıkamış ve Kars üzerinden geçip Gümrü'ye ulaşmaktadır. Tiflis üzerinden Kafkaslara ulaşan bu yol, burada Daryol Geçidi ile Vladikafkas, Orta Asya ve Uzak Doğu ticaret yollarına ulaşabilmektedir⁶⁴. Bir diğer yol ağı ise Karakurt üzerinden Eleşkirt, Doğubeyazıt, Gürbulak yolunu takip ederek İran'a ulaşmaktadır. Bu yol aynı zamanda Van iline açılan tarihi yoldur. Urartu kralları bu yolla Kuzey ve Kuzeydoğu'da yer alan bölgelere sefer düzenlemişler ve aynı zamanda bu yolu ticari amaç için de kullanmışlardır⁶⁵.

Havza'dan kuzeye doğru devam eden yol ağı ise bölgeyi Karadeniz'e bağlamaktadır. Bölgenin sarp dağlarla çevrili olması nedeniyle iki bölge arasındaki ulaşımı zorlaştırmaktadır. Bu nedenle ulaşım doğal geçitlerle sağlanmaktadır. Bu yol önce kuzeyde Ardahan iline daha sonra Artvin ilinden Karadeniz'e açılır. Karadeniz'e giden bir diğer yol ise Kars, Erzurum ili Aşkale ilçesinden kuzeybatıya yönelerek Kop Geçidi (2600 m.) üzerinden Bayburt'a, Zigana Geçidi üzerinden ise Maçka-Trabzon'a dolayısıyla Karadeniz'e bağlanır. Bir diğer yol ağı ise Digor, Tuzluca ve Iğdır illeri üzerinden Nahçıvan'a açılan yoldur. Ayrıca açılması düşünülen Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı projesi bölgenin gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Bu proje ile Gürcistan ve Azerbaycan ile demiryolu bağlantısı sağlanmış olacak⁶⁶.

⁶³ Çevre Orman İl Müdürlüğü 2011: 57; Bingöl 2003: 8; Demir 2013: 72; Karageçi 2011:9

⁶⁴ Erinç 1953: 43; Gürsoy 1974: 28; Pehlivan 1984: 24.

⁶⁵ Pehlivan 1984: 214; Doğanay 1989: 279 vd.

⁶⁶ Erinç 1953: 44.

Bölgeyi batıya bağlayan en önemli yol ağı ise günümüzde İstanbul yolu olarak adlandırılan yoldur. Ulaşımın akarsuların aktığı vadi tabanlarını izleyen yollar üzerinden sağlandığı bu yol güzergâhı, Karakurt'ta Aras Nehrini takip ederek Erzurum'a daha sonra Karasu Nehrini takip ederek Erzincan'a ve buradan da Sivas iline ulaşmaktadır. İç Anadolu'yu Kars'a bağlayan yollar aynı zamanda Kafkaslara, İran'a, Karadeniz'e ve Nahçıvan'a bağlayan yollardır. Bu durumdan Arpaçay Havzası'nın birçok bölge arasında ulaşım, iletişim ve ticareti sağlayan önemli bir kavşak noktası olduğu anlaşılmaktadır. Urartu Kralı Menua ve Arğışti tarafından Karasu ve Aras Nehirleri arasında kalan bölgeler "Geçit Ülkeleri" olarak adlandırılmıştır⁶⁷. Ayrıca Kars Merkez ilçede yer alan Anı ören yerindeki tarihi İpek Yolu da Kafkaslardan Anadolu'ya geçiş önemli bir yoldur.

1.1.1.6. Madenler

Araştırma sahamız maden ve yer altı kaynakları bakımından zengin bölge olma özelliği taşımamaktadır. Kars Digor ilçesi Kilittaş mevkiinde araştırma yapan M.T.A linyit yatakları tespit etmiştir. Kars Merkez ve Sarıkamış, Mescitli ve Şehit Emin Köyü sahalarında Perlit taşı yatakları tespit ederek işletilmeye başlanılmıştır. Ayrıca Merkez ilçe ve Sarıkamış'ta Kireçtaşı yatakları da bulunmaktadır. Kağızman Darphane Sahasında Altın yatakları mevcuttur. Geçmiş zamanlarda işletilen bu yatak günümüzde faal durumda değildir. Kağızman'da Manyezit ve Krom yatakları mevcuttur. Buradaki Krom yatağından 16.000 cevher üretilmiştir⁶⁸.

Araştırma sahamız çevresinde yer alan Sarıkamış eskiçağda obsidyen yatakları bakımından büyük zenginlik göstermektedir. Erzurum-Kars karayolunun hem sağ hem de sol tarafında yoğun olarak yer almaktadır. Obsidyen yatakları yol boyunca 3-4 km. kadar devam etmektedir. Buradaki obsidyenlerin büyük bir bölümü siyah renklidir ancak kahverengi-siyah ve yeşil renkli obsidyenler de bulunmaktadır⁶⁹. Ayrıca, Arpaçay Nehri'nin batı tarafında yer alan Küçük Çatma Köyü (Aküzüm) ve Yağlıca Dağı'nın doğu yamaçlarında ve nehrin doğu tarafında yer alan Ketî, Arteni ve Karmrakar gibi arkeolojik sitelerde de obsidyen yatakları mevcuttur⁷⁰.

⁶⁷ Erinç 1953: 44; Pehlivan 1984: 26; Pehlivan 1991: 16.

⁶⁸ Sevindi 2003: 1 vd.; M.T.A. 2010: Kars İli Maden Yatakları

⁶⁹ Ceylan 2001a: 66

⁷⁰ Chataigner vd. 2014: 351 vd.

1.2. Arpaçay Havzası'nın Tarihi Coğrafyası

Medeniyetler, tarihin her safhasında yaşadıkları coğrafyaları biçimlendirmiş, ülke sınırlarını oluşturup bu sınırları korumak için çeşitli mücadeleler vermişlerdir. Bu nedendir ki, “yer” kavramı, tarih araştırmalarında “zaman” kavramıyla farklı bir anlam kazanmış ve coğrafya, tarihi süreç içinde vazgeçilmez bir unsur olmuştur. Belirli bir zamanda ve mekânda meydana gelen tarihi olayları etkileyen birçok neden vardır. Bu nedenlerin en başında ve en önemlisi olan doğal şartlardır. Medeniyetlerin belirli bir coğrafyaya yerleşip gelişebilmesi için uygun iklim ve coğrafi şartların olması gereklidir. Bundan dolayı su havzalarına ve uygun yeryüzü şartlarına sahip coğrafyada kurulan medeniyetler kısa zamanda gelişip tarih sahnesinde etkin rol oynamıştır. Bu bakımdan dünyanın en eski medeniyetlerinin olduğu Mezopotamya ve Mısır buna örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca M.Ö. II. bin yılda Anadolu’da Kızılırmak ve Yeşilirmak nehirleri arasına yerleşen Hititler ve M.Ö. 9-6. yüzyıllar arasında Van ve Urmiye Gölleri arasındaki coğrafyaya yerleşen Urartular örnek olarak gösterilebilir. Bundan dolayı, eski çağlardan günümüze kadar yerleşim yerlerinin seçiminde su kaynaklarının varlığı ve coğrafyanın elverişli olması önemli bir etken olmuştur⁷¹.

Tarih biliminin yer, zaman ve insan olmak üzere üç temel unsuru vardır. Eğer bu unsurların herhangi biri eksik olursa tarih anlayışımız bizi yanlış yollara götürerek ilmi olmayan sonuçlara varmamıza neden olur. Ayrıca coğrafi faktörler, toplumların ekonomilerini, sosyal yaşayışları ve siyasi faaliyetlerini olumlu veya olumsuz yönde etkileyebilir. Bunun içindir ki bir tarihi olay incelenirken coğrafya, göz ardı edilmemelidir⁷².

Tarihi coğrafya, toplumların zamana ve mekâna göre dağılımlarını inceleyerek, toplumların siyasi, ekonomik, iktisadi ve toplumsal açıdan yayılım alanlarını belirlemektedir. Bu çalışmalar yapılırken temel amaç; istatistik, topografya gibi modern yöntemler kullanarak tarihi olayları geçmişe dönük açıklayıp günümüze doğru sonuçlar çıkarmaktır⁷³. İnsanların hayatlarına değişik şekillerde yansıyan coğrafi şartlar, toplumların maddi ve manevi dünyalarını farklı yönlerde değiştirmiştir. Örneğin, deniz kenarında yaşayıp denizcilikle uğraşan halkların

⁷¹ Toynbee 1978: 102; İplikçioğlu 1997: 24; Kütükoğlu 1997: 11.

⁷² Memiş 2012: 2

⁷³ İplikçioğlu 1997: 24; Özgül 2011: 31.

yüksek dağlık alanlarda yaşayan halkların ekonomik ve sosyal hayatları coğrafyaya bağlı olarak farklı yönlerde gelişme göstermektedir.

Medeniyetlere beşiklik eden Anadolu; Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları arasında köprü vazifesi görerek, Eski Batı, Mezopotamya ve Eski Doğu Medeniyetleri arasında kültür aracılığı görevini mutlak başarıyla yerine getirmektedir. Ayrıca Anadolu, boğazlar vasıtasıyla Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan bir su yolu olma özelliğini de taşımaktadır⁷⁴.

Asya'dan batıya doğru uzanan dağlık ve yüksek İran platosunun devamı niteliğinde olan Anadolu coğrafyasının giriş kapısı su havzalarının ve sulak vadilerin çok olduğu Doğu Anadolu Bölgesi'dir. Bu nedenle araştırma sahamızın da içinde yer aldığı Erzurum-Kars Platosu ve Van Gölü havzası uygarlıkların doğup ve geliştiği coğrafya olmuştur. Ancak buna karşın Anadolu'nun kuzey ve güneyden yüksek dağlarla çevrilmesi ve bu yönlerin az bir geçitle Orta Anadolu'ya bağlanması, birçok medeniyet ve kültürün bu bölgelere sokulmasını engellemektedir. Oysa Batı Anadolu dağlarının denize dik olarak uzanması birçok istilacı kavimin Anadolu'nun içlerine kadar yayılmasına neden olmuştur⁷⁵. Bir başka örnek verilecek olursa, Karadeniz'e paralel uzanan dağlar nedeniyle Hititler'in buralarda yaşayan ve devamlı Hitit sınırlarını taciz eden Gaşkaları hakimiyet altına almalarını zorlaştırmıştır. Yine güneydeki Toros dağlarının arkalarında yaşayan Kizzuwatna krallığı da Toros dağlarından dolayı Anadolu kültürü yerine Mezopotamya kültürüyle daha fazla etkileşim halinde olmuştur. Bu nedenle medeniyetlerin gelişmesinde yerleşilen coğrafya, zaman ve coğrafyayı şekillendiren insan faktörü önemli bir etken olmuştur⁷⁶.

Araştırma sahamızın içerisinde yer aldığı Doğu Anadolu, kuzeyde Karadeniz, güneyde Güneydoğu Anadolu, batıda İç Anadolu, doğuda ise Kafkasya ile çevrilidir. Bölgenin, tarih öncesi dönemlerde verimli doğal şartlara sahip olması ve kültürlerin geçiş kavşağında olması tarihin her döneminde bölge ve çevresinin stratejik önemini korumasına neden olmuştur. Araştırma sahamızı oluşturan Arpaçay havzası fiziki açıdan Doğu Anadolu Bölgesinin kuzey bölümünde yer almakta ve çalışma

⁷⁴ Ramsay 1960: 23; Kınal 1991: 1; Erzen 1911: 1; Sevin 2003: 1; Yıldırım 2007: 57.

⁷⁵ İzbrak 1984: 7; Kınal 1991: 2; Ünsal 2006: 25.

⁷⁶ Goetze 1940: 1 vd.; Schuler 1965: 1vd. İzbrak 1984: 7; Kınal 1991: 2; Memiş 2003: 4; Ünsal 2006: 25.

alanımızın sınırlarını Arpaçay Nehri'nin doğup Aras Nehri ile birleştiği yere kadar olan coğrafya oluşturmaktadır. Araştırma sahamızın en kuzey kısmını Ardahan'ın Çıldır ilçesi, güney kısmını da Iğdır'ın Tuzluca ilçesi oluşturmaktadır. Erzurum-Kars platosu sınırları içerisinde olan araştırma sahamız aynı zamanda Anatolid Birliği içinde yer almaktadır⁷⁷.

Bölgenin eskiçağlardan itibaren geniş ormanlarla kaplı olduğunu kaynaklardan öğrenebilmekteyiz. Asur krallarından II. Sargon'un Urartu Devleti'ne karşı yapmış olduğu sekizinci seferinde (M.Ö. 714) Van Gölü ve civarının geçit vermez ormanlarla kaplı olduğu bildirilmektedir. Yine M.Ö. 5. yüzyılda bölgenin ormanlarla kaplı olduğu Ksenophon'un Anabasis adlı eserinde belirtilmektedir. Ancak bölgenin bu özelliği korunamayarak yüzyıllardan beri bölgedeki ormanlar tahrip edilmiştir⁷⁸.

Tarihin her döneminde insanlar, verimli tarım alanları ile su kaynaklarının bol olduğu coğrafyaları vatan olarak seçmişlerdir. Ayrıca bir bölgenin ulaşım ağının kolaylığı gibi sebepler de o bölgenin jeopolitik ve jeostratejik önemini arttırmaktadır. Bu nedenle Arpaçay Nehri ve kollarının oluşturduğu vadiler bölgenin jeopolitik ve jeostratejik değerini arttırmıştır⁷⁹.

Araştırma sahamızın büyük bir kısmını oluşturan Kars ilinin ismi hakkında birçok görüş olmasına rağmen il ismini Bulgar Türklerinin Karsak Oymağı'ndan⁸⁰ almıştır. Yine Kars iline bağlı Zarşat ve Şöregel kazaları 1927 yılında birleştirilerek Arpaçay nehrinin ismi bu kazalara verilmiştir. Şöregel, batıda Yahnılar ve Koçköyü suyu ile doğuda Arpaçay sınırı ve güneyde Alacadağ ile Mağazberd deresine kadar uzanan ve suları Arpaçay'da toplanan yayla bölgesidir. Kuzeyde ise Kızıлтаş köyünün yukarısında kalan dağlık kısımlar ise Akbaba ismiyle adlandırılmaktadır. Batı ve doğu olmak üzere iki bölüme ayrılan bölgenin Kars ilinde kalan kısmı "Batı

⁷⁷ İzbirak 1984: 7; Kınal 1991: 2; Bingöl 2003: 1.

⁷⁸ Luckenbill 1968: no 236, 634; Olmstead 1968: 63; Burney-Lang 1971: 129; Pehlivan 1991_a: 18; Erzen 1992: 5; Khalaf 2006: 41.

⁷⁹ Koçak 1993: 17 vdd.

⁸⁰ Kars ili'nin ismi hakkında birçok görüş vardır. Ancak genel olarak "Kars" adının Karsak Oymağı'ndan kaldığı kabul edilmektedir. Bu oymak, M.Ö. 130-127 yılları arasında Kafkasların kuzeyinde yer alan Dağıstan'da yaşayan Bulgar Türkleri'nin Velentur Boyu'na mensuptur. Kırzioğlu 1953: 15. Strabon "Geography" adlı eserinde bölgeye "Chorzene" adını vererek buraların yüksek dağlarla ve yılın büyük bir bölümünde karla kaplı olduğunu bildirmektedir. Strabon: XI/14. Ayrıca Bizans imparatoru VII. Konstantinos Porphyrogenetos (913-959) devletin idaresiyle ilgili yazdığı belgelerde bölge adından "Kars" olarak bahsetmektedir. Ortaçağ Ermeni vesikalarında ise bölge "Karutuz" olarak geçmektedir. Kırzioğlu 1953: 15; Freely 2000: 192; Korucu 2005: 5; Tuysuz 2006: 31.

Şüregel”, Arpaçay’ının solunda Gümrü bölgesini de içine alıp güneyde Buğutu ve doğuda Elegez ile Koklat dağlarına kadar olan bölge ise “Doğu Şüregel” olarak adlandırılmaktaydı. Zarşat ise günümüzde Kars ilinin Susuz ve Arpaçay ilçesinin Merkezini kapsamaktaydı. Zarşat’ın batı bölümüne “Küçük Zarşat”, doğusuna ise “Büyük Zarşat” denilmekteydi⁸¹.

Kırzioğlu, Arpaçay nehrinin ismini Sarıkamış’ta bulunan ve Urartu kralı I. Arğişti dönemine ait olan Sarıkamış yazıtında geçen “Ahuriani” şehriden kaldığını belirtmektedir. Adı geçen yazıtta Ahuriani şehri için bu bilgiler yer almaktadır;

“...Ahuriani Şehri’ni, Astu Şehri’nin(?) bölgesini ele geçirdim...tahıl deposu(?) tüm(?) Astuhini Şehri için...Etiuni Ülkesi’ni(?) tamamen ele geçirdim...”⁸²

Bölgede yapılmış çalışmalar sonucunda Paleolitik Dönem’e tarihlendirilen yerler tespit edilmiştir. Bu yerleşmeler, Kars ili Ocaklı Köyü yakınlarındaki Anı, Susuz Ağzıaçık, Cilavuz, Kağızman Çamuşlu ve Kurbanaga Mağarası, Borluk Deresi Vadisi’dir. Bu yerleşmelerde Paleolitik Dönem’e ait yontma taş aletleri ele geçirilmiştir. Ayrıca Kağızman Yazılıkaya kaya resimleri bilim insanları tarafından Üst Paleolitik Dönem’e tarihlendirilmektedir. Yine Mezolitik Dönem’e tarihlendirilen çakmaktaşı ve obsidyenden yapılmış aletler Merkez Haşçiftlik Köyü’nde yapılan çalışmalarla elde edilmiştir⁸³.

Bölge Neolitik Dönem’de belirsiz bir duruma girdiği anlaşılmakta ve Doğu Anadolu Bölgesi’nin tamamı için birkaç tartışmalı merkez dışında bölgede herhangi bir Neolitik Dönem merkezi bilinmemektedir. Bu merkezler, Kağızman Kurbanaga Mağarası⁸⁴ ve Iğdır Gökçeli’dir. Ayrıca K. Kökten, Çıldır Akçakale adasındaki kaya yapılarını bu döneme tarihlendirmektedir⁸⁵.

⁸¹ Kırzioğlu 1953: 6; Tuysuz 2006: 33; Özmenli 2008: 6.

⁸² Kırzioğlu 1953: 10; Payne 2006: 182.

⁸³ Kökten 1944: 659 vd.; Kırzioğlu 1953: 18; Kökten 1966: 3 vd.; Balkan-Sümer 1967: 104; Kökten 1970: 2; Kökten 1975: 95; Karpuz 1977: 1; Günaltay 1987: 54; Harmankaya-Tanıdı 1996: Paleolitik; Belli 2001: 266 vd.; Ceylan 2001: 24 vd.; Sevin 2003: 33; Belli 2005: 24; Korucu 2005: 5.

⁸⁴ Kağızman Kurbanaga Mağarasında ele geçirilen Erken Tunç Çağı çanak-çömleklerini K. Kökten tekrar değerlendirmiş ve bu malzemeleri Geç Neolitik Çağ’a tarihlendirmiştir.

⁸⁵ Kökten 1947: 431 vd.; Alp vd. 2007: 375 vd..

Kalkolitik Dönem’de bölgedeki yerleşim yerlerinin sayısının arttığı görülmektedir. Araştırma sahamız yakın çevresiyle değerlendirildiğinde önemli yerleşim merkezleri; Mısırdığı, Senger Kalesi, Sınırortası Kalesi, Beşiktepe Yerleşmesi, Karasal Höyük ve Adalar Höyük’tür⁸⁶.

Kalkolitik Dönemin sonu ve İlk Tunç Döneminin başlangıcıyla bölgede farklı bir kültürün ortaya çıktığı görülmektedir. Daha çok keramiği ile tanınan bu kültür “Karaz Kültürü” olarak bilinmektedir. Geniş bir coğrafyaya yayılım gösteren bu kültür, yine bu coğrafyalarda farklı isimlerle adlandırılmaktadır. İsrail bilim insanları bu kültürü Khirbet Kerak/Bet Yerah isimleriyle tanımlamalarına karşın bu kültürün terminoloji⁸⁷ hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Çalışma bölgemizin Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Dönemleri değerlendirmelerinde bölgeye yakın olan Erzurum Karaz⁸⁸, Pulur⁸⁹, Güzelova⁹⁰ ve Sos⁹¹ höyüklerinde yapılan kazı çalışmaları önemli bir yer tutmaktadır. Kars Sarıkamış Toprakkale ve Yoğunhasan’da Karaz Türü İlk Tunç Dönemine tarihlendirilen keramikler bulunmuştur. Bölgede Orta Tunç’tan itibaren farklı bir kültürel süreç başlamış ve M.Ö. 3. binyılın sonlarında Elazığ-Malatya bölgesindeki yerleşmelerin birçoğu yangınla tahrip edilmiştir. Ancak Erzurum-Kars bölgelerinde böyle bir tahribatın belirgin izleri görülmemesine rağmen bölgedeki yerleşim yerlerinde bu döneme ait izler de bulunmamaktadır. Çalışma bölgemiz yakın çevresiyle değerlendirildiğinde Arpaçay Yalınçayır ve Küçük Çatma Köyleri, Merkez Bozkale Çermik Deresi, Çakmak ve Hasçiftlik köyleri, Kağızman Kurbağa Mağarası ve Yazılıkaya bölgedeki Geç Tunç Dönemi yerleşmeleri arasında gösterilebilir⁹².

M.Ö. II. binyılda Anadolu’da hüküm süren Hitit Devleti’ne ait tarihi vesikalarda bölgenin Hititlerin varlık göstermediğini öğrenebilmekteyiz. Ancak yine aynı kaynaklardan bölgede Azzi-Hayaşa adı verilen toplulukların yaşadığı anlaşılmaktadır. Hitit kralları III. Tuthaliya (M.Ö. 1410-1390), I. Şuppiliuma (M.Ö.

---

⁸⁶ Kökten 1943: 604.

⁸⁷ Karaz Kültürü olarak tanımlayacağımız bu kültür Radyo Karbon ve Tipoloji tarihlenmelerine göre Ön Asya’da görüldüğü dönem M.Ö. 3250-1750 yıllarını kapsamaktadır. Pehlivan 1984: 1vd.; Pehlivan 1990: 169; Ünsal 2006: 128. Çalışmamızın bir sonraki bölümünde bu kültür ve terminoloji hakkında daha detaylı bilgiler verilecektir.

⁸⁸ Koşay-Turfan 1959: 359.

⁸⁹ Koşay-Vary 1964: 24.

⁹⁰ Koşay-Vary 1967: 8.

⁹¹ Sagona-Sagona C. 2000: 56 vd.

⁹² Ceylan 2001a: 33; Belli-Ceylan 2002: 119 vd.

1385-1345) ve II. Murşili (M.Ö. 1344-1306) zamanlarında Azzi-Hayaşalarla mücadele ettiklerini ve Hayaşalar'ın çekirdek bölgesinin Erzincan-Erzurum olduğunu kaynaklardan öğrenebilmekteyiz. Ancak Hayaşa Krallığının Kars'a kadar ulaşip ulaşmadığı tam olarak bilinmemesine karşın Azat Köyü'nde Hitit kremik parçalarının bulunması bu krallıkla bölgenin kültürel etkileşim içerisinde olduğunu göstermektedir⁹³.

Hitit Devleti'nin yıkılmasından sonra bölgeye ve çevresine hâkim olan beylikler ortak düşmanları olan Asur Krallığı'na karşı ve Asur yazıtlarından öğrenebildiğimiz "Uruatri" ve "Nairi" adlı bir federasyon çatısı altında birleşmişlerdir. M.Ö. 9. yüzyılda bölgenin Urartuların yönetimi altına girmesiyle çalışma bölgemiz Urartuların vassalı olan Diauehi/Daya(e)ni krallığının sınırları içerisinde kalmıştır. "Diauehi" olarak adlandırılan bölge Urartuların Kafkaslara yönelik politikasında önemli bir yere sahipti. Çünkü Kafkaslara yapılacak olan seferler için Eleşkirt-Karakurt-Sarıkamış-Kars engel olmaktadır. Bu nedenle Urartu Kralları Menua ve I. Argiştî dönemlerinde bölgeye seferler yapılarak bölgenin tamamı hâkimiyet altına alınmıştır. Menua dönemine ait Yazılıtaş yazıtında;

"Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla güçlü bir ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı (ve ülkeyi) dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İspuini oğlu Menua sefere çıktı.

Menua der ki: Diaehi Ülkesi'ni ele geçirdim ve Krali şehir Sasilu'yu, savaşta ele geçirdim. Ülkeyi yıktım, kaleleri (yerle bir ettim)...Menua der ki: Diauehi'nin kralı Utupursini önüme çıktı, ayaklar(ıma) kapandı ve (önümde) secde etti. Merhamet (?) gösterdim (?). Haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Haraç verdi. Geri dönecek esirleri tümüyle serbest bıraktı (?)." ⁹⁴ denilmektedir.

Diauehi Ülkesi hakkında bilgi veren bir diğer yazıt ise I. Argiştî dönemine ait olan Hanak/Ortakent yazıtıdır. Bu yazıtta;

⁹³ Pehlivan 1984: 58; Pehlivan 1991: 38; Ceylan 2001a: 37; Özbek-Yükmen 2001: 148; Ünal 2002: 157.

⁹⁴ Payne 2006: 68

“ ...Tanrı Haildi'nin buyruğuyla Argiști der ki: Diauehi Ülkesi'nin kralı önümde göründü ve (haraç) verdi (?)... ” denilmektedir⁹⁵.

Bu yazıtlardan başka Iğdır'da Çolagert ve Başbulak, Erzurum'da Delibaba, Kars Sarıkamış'ta Süngütaşı yazıtlarından da Urartuların Diauehi yöneticilerinden haraç olarak 5 ton bakır alındığı ve bölgenin tamamının Urartu hâkimiyetine girdiğini öğrenebilmekteyiz⁹⁶.

Araştırma sahamız Urartuların M.Ö. 580'lerde yıkılmasından sonra sırasıyla Med, Pers ve Büyük İskender, Bizans, Sasani, Gürcü, Moğol, Akkoyunlu ve Osmanlı hâkimiyetlerine girmiştir.

---

⁹⁵ Payne 2006: 185

⁹⁶ Kırzioğlu 1953: 51; Pehlivan 1984: 39; Ceylan 2001_a: 38; Muscarella 1994: 39; Çilingiroğlu 1997: 18; Karamağaralı 1998: 37 vd; Aktüre 2003: 84; Belli 2003: 45; Belli-Konyar 2003: 51;

II. BÖLÜM

ARPAÇAY HAVZASININ TARİHİ

2.1. Prehistorik Dönem

Tarih bilimi, tarih öncesi çağlar ve tarihi çağlar olarak iki sınıfa ayrılmaktadır. Bu sınıflandırma ilk defa 1851 yılında Daniel Wilson tarafından yapılmıştır. Wilson, yazının kullanılmadığı döneme tarih öncesi (prehistoric times), yazının kullanılmaya başlandığı döneme ise tarih (historic times) adını vermiştir¹. Daha sonra John Lobbock, 1865 yılında yayınlamış olduğu “Prehistoric Times” adlı eserinde taş çağını eskitaş (paleolitik) ve yenitaş (neolitik) olarak ikiye ayırmıştır².

Yazının icadı ve kullanılması yaklaşık olarak günümüzden beşbin yıl öncesinde (M.Ö. 3200-3000) Mezopotamya ve Mısır’da görülür. Yazının Anadolu’da kullanılması ise M.Ö. 2000-1750 yıllarına tarihlendirilir ve bu tarihten itibaren Anadolu’nun tarihi devirlere geçtiği öngörülür. Yazının batıda kullanılması ise biraz daha uzun sürmüş ve yazı M.Ö. 1000 yıllarında İtalya’da kullanılmaya başlanmıştır³. Tarih öncesi dönem ve uygarlıklar bilim insanları tarafından Taş Çağı, Bakır Çağı, Tunç ve Demir Çağı olmak üzere dört bölümde incelenmiştir⁴.

Anadolu, coğrafi konumundan dolayı birçok medeniyete vatan olmuş ve ayrıca kültürler arasında köprü vazifesi görerek doğu medeniyetleri ile batı medeniyetlerinin birleşme noktası olmuştur. Bu nedenle Anadolu toprakları geçmişte birçok devletin saldırılarına ve istilalarına maruz kalmıştır. Çalışma alanımız oluşturan Arpaçay havzası da coğrafi özelliklerinden dolayı birçok yerleşmelere sahne olmuştur. Havzada elde ettiğimiz buluntular çoğunlukla Tunç ve Demir Çağı özelliği göstermesine rağmen az da olsa Paleolitik yerleşmeler de tespit edilebilmiştir.

---

¹ Şenel 1982: 11.

² Daniel 1971: 20; Şenel 1982: 11.

³ Dinçol 1982: 16; Kınal 1991: 9; Akurgal 1995: 21; Akurgal 1999: 2 vd.; Sevin 2003: 7 vd.

⁴ Dinçol 1982: 16; Lloyd 1997: 16.

2.1.1. Paleolitik Çağ

İnsanın ortaya çıkışı, jeolojik zamanların sonuncusu olan IV. zaman dilimine rastlamakta ve günümüz dünyası halen bu zaman diliminde bulunmaktadır. Paleolitik dönem, insanoğlunun mağara ve doğal sığınaklarda yaşadığı, avlanıp doğadaki yenilebilir bitkileri toplayarak yaşamını sürdürdüğü dönemdir. Bu dönemin şartları ve insanoğlunun hayatta kalma mücadelesi sürekli bir göçün oluşmasına neden olmuştur.

C.J. Thomson 1889 yılında yapmış olduğu çalışmalar sonucunda dönemleri buluntulara göre tasnif ederek taşlardan balta, kesici ve delici gibi araçların yapıldığını tespit etmiş ve bu nedenle dönemi “Paleolitik” veya “Eski Taş Çağı” olarak adlandırmıştır⁵. J. Lubbock ise yapmış olduğu çalışmalar sonucunda bu dönemdeki insanların yaşam biçimlerine bakarak dönemi “Avcılık ve Toplayıcılık Dönemi” olarak adlandırmıştır⁶. Bu çağın insanları yiyecek sağlamak ve gündelik yaşamlarını devam ettirebilmek için çakmak taşı veya hayvan kemiklerinden kazıcılar, iğneler, baltalar ve zıpkınlar yapmışlardır⁷.

Paleolitik Çağ, Alt Paleolitik, Orta Paleolitik ve Üst Paleolitik olmak üzere üç kısımda incelenmektedir. Alt Paleolitik Çağ’da insanoğlunun yaşantısına dair çok az bilgiler bulunmaktadır. Bu dönemde insanlar yaşamlarını toplayıcılık yaparak sürdürmüşlerdir⁸.

Orta Paleolitik Çağ’da insanlar geçimini “avcılık ve toplayıcılık” yaparak sağlamaya çalışmıştır. Taşı yontarak yapmış oldukları aletlerle besinleri parçalamaya başlamışlardır. Kadın ve erkekler arasında iş bölümü oluşmuştur. Kadınlar toplayıcılıkla, erkekler ise avcılıkla uğraşmıştır. Ayrıca bu dönem insanları tarafından ateşin kontrol altına alınması hem yiyeceklerin pişirilmesi hem de güvenliğin oluşturulması açısından önemlidir⁹.

Üst Paleolitik Çağ’da toplumlar bir önceki dönemlere göre biraz daha gelişmiş ve avcılığı temel geçim kaynağı haline getirmişlerdir. “Uzman Avcılık” adıyla da anılan

⁵ Dinçol 1982: 5; Kınal 1991: 9; Akurgal 1999: 2; Yıldırım 2000: 12; Memiş 2003: 8.

⁶ Dinçol 1982: 5; Kınal 1991: 9; Memiş 2003: 9.

⁷ Dinçol 1982: 12 vd.; Şenel, 1982: 42 vd.; Kansu 1986: 222; Leakey 1988: 15; Kınal 1991: 9; Erzen 1992: 8 vd.; Tanilli 1994: 15 vd.; Akurgal 1995: 21; Lloyd 1997: 16; Memiş 2003: 6.

⁸ Diakov-Kovalev 1987: 13; Childe 1994: 53; Harmanakaya-Tanıdı 1996: 14.

⁹ İlin-Segal 1974: 11; Şenel 1982: 51 vd.; Childe 1994: 34; Childe 1996: 43.

bu dönemde erkekler avlanırken kadınlar da avın her parçasını değerlendirerek bunlardan elbise, çadır, kap, kacak vb. gibi eşyalar imal etmişlerdir. Yine bu dönemde, avcı toplumların birleşip klanların oluşturulduğunu, iş birliği ve uzmanlaşmanın artarak daha hızlı bir gelişmenin olduğunu görmekteyiz¹⁰. Bu dönemde sanata önem verilmiş mağara duvarlarına, taşlara vs. yerlerde resimler yapılmıştır. Yapılan bu resimlerin, Paleolitik insanının günlük yaşamı hakkında bize bilgi vermesi açısından önemlidir. Ayrıca bu dönemdeki insanların sanat anlayışını ortaya koyan bu resimler, sadece süsleme amaçlı olmayıp bir sonraki avın daha bereketli olmasını simgelemektedir¹¹.

Anadolu'nun Paleolitik Çağı hakkındaki önemli bilgiler veren yerleşmeler arasında; Malatya (Aktaş), Tunceli (Eşekisefine), Adıyaman (Şehremuz ve Palanlı), Ankara (Çeçtepe ve İlhanoglu), İstanbul (Yarımburgaz Mağarası), Gaziantep (Düllük) ve Antalya (Beldibi ve Karain Mağarası) gibi yerleşim yerleri sayılabilir¹².

Çalışma alanımız ve çevresinde yapılan çalışmalar neticesinde bu döneme ait yerleşim yerleri; Kars ili Merkezine bağlı Ocaklı Köyünde yer alan Anı Harabeleri, Borluk Deresi, Susuz Ağzıaçık, Cilavuz Deresi'nin kuzey düzlükleri ve Kağızman Tombultepe, Yazılıkaya, Çamuşlu ve Kurbağa Mağarası'dır¹³.

Paleolitik Çağ'dan Neolitik Çağ'a geçiş evresi ve kelime anlamı "Orta Taş Çağı" olan Mezolitik Çağ'da "mikrolit" denilen küçük ve obsidyen, çakmaktaşı gibi taşlardan aletler yapılmış ve avcılık-toplayıcılığın yanında tahıl üretimine de geçilmiştir¹⁴. Çalışma sahamızda Kars ili Merkez Hasçiftlik Köyünde yapılmış olan çalışmalar sonucunda bu döneme ait çok sayıda çakmak taşı ve obsidyenden yapılmış taş aletler bulunmuştur¹⁵.

---

¹⁰ Şenel 1982: 59 vd.

¹¹ Yıldırım 2000: 17.

¹² Şenyürek-Bostancı 1956: 81-83; Bostancı 1959: 131-140, 145-163; Kınal 1991: 11-12; Bostancı 1964: 17-36; Bostancı 1966: 21-24; Mellink 1968: 126; Mellink 1977: 291 vd.; Belli 1979: 19-27; Esin 1992: 64; Gatsov-Özdoğan 1994: 106-107; Bingöl 2003: 1 vd.

¹³ Kökten 1944: 659 vd.; Kirzioğlu 1953: 18; Kökten 1966: 3 vd.; Balkan-Sümer 1967: 116; Kökten 1970: 3 vd.; Ceylan 2001_a: 26; Bingöl 2003: Korucu 2005: 5.

¹⁴ Şenel 1982: 127; Sevin 2003: 15 vd.

¹⁵ Özbek-Yükmen 2001: 146 vd.

2.1.2. Neolitik Çağ

Neolitik Çağ adıyla tanımlanan bu dönemde, insanoğlu yerleşik yaşama geçmiş ve buna bağlı olarak üretim yapmaya başlamış, hayvanı evcilleştirmiş ve gündelik yaşamında kullanmak üzere çanak çömlek yapımına başlamıştır. Bu dönemde sadece teknolojide önemli yenilikler yapılmamış aynı zamanda insanların hayata bakış açılarında ve hayat düzeninde de köklü değişiklikler yapıp insanoğlu toprağa hâkim konuma gelmiştir¹⁶.

Neolitik insanı doğayla iç içe yaşamasından dolayı doğadan nasıl faydalanması gerektiği yönünde yollar aramış ve zamanla tarım ve ziraatta önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Buğday ve arpa gibi tarım ürünlerini ekip biçtikten sonra bu ürünleri öğütme taşlarıyla un haline getirip üretim ekonomisine geçişte büyük bir başarı elde etmişlerdir. Yine köpek, koyun ve keçi gibi hayvanları evcilleştirerek bunlardan faydalanmışlardır¹⁷.

Neolitik dönem, bazı bilim insanları tarafından “evrim”, bazı bilim insanları tarafından da “devrim” olarak adlandırılmaktadır¹⁸. Childe 1925 yılında yayınlamış olduğu “Dawn of European Civilization” adlı eserinde yiyecek üreticiliğini öne sürmüştü ve bunu vurgulamak amacıyla bu dönemi “Neolitik Devrim” olarak adlandırmıştır. Childe’nin bu tanımlamasına karşın Forde-Johnston ve Daniel gibi araştırmacılar yiyecek üreticiliğine hemen geçilmediğini uzun bir geçiş sürecinden sonra geçildiğini öne sürmüşlerdir¹⁹.

Neolitik dönem, dünyanın her yerinde aynı zamanda yaşanmamıştır. Bu dönemin ilk izleri M.Ö. 11. bin yıllarında Kuzey Suriye ve Mezopotamya, Doğu Akdeniz, Güneydoğu Anadolu ve Anadolu’nun güney taraflarında görüldüğü yapılan araştırmalarla bilinmektedir²⁰. Ayrıca bu dönemde yerleşik köy hayatına geçiş aşaması ilk olarak Yakın Doğu’da Kuzey Levant Bölgesi’nde görülmektedir. Bu geçiş aşamasında Anadolu’nun önemli bir rol oynadığı ve Güneydoğu Anadolu’nun

---

¹⁶ Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran 1998: 13; Sevin 2003: 18. Neolitik Çağ hakkında geniş bilgi için Mellaart 1975; Yakar 1991; Özdoğan 1994; Bingöl 2003; Sevin 2003.

¹⁷ Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran 1998: 13; ; Sevin 2003: 18; Memiş 2003: 8 vd.; Bingöl 2003: 36.

¹⁸ Braidwood 1990: 161; Childe 1996: 54.

¹⁹ Şenel 1982: 14-136.

²⁰ Şenel 1982: 140 vd.; Braidwood 1990: 161; Childe 1996: 54; Akurgal 1999: 3 vd.; Özdoğan 2002: 66 vd.

Kuzey Levant Bölgesiyle beraber Neolitikleşmesi yapılan araştırmalar sonucunda ortaya konulması bakımından önemlidir²¹.

Neolitik Çağ, “Erken Neolitik” ve “Geç Neolitik” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İlk evrede insanoğlu göçebe hayattan yerleşik hayata geçmesine rağmen kili pişirerek çanak çömlek yapmamışlardır. Ancak bu evreden sonra “geç neolitik” olarak adlandırılan evrede insanoğlu kile şekil verip pişirerek günlük hayatlarında kolaylık sağlayan çanak çömleği kullanmaya başlamışlardır.

1960 yılı öncesinde Anadolu’da bu çağ ile ilgili fazla araştırma bulunmamasına rağmen sonraki yıllarda Coba Höyük²², Mersin Yumuktepe²³ ve Gözlükule’de Çanak Çömlekli Neolitik Çağ tabakalarına rastlanılmıştır. Daha sonraki yıllarda “Bereketli Hilal” adı verilen çekirdek bölgenin kuzeybatısında, ilk tarımcı ve yerleşik toplumları aydınlatabilecek Çayönü²⁴, Biris Mezarlığı²⁵, Göbekli Tepe²⁶ ve Çatalhöyük²⁷ gibi birçok yerin tespit edilmesi Anadolu’da bu çağın varlığını kanıtlamıştır.

Anadolu’da Neolitik Çağ’a ait birçok yerleşmeye rastlanırken, araştırma sahamız olan Arpaçay Nehri Havzası ve çevresinde Neolitik Çağ’a ait bir yerleşme tespit edilmemiştir. Sadece Kağızman Kurbañađa Mağarası’nın önünde açılan sondajlarda Erken Tunç dönemi seramiklerinin bulunduğu tabakanın altında Geç Neolitik Çağ seramikleri tespit edilmiştir²⁸.

---

²¹ Şenel 1982: 140 vd.; Braidwood 1990: 161; Childe 1996: 54; Akurgal 1999: 3 vd.; Özdoğan 2002: 66 vd.

²² Garstang 1908: 114 vd.; Yakar 1991: 87; Harmankaya vd. 1997: Coba Höyük.

²³ Mellaart 1975: 56; Yakar 1994: 31; Harmankaya vd. 1997: Yumuktepe; Sevin vd. 1997: 23.

²⁴ Braidwood 1964; Mellink 1965: 138; Mellink 1971: 159; Çambel 1981: 531 vd.; Özbek 1989: 121 vd.; Özdoğan-Özdoğan 1990: 387 vd.; Özdoğan vd. 1991: 71 vd.; Özdoğan 1996: 25-26; Harmankaya vd. 1997: Çayönü; Özdoğan 2002: 77.

²⁵ Benedict 1980: 136 vd.; Çambel-Braidwood 1980: 12 vd.; Yakar 1991: 57; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran 1997: Biris Mezarlığı.

²⁶ Benedict 1980: 139; Braidwood-Braidwood 1986: 8; Harmankaya vd. 1997: Göbekli Tepe; Schmidt 2006: 102 vd.

²⁷ Esin 1981: 47 vdd.; Mellaart 1982: 117 vdd.; Hodder 1996: 359 vdd.; Harmankaya vd. 1997: Çatalhöyük.

²⁸ Bingöl 2003: 40; Korucu 2005: 5.

2.1.3. Kalkolitik Çağ

Anadolu'da "Bakır-Taş Devri" olarak adlandırılan Kalkolitik Çağ²⁹ hakkında bilgilerimiz kısıtlıdır. Yine İlk Kalkolitik Çağı Son Neolitikten, Son Kalkolitik Çağı ise İlk Tunç Çağı'ndan ayırmak ve bu dönemleri birbirinden ayıran özellikleri belirlemek bugünkü bilgilerimizle mümkün görünmemektedir. Bakır bulguların ortaya çıkışından dolayı bu döneme Kalkolitik Çağ ismi verilmiştir³⁰.

Kalkolitik Çağ'da maden üretiminin artması ve madenin kullanılması, kullanılan araçların gelişmesi ve tarım alanında ilerlemelerin kaydedilmesi insan hayatında önemli gelişmelerin olmasına neden olmuştur. Yine tarıma önem ve öncelik verilmesi sonucu duvar resimlerindeki avlanan erkek figürleri yerini bereketlilik sembolü olan kadın figürlerine bırakmıştır. Ayrıca bu dönemde sanat değeri büyük olan ve leopar figürleriyle desteklenen tanrıça heykellerine rastlanılır. Heykel yapımında kilin kullanıldığı bu dönemde, resimler pişmiş mallara geometrik desenlerin çizilmesiyle uygulanmıştır³¹. Kalkolitik Çağ'da yerleşim yerleri Neolitik Çağ'a göre biraz daha büyümüş ve bu yerleşim yerlerinin etrafı surlarla çevrilmiştir. Eski Çağ'da bağımsızlığın simgesini oluşturan bu surlar, şehir devletçiklerini simgelemektedir. Yerleşik düzenin artması sınıf olgusunun oluşmasına neden olmuştur. Ölümler bu dönemde ağız açık küplere eşyalarıyla birlikte gömülmekteydi³².

Anadolu kültürleri bu dönemde İran ve Mezopotamya kültürleriyle etkileşim içerisinde olmuş ve birçok yönden bu kültürlerin etkisi altında kalmıştır. Mezopotamya'daki Kalkolitik Çağ kültürlerinin sıra düzenini (Halaf, Obeid, Uruk) Anadolu'nun bütün bölgelerine uyarlamak mümkün değildir. Bunun sebebi ise Anadolu'nun dağlık bir coğrafyaya sahip olması ve bölgelerdeki kültürlerin birbirlerinden bağımsız olarak gelişmesi gösterilebilir. Ancak Halaf, Obeid ve Uruk gibi klasik dönem isimlendirmeleri Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Akdeniz kültür çevreleri için de kullanılmaktadır³³.

²⁹ Hellence "khalkos (bakır)" ile "lithos (taş)" kelimelerinden türetilmiş olan ve "Bakır-Taş Devri" olarak da isimlendirilen Kalkolitik Çağ, İlk, Orta ve Son Kalkolitik olmak üzere üç kısımda incelenmektedir. Bu ayırım, aynı zamanda Halaf, Obeid/Obeid ve Uruk olarak da bilinmektedir.

³⁰ Harmankaya vd. 1998: 1 vd.; Bingöl 2003: 41

³¹ Bingöl 2003: 41 vd.; Özgül 2011:

³² Özdoğan 2002: 111 vd.; Bingöl 2003: 41.

³³ Harmankaya vd. 1998: 8; Frangipane 2003: 12 vd.

Kalkolitik Çağ, Anadolu'da yaklaşık olarak M.Ö. 5000-3000 yılları arasına tarihlendirilmekte ve Erken Kalkolitik, Orta Kalkolitik ve Son Kalkolitik olmak üzere üç kısımda incelenir.

Erken Kalkolitik Çağ'ın en önemli merkezlerinden biri Burdur Hacılar yerleşmesidir. Hacılar'da elde edilen boyalı vazolar ve badem gözlü insan tasvirli heykelcikler önemli materyallerdir. Hacılar yerleşmesi, Kalkolitik Çağ'ın sonlarına doğru saldırılar nedeniyle yıkılıp yakılmıştır³⁴. İlk Kalkolitik Çağ'da Mezopotamya'da ortaya çıkan Halaf kültürü Anadolu'nun bazı bölgelerini de etkisi altına almıştır. Bu kültür, Çukurova Bölgesi'nden Zağros Dağları'na, Fırat Nehri'nden Zap Suyu'na, Muş Ovası'ndan Orta Mezopotamya'ya kadar yoğun bir şekilde yayılmıştır. Silopi Ovası'ndaki Takyan Tepe³⁵ ve Kahramanmaraş Domuztepe³⁶, de bu kültürün izlerine rastlanır³⁷.

Orta Kalkolitik Çağ'da Anadolu'daki önemli yerleşmeler arasında Mersin Yumuktepe³⁸, Malatya Değirmentepe³⁹ ve Konya civarındaki Can Hasan⁴⁰ göze çarpmakta ve bu dönemdeki keramikler çok renkli ve ince yapıdadır⁴¹. Bu dönemde etkili olan Obeid kültürü Anadolu'da da etkisini göstermiş, tarım ve hayvancılık gelişmiş ve besin ekonomisine dayalı karma ekonomik yapı ortaya çıkmıştır. Mimaride kerpiç kullanılarak dörtgen planlı ve çok odalı evler inşa edilmiştir. Çanak çömleklerde siyah, kahverengi ve kırmızı renkler kullanılmıştır⁴².

Anadolu'ya M.Ö. 4. bin yılın başlarına doğru Mezopotamya'dan büyük bir göç hareketi olmuş ve göç eden topluluklar kendi kültürlerini de beraberlerinde getirmişlerdir. Yerli halkla karışan bu topluluklar, Anadolu'nun Son Kalkolitik dönemini oluşturmuşlardır⁴³. Uruk kültürü adıyla anılan bu evrede Elazığ Tepecik⁴⁴,

³⁴ Mellaart 1959: 51 vd.; Mellaart 1960: 83 vd.; Duru 1996: 54 vd.; Yakar 1997: 448 vd.; Harmankaya vd. 1998: Hacılar.

³⁵ Algaze 1989: 247; Harmankaya vd. 1998: Takyan Tepe.

³⁶ Çambel-Özdoğan 1985: 259 vd.; Harmankaya vd. 1998: Domuztepe.

³⁷ Bingöl 2003: 43 vd.; Özgül 2011: 48; Karageçi 2011: 31.

³⁸ Garstang 1953; Şenyüre, 1954: 1 vd.; Yakar 1985: 226; Sevin vd. 1997: 27; Harmankaya vd. 1998: Yumuktepe.

³⁹ Esin 1981: 91 vd.; Esin 2000: 80 vd.; Esin-Harmankaya 1986: 53 vd.; Esin-Harmankaya 1987: 95 vd.; Harmankaya vd. 1998: Değirmentepe.

⁴⁰ French, 1962: 36 vd.; Mellink 1968: 127; Yakar 1991:196 vd.; Harmankaya vd. 1998: Can Hasan I.

⁴¹ Dinçol 1982: 14.

⁴² Dinçol 1982: 14; Harmankaya vd. 1998: 11 vd.

⁴³ Harmankaya vd. 1998: 12.

⁴⁴ Esin 1975:46 vd.; Esin 1982: 84 vd.; Özbal 1983: 210 vd.; Harmankaya vd. 1998: Tepecik.

Yozgat Alishar⁴⁵, Erzurum Karaz⁴⁶ ve Pulur⁴⁷ sayılabilir. Ayrıca Denizli'deki Beycesultan yerleşmesi de bu dönemin önemli merkezleri arasındadır. Kesintisiz olarak yerleşim gören Beycesultan'da 40 tabaka saptanmış ve en eski 20 tabaka bu döneme tarihlendirilmiştir. Yerleşmeden elde edilen materyallerden buradaki insanların yerleşik hayata geçtiklerini, tarım ve hayvancılığı bildiklerini ve dokumacılıkta ileri bir işçiliğe sahip olduklarını anlamaktayız⁴⁸.

Araştırma sahamız olan Arpaçay Nehri Havzası ve çevresindeki Kalkolitik Çağ yerleşme yerleri Azat Höyük ve Kağızman Mısır Dağı'dır. Azat Höyükte yapılan araştırmalar sonucunda kemikten yapılmış dokuma tarağı ve çizgi süslemeli eşyalar, boynuzdan yapılmış bileği taşı sapları ve bakır iğneler bulunmuştur⁴⁹. Mısır Dağı'nda bulunan kaba, siyah renkli keramik parçaları ve obsidyen mikrolitleri Kalkolitik döneme tarihlendirilmiştir⁵⁰.

2.1.4. Tunç Çağı

Anadolu, kalay ve bakırın karışımıyla elde edilen tunç madeninin kullanılmasıyla birlikte Kalkolitik Çağ'dan Tunç Çağı'na girmiştir. Böylece Anadolu insanı, ekonomik, siyasi ve sosyal bakımından yeni bir döneme adım atmaya başlamıştır⁵¹.

Tunç Çağı; Erken Tunç (M.Ö. 3000-2500), Orta Tunç (M.Ö. 2500-2000) ve Geç Tunç Çağı olmak üzere üç evreye ayrılmaktadır⁵². Erken Tunç Çağı'nda Anadolu tarihi hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Orta Tunç Çağı'nı Asur Ticaret Kolonileri ve Eski Hitit Devleti dönemleri oluşturmaktadır. Geç veya Son Tunç Çağı'nı ise Hitit Devleti dönemi oluşturmaktadır⁵³.

Tunç Çağı'nın erken dönemlerinde Anadolu insanı, köy kültürünü devam ettirmiş ve bakırdan yapmış oldukları alet ve eşyaları kullanmaya devam etmişlerdir. Bu dönemde Anadolu için en önemli yeniliğin dört tekerlekli aracın icadı olduğunu

⁴⁵ Arık 1933: 43 vd.; Kinal 1991: 25; Harmankaya vd. 1998: Alishar.

⁴⁶ Koşay-Turfan 1959: 349 vd.; Harmankaya vd. 1998: Karaz Höyük.

⁴⁷ Koşay-Vary 1964:1 vd.; Yakar 1985: 302; Harmankaya vd. 1998: Pulur.

⁴⁸ Dinçol 1982: 14.

⁴⁹ Kökten 1944: 668; Yakar 1985: 1 vd.; Korucu 2005: 13.

⁵⁰ Kökten 1943: 601 vd.; Bingöl 2003: 45; Korucu 2005: 6.

⁵¹ Anadolu insanının Tunç Çağı'na, M.Ö. 3 bin yıllarında tunç madeninden alet ve eşya yapımına başlamasıyla birlikte girdiği kabul edilir. Esin 1969: 39 vd.; Akurgal 1995: 26; Harmankaya vd. 1998: 7; Akurgal 1999: 11; Sevin 2003: 117.

⁵² Kinal 1991: 36; Akurgal 1995: 26; Aktüre 1997: 97; Akurgal 1999: 11; Memiş 2003: 13.

⁵³ Harmankaya-Erdoğan 2002: 10; Özgül 2011: 50.

söyleyebiliriz⁵⁴. Bu dönemde genellikle elde yapılan çanak çömlekler, boyasız ve üzerlerine geometrik desenler çizilerek imal edilmiştir. Geometrik desenler, kırmızı ve açık bir zemin üzerine koyu renklerle bezenmiş kaplarda çokça kullanılmıştır⁵⁵. Bu dönemde ölümler, toprak mezar, küp mezar veya sanduka mezara gömülürlerdi. Mezarlık yerleri yerleşim yerlerinin dışına taşınmış ve ölen kişi mezara “hocker” durumunda yanına armağan bırakılarak gömülmüştür. Mezar tipleri, ölen kişinin ekonomik yapısına ve konumuna göre değişmekteydi. Bu durumun göstergesi olarak mezarlara bırakılan ölü armağanları gösterilebilir⁵⁶.

Bu dönemde bölgesel farklılıklara göre Neolitik-Kalkolitik Çağ mimari özellikleri devam etmekteydi. İç Anadolu ve Doğu Anadolu'nun bazı yörelerinde “Megaron” tarzındaki yapıların varlığı yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Bu yapılara ek olarak kale ve şato gibi yapıların da varlığı bilinmektedir⁵⁷.

Tunç Çağı'nda Anadolu'da birçok yerleşme ve kent kurulmuştur. Ancak bunlar arasında en önemli yerleşme kuşkusuz ki uzun yıllar boyunca önemini koruyan ve bir yangın sonucu son bulan Troya I uygarlığıdır. Buradaki evler megaron tarzında inşa edilmiş ve kentin etrafı sur duvarlarıyla çevrilmiştir⁵⁸. Troya I'de keramikler genellikle koyu gri, siyah renkli ve perdahlı olmakla birlikte keramik yapımında çömlekçi çarkı kullanılmamıştır.

Çalışma sahamızın içerisinde yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesi, yüksek dağlarla çevrili olması nedeniyle, güney kültürlerle ilişkilerini fazla geliştirememiştir. Son Kalkolitik Çağ'ın bitimiyle Malatya bölgesinde yer alan Arslantepe, Uruk'lu kolonistler tarafından yurt edinilmiştir⁵⁹. Arslantepe'nin VI-A tabakasında bulunan mühür, mühür damgaları ve diğer buluntular buranın döneminin ticaret merkezi olduğunu göstermektedir. Ayrıca Arslantepe'nin VI-B tabakasında ele geçen materyallerde Doğu Anadolu'da kırmızı, siyah açkılı kaplara sahip olan

---

⁵⁴ Childe 1974: 121 vd.; Şenel 1982: 150 vd.; Akurgal 1995: 26.

⁵⁵ Kinal 1991: 36; Akurgal 1995: 26;

⁵⁶ Harmankaya-Erdoğan 2002: 11.

⁵⁷ Naumann 1991: 222; Bingöl 2003: 42; Özgül 2011; 51.

⁵⁸ Mellaart 1957: 69; Korfmann 1989: 323 vd.; Korfmann 1992: 423 vd.; Korfmann 1993: 381 vd.; Erkanal 1996: 71 vd.; Korfmann 2001: 279 vd.; Harmankaya-Erdoğan 2002: Hisarlık/Troia; Akurgal 2007: 26.

⁵⁹ Burney 1958: 204; Mellaart 1962: 25; Alkım (H) 1967: 17; Alkım(H) 1968: 27; Alkım 1970: 17; Mellink 1971: 167; Palmieri 1972: 203 vd.; Palmieri 1977: 123 vd.; Yakar 1979: 51 vd.; Mellink 1980: 506; Mellink 1981: 468; Harmankaya-Erdoğan 2002: Arslantepe.

Transkafkasya kökenli bir kültürün hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Bu kültür tarafımızca “Karaz Kültürü” olarak adlandırılacaktır.

Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca varlığını devam ettiren Karaz Kültürü; doğuda Transkafkaya’dan Urmiye Gölü’ne, batıda Divriği-Kangal yörelerinden Malatya-Elazığ yöresine, güneyde ise Kahramanmaraş/Amik Ovası’ndan Filistin ve Suriye’ye kadar yayılım göstermiştir⁶⁰. Geniş bir yayılım coğrafyası içerisinde birçok isim ve kökenle karşımıza çıkan kültür, ilk olarak Abright tarafından “Khirbet Kerak” olarak adlandırılmış⁶¹ ve yakın geçmişe kadar kültürün terminolojisi⁶² hakkında birçok öneri yapılmıştır. Kuftin, Chubinishvili ve Dzhaparidze bu kültüre “Kura Aras Kültürü”⁶³ terimini kullanırken, Piotrovskii ve Krupnov “Transkafkasya’nın Eneolitik Kültürü”⁶⁴ terimini, Burney “Erken Transkafkasya Kültürü”⁶⁵ terimini, Dyson ise İran/Yanıktepe Kazıları’nın vermiş olduğu materyaller neticesinde “Yanık Kültürü”⁶⁶ terimini kullanmıştır. Dyson’un önerdiği terim bilim insanları tarafından fazla rağbet görmemesine rağmen Burney tarafından öne sürülen terim daha önce kullanılan “Kura Aras Kültürü” ismi kadar bilim insanları tarafından ilgi görmüştür. Ayrıca bu terimlerin yanında “Doğu Anadolu’nun Erken Bronz Çağı”⁶⁷ terimi ve bu kültürün keramiğine de “Transkafkasya Bakır Çağı”⁶⁸ ve “Doğu Anadolu’nun Bakır Çağı Keramiği”⁶⁹ gibi terimler de kullanılmıştır.

Yukarıda tanımladığımız görüşler, bu kültürün kökeni ve yayılım alanını tüm nitelikleriyle ifade etmekten uzak görünmektedir. Araştırma sahamızda ve çevresinde yapılan Karaz⁷⁰, Pulur⁷¹, Güzelova⁷², Sos Höyük⁷³ kazıları bu kültürün anavatanının Erzurum ve çevresinin olabileceği yönünde önemli kanıtlar taşımaktadır.

⁶⁰ Ünsal 2006: 128; Işıklı 2011: 23 vd.; Yiğitpaşa-Can 2012: 275.

⁶¹ Amiran 1952: 9; Işıklı 2011: 41.

⁶² Radyo-karbon ve Tipoloji tarihlemelerine göre bu kültürün Önasya’da görüldüğü dönem, M.Ö. 3250-1750 yılları arasını kapsamaktadır.

⁶³ Kuftin 1943: 92 vd.; Dzhaparidze 1964: 4 vd.; Işıklı 2011: 41.

⁶⁴ Piotrovskii 1962: 7; Krupnov 1964: 31 vd. Ayrıca bkz. Lang 1970: 70.

⁶⁵ Lang 1970: 71; Burney-Lang 1971: 44; Burney 1977: 118 vd..

⁶⁶ Dyson 1968: 14 vd.

⁶⁷ Burney 1958: 165 vd.; Mellaart 1958: 9 vd.

⁶⁸ Amiran 1952: 96 vdd.; Bittel 1945: 94 vd.; Lloyd 1956: 49 vd.; Lloyd 1967: 41 vd.

⁶⁹ Lang 1970: 70; Burney-Lang 1971: 45.

⁷⁰ Koşay 1948: 165 vd.; Lamb 1954: 23; Burney 1958: 172; Koşay-Turfan 1959: 350 vd.; Koşay 1974: 53; Arsebük 1974: 11 vdd.; Arsebük 1979: 81 vd.; Pehlivan 1984: 12; Arsebük 1986: 70; Pehlivan 1990: 170; Pehlivan 1994: 327 vd.; Ceylan 2000a: 182; Ceylan 2001b: 75.

Çalışma bölgemiz olan Arpaçay Havzası ve çevresinde, Ağzıaçık, Ataköy, Azat, Bozkale, Çakmak, Kalecik, Yalınçayır ve Yolgeçmez gibi birçok prehistorik höyükte İlk Tunç Çağı ve dolayısıyla Karaz Kültürü'ne benzeyen çanak çömleklerin bulunması, çalışma bölgemizde Karaz Kültürü'nün varlığını göstermesi bakımından önemlidir⁷⁴. Bundan dolayı yaptığımız yüzey araştırmaları ve bu araştırmalar sonucunda elde ettiğimiz verilere dayanarak Son Kalkolitik dönemde başlayıp İlk Tunç Çağı boyunca devam eden bu kültüre “Karaz Kültürü” ve ele geçirilen keramiğe de “Karaz Keramiği” terimini kullanmak tarafımızca daha doğru gibi görünmektedir. Bundan dolayı hem çalışma alanımızda hem de Doğu Anadolu Bölgesi'nin diğer yörelerindeki Karaz Kültürüyle çağdaş veya Karaz Kültürü'nün geç evreleriyle paralellik gösteren yerleşim yerlerinde ele geçirilen buluntular için “Karaz Kültürü” ve ya “Karaz Keramiği” terimlerini kullanmayı uygun bulduk.

Karaz Kültürü'nün hem kökeni hem de terminolojisi bilim insanları arasında tartışma konusudur. Bu iki terim birbirini hem açıklamakta hem de tamamlamaktadır. Bu nedenle bu kültürün “Köken-Etnik Köken” konularını irdelerken bu konu hakkında görüş bildiren bilim insanlarının görüşlerini ortaya koymanın konunun anlaşılabilirliği açısından önemli olacağı görüşündeyiz.

İlk kazı çalışmaları Erzurum Karaz'da yapılmış ve daha sonra Kars, Bayburt ve Erzincan'da da kazılara yapılarak bu yerlerde Karaz Kültürü'yle benzeşen buluntular elde edilmiştir. Yine aynı dönemde Bittel tarafından Suriye ve Filistin'in tarih öncesi çağlarıyla ilgili araştırmalar yapılmıştır. Bittel, Suriye/Hama'nın stratigrafi hakkında bilgi verirken, “Bu tabakanın daha sonraki yığıntılarında ise, Filistin'de de görülen Khirbet-Kerak tipi diye adlandırdığımız cinsten bolca çanak çömleğe rastlanır. Onlar burada da hiç yoktan, çok ansızın çıkagelmişlerdir ve yerli bir gelişiminin malı olmadıkları besbellidir...”⁷⁵ demektedir. Bittel, bu ifadesiyle bölgede var olan

---

⁷¹ Burney 1958: 192; Koşay 1962: 25; Koşay-Vary 1964: 5; Koşay 1964: 91 vd.; Koşay 1974: 54; Arsebük 1979: 83; Pehlivan 1984: 12 vd; Yakar 1985: 302; Güneri 1987: 54-58; Pehlivan 1990: 170; Güneri 1992: 153; Ceylan 2000a: 182; Ceylan 2001_a: 32; Koçhan vd. 2005: 10.

⁷² Koşay 1964: 91 vd.; Koşay-Vary 1964: 5; Koşay 1974: 54; Arsebük 1979: 83; Pehlivan 1984: 33; Yakar 1985: 302; Ceylan 2000_a: 182; Ceylan 2001_b: 75.

⁷³ Sagona 1984: 248 vd.; Sagona vd. 1995: 193; Sagona vd. 1996: 129 vd.; Sagona vd. 1997: 137; Sagona vd. 1998: 245; Sagona vd. 1999: 205; Sagona-Sagona 2000: 129; Ceylan 2005_a: 21.

⁷⁴ Güneri 1992: 161 vd.; Bingöl 2003: 57 vd.; Korucu 2005: 12 vdd.; Korucu 2009: 43 vd.

⁷⁵ Bittel 1945: 104.

kültürden farklı ve göç yoluyla gelen yeni bir kültürün ve keramiğin var olduğunu vurgulamaktadır.

Ön Asya'nın M.Ö. III. ve II. bindeki kronolojisiyle ilgili araştırmalar yapan Schaffer, Suriye ve Filistin'de Eski Tunç Çağı III boyunca görülen ve Doğu ve Orta Anadolu'yla benzerlik gösteren keramiklerin bir halk hareketi sonucunda bölgeye yayıldığını ifade etmektedir⁷⁶. Sagona ise, özellikle Malatya-Elazığ yöresi keramiklerinin Habur keramikleriyle benzediğini belirterek, bu bölgeyi de Karaz Kültürü'nün yayılım alanına dâhil etmektedir⁷⁷.

Karaz Kültürü merkezlerinde yapılan ayrıntılı çalışmalar arttıkça Karaz hakkındaki görüşler de farklılaşmaya başlamıştır. Buna örnek olarak, Hood, Karaz keramiklerinin Kafkas ve Anadolu bağlantısını vurgulayarak, Khirbet-Kerak'ın ilk kaynağının Kura Havzası alanında veya yakınında olması gerektiğini ifade etmektedir⁷⁸. Yine Childe, bu kültürün anavatanını Gürcistan olarak ifade ederken, Hanfmann ise Asyanik göçler ve istilalarla bu kültürün Filistin'e geldiğini ifade etmiştir⁷⁹. Orthmann ve Braidwood'lar ise toplumlar arası küçük nitelikli savaşlar ve bu savaşların sonucunda meydana gelen göçler neticesinde bu kültürün ortaya çıktığını ve Kuzey Suriye'ye kadar yayıldığını düşünmektedirler⁸⁰. Ancak Orthmann, Kuzey Suriye ve Amik (H) buluntularının Doğu Anadolu ve Prehistorik keramikleriyle ilişkili olduğunu ifade ederken, Braidwood'lar ise bu keramiklerin kökeninin Güney Kafkaslar ve Kura-Aras civarlarında olduğunu düşünmektedirler⁸¹.

Mellaart, İlk Tunç Çağı boyunca görülen bu kültürün Doğu Anadolu'nun yerel bir ailesine mensup olduğunu ve Karaz Kültürü'nün Malatya/Arslantepe ve Erzurum/Pulur dâhil olmak üzere 500 millik bir alana yayıldığını ifade etmektedir. Ayrıca bu kültürün kökeninin tartışma konusu olduğunu da belirtmiştir. Mellink ise bu kültürün anavatanının Doğu Anadolu olduğu görüşüne katılmakla⁸² birlikte,

---

⁷⁶ Schaffer 1948: 34 vd.

⁷⁷ Sagona-Zimansky 2009: 166 vd.

⁷⁸ Hood 1951: 118 vd.; Öztürk 2004: 4 vd.

⁷⁹ Hanfmann 1951: 360; Childe 1974: 219.

⁸⁰ Braidwood- Braidwood 1960: 518; Orthmann 1963: 83 vd.

⁸¹ Braidwood- Braidwood 1960: 518.

⁸² Amiran 1952: 96 vd.; Mellaart 1958: 9 vd.; Ceylan 2000: 181 vd.; Ceylan 2001b: 71 vd.

zaman içerisinde Elazığ ve çevresini istila ederek Amik (H)'ye gelen topluluklarca güneye taşındığını ifade etmektedir⁸³.

Karaz Kültürü'nün etimolojisi ve kökeni hakkında, bölgede birçok çalışma yapan ve bu kültürün Doğu Anadolu'da tanınmasını sağlayan Koşay, "Karaz Kültürü" adını kullanmıştır⁸⁴. Pehlivan ise, bu kültürün anavatanının Erzurum ve çevresinin olabileceğini ileri sürmekle birlikte Karaz Höyük'te yapılmış olan çalışmaların daha sonraki araştırmalar için örnek olabileceğini düşünmektedir. Bu amaçla Pehlivan, bu kültürün adını Karaz Kültürü ve bu kültürle ilgili keramiği de Karaz Keramiği olarak adlandırmaktadır. Ayrıca Pehlivan, Hurriler'in yaşadığı coğrafya ile Karaz Kültürü'nün yayıldığı coğrafyanın aynı olmasından dolayı bu kültürü oluşturanların Hurriler olduğunu belirtmektedir⁸⁵. Karaz Höyük'te çalışmalar yapmış olan Işıklı ise bu kültürü "Erken Transkafkasya Kültürü" olarak adlandırmayı tercih ederek bu ismin "Kura-Aras Kültürü" ismi kadar araştırmacılar arasında yaygın kullanım göreceğini belirtmektedir⁸⁶.

Karaz Kültürü'nün Anadolu'dan Kafkasya, Suriye ve Filistin bölgelerine kadar yayıldığı göz önüne alındığında, çalışma sahamız olan Arpaçay havzası ve çevresinde bu kültürün varlığı belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. Yine bölgede yapılmış olan yüzey araştırmaları buluntuları⁸⁷ ve Kars Müzesi'ndeki eserler⁸⁸ bölgedeki Karaz Kültürü'nü desteklemesi bakımından önemlidir. Buna paralel olarak çalışma bölgemiz olan Arpaçay havzası ve çevresinde, Toprakkale, Ağzıaçık, Ataköy, Azat, Bozkale, Çakmak, Kalecik, Yalınçayır ve Yolgeçmez; Ermenistan'da Şengavit, Elar, Garni, Arich, Arevik, Amiramis, Tignis, Ketı, Akhtala ve Mohkra Blur gibi birçok yerleşmede Karaz Kültürü'nün varlığı bilinmektedir⁸⁹.

---

⁸³ Mellink 1971: 171. Ayrıca farklı görüş için; Hood; 1951; Bittel 1945. Bilim insanları Karaz Kültürünün kökeni ve terminoloji hakkında kesin bilgi vermektan kaçınarak Karaz Keramiğini "Red Black Burnished Ware" şeklinde tanımlamaya özen göstermişlerdir. Ancak, Hood ve Woolley'i kaynak göstererek bu kültür hakkında görüşler bildirmişlerdir..

⁸⁴ Koşay-Turfan 1959: 359.

⁸⁵ Pehlivan 1984: 37; Pehlivan 1990: 168 vd.

⁸⁶ Işıklı 2011: 41.

⁸⁷ Bizimde ekip üyesi olarak katıldığımız Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Alpaslan Ceylan tarafından yürütülmektedir.

⁸⁸ Kars Müzesi'ndeki Karaz türü eserler M. Işıklı tarafından yayınlanmıştır. Işıklı 2007.

⁸⁹ Sagona 1984: 1 vd.; Kushnareva 1997: 46 vd.; Ceylan 2003: 311 vd.; Bingöl 2003: 60 vd.; Korucu 2009: 43.

Yukarıda köken-etnik konusunu irdelediğimiz Karaz Kültürü'nün keramik özelliklerinden kısaca bahsetmek gerekirse; Karaz keramiği, çağdaşı olan yerleşmelerde çömlekçi çarkının kullanılmasına rağmen, el yapımı olma özelliğini yitirmemiştir. Dış yüzeyi parlak siyah olmak üzere tek renkli, astarlı ve ačkılı olan Karaz keramiğinde süslemeler çoğunlukla birbirine kesişen çizgi ve spirallerden oluşmaktadır⁹⁰. Karaz keramiğinde üç ana bezeme tipi görölmektedir. Bunlar; “Kabartma Bezeme”, “Kazıma Bezeme” ve “Oluk-Baskı” bezeme türüdür⁹¹.

Karaz Kültürü hakkında yapılan araştırmalar artık kesin sonuçlar vermeye başlamıştır. Arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalar sonucunda elde edilen verilerin çoğu bu kültürün Hurriler'le olan ilişkisini ortaya koymaktadır⁹².

M.Ö. III. binlerde Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümüne hâkim olan Hurriler, geçimlerini tarım ve hayvancılıkla sağlamaktaydılar. Konar-göçer toplum yapısına sahip olan Hurriler, Eski Tunç Çağı II'nin sonlarına doğru otlakların hayvanlara yeterli gelmemesi nedeniyle Fırat kıyısını takip ederek Amik Ovası üzerinden Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar yayılmışlardır⁹³. Büyük gruplar halinde yapılan bu göçlerin (özellikle M.Ö. 2000 sonrası) Mezopotamya ve Anadolu arasında ticari faaliyet gösteren Asur ticaretini kesintiye uğrattığı görüşü de ileriye sürölmektedir⁹⁴.

2.2. Transkafkasya Kültürleri

M.Ö. 3 binyılın sonlarına doğru Karaz Kültürü'nün etkisini kaybetmesiyle özellikle Transkafkasya'da toplumların yaşayış biçimlerine paralel olarak yeni kültürler ortaya çıkmıştır. Düz alanların terk edilerek yüksek yaylaların yerleşim yerleri olarak seçilmiş ve buralarda yaşayan toplumların ölü gömme gelenekleri değişmiştir. Kurgan şeklinde ortaya çıkan mezarlar bu yeni kültürün ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Genellikle gömülen kişinin hayattaki önemine göre kurganların boyutları ve gömü hediyeleri değişim göstermektedir⁹⁵. Ölü gömme geleneğinde

⁹⁰ Bittel 1945: 94; Koşay 1984: 29 vd; Koşay-Turfan 1959: 359; Pehlivan 1984: 50; Sevin 2003: 142.

⁹¹ Işıklı 2011: 73.

⁹² Hurrilerin ilk yurtları ve Karaz Kültürüyle ilişkileri için bk., Koşay 1959: 354; Koşay 1974: 57.

⁹³ Karaz Kültürünün, Hurri göçleri yoluyla Amik, Kuzey Suriye ve Filistin bölgelerine kadar yayıldığı hakkında bk., Amiran 1952: 96 vdd.; Amiran 1965: 166; Burney-Lang 1971; Göç yolu için krş., Hanfmann 1951: 360; Hood 1951: 117 vdd.; Mellaart 1958: 9 vd; Mellink 1961: 171; Orthmann 1963: 83; Mellaart 1971: 401; Alpman 1981: 283 vd.; Ünsal 2012: 321.

⁹⁴ Assur koloni çağı ve merkezi Anadolu'da kurulan Karum ticari şehirleri hakkında detaylı bilgi için bk., Baydur, 1970: 37 vdd.

⁹⁵ Djaparidze 1991: 314 vd; Lordkipanidze 1991: 54 vd.; Köroğlu 2000: 2.

ortaya çıkan bu yeni kültür, her bölgede kendine has tarzlarda görülmektedir. Ölünün yanına bırakılan hediyeler ile kendini gösteren bu kültürleri Trialeti, Tazekent (Karmir-Berd), Sevan-Üzerliktepe ve Van Urmiye gibi kültür grupları olarak sıralayabiliriz.

Trialeti Kültürü; Gürcistan sınırları içerisinde yer alan Çalkın Bölgesi merkez olmak üzere çıkan bu kültür, buradan Güney Kafkasya'ya yayılmıştır. Bu kültürün ilk döneminde siyah açkılı, çizgi bezemeli seramikler, ikinci döneminde ise boya bezemeli seramikler kullanılmıştır. Kullanılan bu seramikler sadece zengin veya soylu mezarlarına bırakılmaktaydı⁹⁶. Çıldır Gölü'nün güneyinde yer alan Küçük Çatma köyünde ve Erzurum/Pulur Höyükte çıkan mezar buluntuları Trialeti Kültürü ile ilişkilendirilen ilk örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır⁹⁷.

Tazekent Kültürü (Karmir-Berd); Aras Vadisi'nin yüksek dağ eteklerine ve Ermenistan'ın kuzeyine kadar yayılan bu kültür Tazekent (Karmir-Berd) Nekropolü'nde ortaya çıkan boya bezemeli çanak çömleklerle temsil edilmektedir. Bazı bilim insanları tarafından bu kültüre ait seramiklerin, siyah açkılı seramikler, kaba mutfak seramikleri ve monokrom boya bezemeliler olmak üzere üç gruba ayrıldığını buna ilaveten Kura-Aras arasında 40'a yakın merkezde bu kültüre ait malzemelerin bulunmasına rağmen tam olarak bir tabaka ile temsil edilmediğinin ileri sürülmesine karşın⁹⁸ bazı bilim insanları Tazekent Kültürü'nü temsil eden güçlü yerleşim merkezlerinin bulunmayışı nedeniyle bu kültürün merkez bir kültür olmasının doğru olamayacağı görüşünü ifade etmektedir. Yine bu kültüre ait olan seramiklerin Kuzeydoğu Anadolu ve Nahçıvan'da da yoğun olarak bulunmasını söylemektedirler⁹⁹. Tazekent Kültürü'nün zaman aralığı da tartışma konusudur. Bu kültür için Martirosyan, M.Ö. 20-17. yy., Oganesyanyan bu kültürün birinci dönemini M.Ö. 18-16. yy., ikinci dönemini ise M.Ö. 16-15. yy.; Khanzadyan M.Ö. 16-15. yy.; Kuşnareva ise M.Ö. 24-23 yy. arasına tarihlendirmektedir.

Sevan-Üzerliktepe Kültürü; Transkafkasya'ya yayılan bu kültürün önemli merkezleri, Azerbaycan ve Ermenistan'da görülmektedir. Bu kültüre ait seramikleri

---

⁹⁶ Belli-Bahşeliyev 2001: 52 vd.

⁹⁷ Koroğlu 2000: 2.; Badalyan vd. 2009: 55 vd.

⁹⁸ Özfırat 2001: 20 vd.

⁹⁹ Belli-Bahşeliyev 2001: 53.

siyah açkılı mallar, monokrom boya bezemeli mallar ve kaba mutfak malları olmak üzere uç gruba ayırmak mmkndr¹⁰⁰.

Van-Urmiye Kültürü; Edwards'ın Haftavantepe kazılarında bulmuş olduğu boyalı malları "Urmia Ware" olarak adlandırmasıyla ortaya çıkan bu kültürün ismi hakkında farklı görüşler ortaya atılmıştır. ilingiroğlu Van Bölgesi'nde yapmış olduğu araştırmalar sonucu tespit ettiği seramikleri Edwards'ın tanımladığı seramiklerle karılatırarak bu kültürü Van-Urmiye Kültürü, Kunaryeva ise Kızılvanık Kültürü olarak adlandırmıştır. Belli ve Özfirat ise Kunaryeva'nın tanımlamasına karşı çıkıp bu tanımlamanın yanlış olduğunun belirterek, sistemli bir kazı yapılmayıından ve boyalı seramiklerin fazla olmadığından dolayı bu kültürün Kızılvanık Höyüğü ve Nekropolü içinde tanımlamanın yanlış olacağını ifade etmektedirler¹⁰¹.

2.3. Arpaçay Havzasındaki Devletler

2.3.1. Hurriler

Son Kalkolitik ve İlk Tunç ağı dönemleri boyunca Kafkaslar, Filistin, Malatya-Elazığ yöresi ve Kuzeybatı İnan'a kadar yayılan¹⁰² ve farklı isimlerle adlandırılan Karaz Kültürü'n oluşturan halkların Hurriler¹⁰³ olduğu gr bilim insanları tarafından ileriye sürülmekte ve bu kültür etnik adlandırmayla "Erken Hurri Kültürü" olarak adlandırılmaktadır¹⁰⁴.

Karaz Kültürü'nn yayılım alanı içerisinde yer alan Amik Ovası'nda Tel Tayinat, Tabara El Akrad, Tel Cudeyde gibi yaklaşık olarak otuz bee yakın höyükte ve Erken Tunç ağı III.'te Kuzey Suriye ve Filistin'de Hama, Humus, Ugarit, Khirbet Kerak, Megiddo ve Affula'da Karaz Keramiği'ne rastlanılmıtır¹⁰⁵. M.. 2400-2200/2000 yıllarına tarihlenen Karaz Kültürü'nn bu son dönemi Akad ve III. Ur dönemleriyle ağdalık gstermektedir¹⁰⁶.

Transkafkasya'da yer alan Karaz yerlemelerinin hem Doğu Anadolu hem de Kuzeybatı İnan'la etkileşim kurmuş olma ihtimalleri yüksektir. Bu grten yola

¹⁰⁰ Badalyan vd. 2009: 66 vd.

¹⁰¹ Belli-Baeliyev 2001: 52 vd.; Özfirat 2001: 24 vd.

¹⁰² Pehlivan 1990: 171; Iıklı 2011: 15.

¹⁰³ Erzen 1992: 16; Memiş 2003.

¹⁰⁴ Tosun 1956: 43 vd.; Pehlivan 1990: 171; Erzen 1992: 16;

¹⁰⁵ Maisler vd. 1952: 165

¹⁰⁶ Alpman 1981: 285.

çıkılırsa etkileşimin yönü, Erzurum-Kars Ovası'ndan Arpaçay havzası boyunca Kafkaslara, Van Göl'ü etrafındaki doğal yol ve geçitlerden de Kuzeybatı İran'a olduğu düşünülebilir.

Karaz Kültürü'nün Ön Asya'ya doğru yayılımı dikkate alınır, göçlerin iki ana koldan yapıldığı anlaşılmaktadır. Birincisi, Urmiye çevresinden Mezopotamya'ya, diğeri ise; Malatya-Elazığ üzerinden Kuzey Suriye ve Filistin'e olmuştur. Yine Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan coğrafyada Karaz Kültürü'ne ait herhangi bir buluntuya rastlanılmaması bu görüşü desteklemesi yönünden önemlidir¹⁰⁷.

Yazılı kaynaklara göre M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısından itibaren tarih sahnesine çıkan ve Doğu Anadolu'nun Neolitik ve Kalkolitik Çağ kültürlerini de oluşturan Hurriler, M.Ö. 2. binin ikinci yarısında Önasya tarihinde etkin olarak rol oynamışlardır¹⁰⁸. Hurri kaynaklarında kendi siyasi tarihlerine ait fazla kaynak bulunmamaktadır. Bu nedenle Hurrilerle ilgili bilgilerimizi onlara komşu olan kavimlerin yazılı kaynaklarından öğrenebilmekteyiz.

Hurriler ile ilk bilgilerimizi Akad kaynaklarından öğrenebilmekteyiz. Akad kaynaklarından öğrenebildiğimiz kadarıyla M.Ö. 3. bin yılın başlarında Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile Kuzey Mezopotamya'da Musul-Kerkük civarında yaşayan Hurriler'in¹⁰⁹ adına, Mitanni kralı Tusratta'nın Mısır kralı III. Amenofis'e yazdığı 494 satırlık mektupta "Hurwuhē" ve "Hurruhe" şeklinde rastlanmıştır¹¹⁰. Bu isim Tevrat'ta ise "Hori" olarak geçmektedir. Ayrıca Nuzi tabletinde bir kâtipten "Dub Sar/Hur-ru(m)" diye söz edilmektedir¹¹¹. Hurri dili üzerine yapılan araştırmalar sonucunda bu dilin Asyanik bir dil yapısına sahip olduğu ve bu dilin Urartular'ın diline çok benzediği anlaşılmıştır. Buna ek olarak Boğazköy metinlerinde bu dilin Hurrice (Hur-la), ülke adının da Hurri (Hurla) olduğu anlaşılmıştır¹¹².

M.Ö. 2. bin yılın başlarında Dicle yukarısında oturan Hurriler, Kassit ve Mitanniler'in Ön Asya'ya olan göçleri nedeniyle yerlerinden hareket ederek

¹⁰⁷ Hanfmann 1951: 360; Hood 1951: 117 vd.; Mellaart 1958: 9 vd.; Özgül 2011: 58; Ünsal 2012: 321.

¹⁰⁸ Erzen 1992: 15; Tamer 2010: 6.

¹⁰⁹ Ünal-Girginer 2007: 97; Bingöl 2013: 119.

¹¹⁰ Alpman 1981: 284; Tamer 2010: 3.

¹¹¹ Pfeiffer 1936: 140; Alpman 1998: 27; Balkaya 2009: 40; Özgül 2011: 59.

¹¹² Sommer 1932: 42 vd.; Sturtevant-Bechtel 1935: 176; Ünal 1997: 13.

Anadolu'ya doğru gelmişlerdir¹¹³. Hurrilerin Anadolu'daki varlığını gösteren Akadlara ait “Şar-Tamhari” metinlerinde, Akad kralı Naram-sin'e karşı yerel Anadolu krallarından ve beylerinden söz edilmektedir. Bu krallardan biri olan “Pampa” adı Nuzi metinlerinde “Nasi Pampa” ve “Zili Pampa” şeklinde Hurri şahıs adı olarak geçmektedir¹¹⁴. Ayrıca Kayseri Kültepe'de kazılar sonucunda bulunan ve Asur ticaret kolonileri dönemine ait olan çivi yazılı belgelerde de Hurri şahıs adlarına rastlanılmıştır¹¹⁵.

Boğazköy metinlerinden öğrenebildiğimiz kadarıyla Hitit döneminde Anadolu'da büyük oranda Hurri nüfusu bulunmaktaydı¹¹⁶. Ancak Hurri-Hitit ilişkileri iyi değildi. İki devlet arasındaki ilişkinin kötü olmasındaki önemli nedenler arasında Hurrilerin yerleşmiş olduğu coğrafya ile Hititlerin Kuzey Suriye'ye yönelik faaliyetleri gösterilebilir. Bu nedenlerden dolayı I. Hattuşili, Halep seferi esnasında Hurriler'le mücadele etmek mecburiyetinde kalmış ve ilk önce Alalah'a (Tel Açana) hücum etmiş arkasından da Ursu (Urfa) şehrini zaptetmiştir¹¹⁷. Yine I. Hattuşili'nin anellerinde “*bana yalnız Hattuşaş kaldı*” demesinden Anadolu'nun Hurri istilasına maruz kaldığını öğrenebilmekteyiz¹¹⁸. Hitit kralları Kuzey Suriye ve Halep'e seferler düzenlediklerinde Hurriler'le mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu nedenle I. Hattuşili'den sonra Hitit tahtına geçen I. Murşili de Hurriler'le mücadele içerisinde olmuştur.

I. Murşili Babil seferi dönüşünde Hurriler'le mücadele etmiş ve başkente döndükten bir müddet sarayda öldürülmüştür. I. Murşili'nin öldürülmesinden sonra “Gasıp Krallar” dönemine giren Hitit devletinin zayıf durumundan faydalanmak isteyen Hurriler, Anadolu'nun içlerine kadar ilerlemişlerdir¹¹⁹. Hurriler'in bu faaliyetlerini Telepinus Fermanı'ndan öğrenebilmekteyiz. Hitit topraklarında karışıklıkların çıkması ve bozgunların artması sonucu Hitit egemenliğinde olan güney kıyılar kaybedilmiştir. Bunun üzerine Hitit kralı Telepinus, Kizzuwatna kralı İspat-Ahsu ile bir antlaşma imzalamıştır¹²⁰. Eski Hitit Devleti ve Hurriler açısından önem arz eden

¹¹³ Goetze 1962: 35; Yiğit 2005: 57.

¹¹⁴ Balkaya 2009: 61.

¹¹⁵ Balkan 1957: 37.

¹¹⁶ Friedrich 1969: 31; Balkaya 2009: 61.

¹¹⁷ Goetze 1964: 24 vd.; Alpman 1981: 296; Ceylan 1994: 34.

¹¹⁸ Kinal 1974: 413; Alpman 1998: 29 vd.

¹¹⁹ Kinal 1974: 415; Ceylan 1994: 44.

¹²⁰ Goetze 1940: 75; Ceylan 1994: 45; Karauğuz 2002: 42.

Telepinus Fermanı'nı¹²¹ anlatmayı konunun bütünlüğü açısından uygun olacağı kanaatindeyiz.

Telepinus Fermanı

“1. Bunlar, kral, Büyük Kral Tabarna'nın sözleridir. Vaktiyle Labarna büyük kraldı. Sonra oğulları, biraderleri ve evlenme yoluyla olan akrabaları, aile mensupları ve askeri birlik idiler.

2. ve memleket kötü idi. Fakat O, seferler yapıyor ve düşman memleketlerini kuvvetiyle tabiyetine alıyordu.

3. ve O, memleketleri tahrip ediyor ve korkutuyordu. Onlara denizi hudut yaptı. Seferden döndükten sonra zaptettiği ülkelerden her birine oğullarını atadı.

4. Hupisna (Konya-Ereğli), Tuwanuwa (Kilisehisar, Klasik Tyana kenti), Lnda (Karaman), Zallara (Zalpa), Pursuhantas (Purushanda), Lusnas(?) memleketlerine oğullarından her birini atadı. Onlar bu memleketleri yönettiler. Bütün büyük şehirler alınmıştı.

5. Daha sonra Hattuşili (I) kral oldu. Aynı şekilde oğulları, biraderleri, ev yoluyla akrabaları askerleri birlik idiler. Ve O, herhangi bir sefere giderse düşman memleketlerini kuvvetiyle tebaalığına (hâkimiyeti altına) alıyordu.

6. ve O, memleketlerini zapt ve tahrip etti ve denizi hudut yaptı. Seferden döndükten sonra oğullarından her birini bu memleketlerden birine yolladı. Büyük şehirleri idaresi altına aldı.

7. Fakat sonra prenslerin tebaları asi oldular ve efendilerine düşman oldular ve onlardan kanlarını istemeye başladılar.

8. Hattuşaş'ta Murşili kral oldu. Aynı şekilde oğulları.....ve denizi hudut yaptı.

9. Halep'e gitti ve orayı tahrip etti ve Halep'ten esirleri ve ganimetleri Hattuşaş'a getirtti. Babile gitti, orayı da tahrip etti. Hurriler'i defetti ve Babilli esirleri ve ganimetleri Hattuşaş'a getirtti.

10. Hantilis bir saki idi. O, Murşili'nin kızkardeşi ile evli idi.

¹²¹ Sturtewant-Bechtel 1935: 175; Ceylan 1994: 46.vdd.

11. ve Hantilis, Zidantas ile anlaştı ve onlar bir fesar kurdular, Murşili'yi katlettiler ve kan akıttılar.

12. Hantilis korkmuş idi”.

Metnin bundan sonraki kısmı bozuk olduğu için okunamamıştır. Ancak kısa zaman önce bulunan yeni tabletlerle ferman tamamlanmıştır¹²². Tamamlanan bu paragraflardan Hantili'nin Hurriler'le yapmış olduğu mücadeleler anlatılmaktadır. Ancak bu mücadeleler sonucunda Hantili'nin zevcesi Harapsili ve bir oğlunun Hurriler'e esir düşmesi ve bunların Suzgia şehrinde öldürülmesi Hantili'nin başarı elde edemediği düşünülebilir¹²³.

18. Hantilis ihtiyarladı ve tanrı oldu(öldü).Zidantas, oğullarıyla beraber Hantilis'in oğlu Kassenis'i katletti. ve onun sadık adamlarını öldürdü.

19. ve Zidanta kral oldu. Fakat tanrılar ondan Kassenis'in kanını istediler. Ve tanrılar ona kendi oğlu Ammunas'ı düşman ettiler. Ve O, öz babası Zidanta'yı öldürdü.

20. ve Ammunas kral oldu. Fakat tanrılar ondan babasının kanını istediler. Bağlar, bahçeler meyve vermedi. Koyunlar, sığırlar doğurmadı.

21. ve şu memleketler ona düşman oldular. Galnias(?), Adanias (Adana), Arzawas, Sallawas (Konyanın Sillesi) (?), Parduvatas (Pozanti; Toroslar ile

Antitoroslar'ın birleştiği yer), Ahulas (?).Askerler gittikleri her her yerden başarısız dönüyorlardı. Ammunas, tanrı olduğu(öldüğü) zaman Meşediler'in başkanı Zurus, ailesinden birini gizlice altın mızrak taşıyan Taharwalis'e gönderdi. ve oğullarıyla birlikte Tittis ailesini katletti.

22. Haberci, Turuhsus'u gönderdi. O da oğullarıyla beraber Hantilis'i öldürttü. ve Huzzias kral oldu. Telepinus, onun ablası Istaparias'ı zevce olarak tutuyordu. Huzzias, Telepinus'u öldürmek istedi, fakat planı duyuldu ve Telepinus onu kovdu.

¹²² KBo VII 15 ile KBo 223/9 nolu bu yeni tabletler A. Goetze tarafından okunmuştur.

¹²³ Memiş 2003: 293.

23. Onun (Huzzias) beş biraderi vardı. O (Telepinus) onlara ev yaptırdı ve: “yiyin için, fakat fenalık yapmayın”, dedi.

24. Vaktaki ben, Telepinus, babamın tahtına oturdum. Hassuwa şehri ile harbe tutuştum ve onu tahrip ettim. Askerlerim Zizilippas şehrinde idiler. Bu şehirle de savaştım.

25. Vaktaki ben kral Lawazantias (muhtemelen Çukurova bölgesi) şehrine geldim. Lahhas bana düşman idi. Lawazantias şehrini bana karşı ayaklandırdı. Tanrılar onu benim elime verdiler. Subaylar, kumandanlar çok idiler ve baş hazinedar Karuwas, baş saki Killas, baş teşrifatçı Zinwaselis, büyük adam Lallis toplandılar ve gizlice baş meşedi Taruwas'ı gönderdiler.

26. Ben, kral, bilmiyordum. İşittiğim zaman onlar Taruwas'ı ve Taharweilis'i getirdiler ve Pankuş Meclisi onları ölüme mahkûm etti. Ben kral: “Onlar niçin ölüyorlar?” dedim. Onların gözlerini bağladılar. Ben kral, onları bağışladım. Onları çiftçi yaptım. Onların sağ taraflarından silahlarını aldım ve ellerine saban verdim.

27. Kraliyet ailesi içinde kan davaları oluyordu. Kraliçe İstaparias öldü. Sonra kralın oğlu Alluwamnas da öldü. İnsanlar şöyle demeye başladılar. “Şu hale bakın, Hattuşaş'ta cinayetler genel bir hal aldı”. Bunun üzerine ben Telipinus, Hattuşaş'ta Pankuş'u toplantıya çağırdım. Bundan böyle Hattuşaş'ta kral ailesinin erkek evlatlarına hiç kimse suikast yapmasın, onlara hançer saplamasın.

28. En büyük oğul kral olsun. Eğer birinci dereceden (ilk zevceden) bir prens yoksa ikinci dereceden(cariyelerden olan) bir oğul kral olsun. Eğer hiçbir erkek evlat yoksa birinci dereceden bir prensese bir koca alınsın ve kral o olsun.

29. Benden sonra tahta kim geçerse, biraderleri, oğulları, kan akrabaları, aile bireyleri ve askerleri birlik olsunlar ve düşman memleketlerini kuvvetle tebalıkları altında tutsular, fakat şunu söyleme: “Tamamen temizleyeceğim”. Çünkü sen hiçbir şeyi kökünden temizleyemezsin. Kral ailesinden herhangi bir ferdi öldürmek doğru değildir.

30. Benden sonra kim kral olursa ve O erkek kardeşlerine, kız kardeşlerine fenalık yaparsa, ona karşı Pankuş'u toplayıp ve o zaman ona: "Tabletteki şu kan davalarına oku! Deyiniz". "Vaktiyle Hattuşas'ta suikast yapanlara nasıl muamele edilmiş oku!". Deyiniz. O zamanlar, tanrılar kral ailesini cezalandırmak istemişlerdi.

31. Hangi kral, biraderleri, kız kardeşleri arasında fesat çıkarırsa, o kendi başı ile öder. Pankuş'u toplantıya çağırınız. Eğer onun niyeti açıklanırsa, suçunu başı ile öder. Fakat onu gizlice öldürmeyiniz. Zurus, Taruwas, Taharwailis'in meselelerinde olduğu gibi. Evi, karısı ve çocuklarına fenalık yapmayın. Eğer bir prens hata yaparsa, O(cezasını) kendi başı ile ödesin. Onun evine, çocuklarına dokunulmasın! Prenslerin yarısı zaten yok olmuştur. Onların evlerine, tarlalarına, bağlarına, ambarlarına, kölelerine, sığır ve davarlarına bunun yapma.

32. Eğer bir prens bunu yaparsa, başı ile ödesin. Fakat evine oğluna dokunulmasın. Prenslerin mallarını, başka şahıslara vermek doğru değildir....adamları, evin babaları, baş saray nazırı, baş meşedi eğer: "Bu şehir benim olsaydı, onlar şehrin beyine fenalık yapamazlardı" derlerse onlara bu meseleleri anlat.

33. Bundan sonra Hattuşas'a prensler, meşediler, hazinedarlar, sakiler ve asa taşıyanlar, sizler bu sözlerimi hatırlayınız. Taruwas ve Taruhsus size örnek olsun. Eğer herhangi bir kimse bir fenalık yaparsa yani ya evin babası veya baş saray nazırı, baş saki, baş meşedi ve binbaşı böyle bir fenalık yaparsa, siz onu cezalandırmadan önce, Pankuş'u toplantıya çağırınız.

Bu fermanın da anlaşılacağı üzere Hitit devleti karışıklıklar içerisine girmiş ve bu durum Hantili ve Zidanta döneminde de devam etmiştir. Bu durumdan faydalanan Hurriler, Çukurova'da Kizzuwatna (Kilikya) devletini kurmuş ve bir müddet sonra Ön Asya'ya göç etmiş olan Mitanniler ile birleşerek Hurri-Mitanni devletini oluşturmuşlardır¹²⁴. Gittikçe güçlenen Hurriler karşısında güney hudutlarını güvence

¹²⁴ Goetze 1940: 22; Alpman 1981: 297; Ceylan 1994: 44; Balkaya 2009: 49 vdd.

altına almak isteyen Hititler, Kizziwutna Kralı İspat-Ahsu ve Pallia ile anlaşma imzalamıştır¹²⁵.

Başkenti Wasuganni olan Hurri-Mitanni devleti, Hititler'in Suriye'deki ekonomik ve siyasal faaliyetlerine engel olmaktaydı. Ancak II. Tuthalya Halep şehrini zapt ederek Kuzey Suriye'de Ege Göçleri'ne kadar Hitit hâkimiyetini kurmuş ve. I. Şuppiluliuma döneminde Hurri-Mitanni devleti, Hititler'e bağlı ve Asur devletine karşı tampon bölge olarak varlığını sürdürmüştür. M.Ö. 1200'lerde ortaya çıkan Ege Göçleri sonucunda Hurri-Mitanni devleti yıkılmıştır¹²⁶.

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Hurriler, Anadolu tarih sahnesinde kaldıkları dönem boyunca kültürel, edebi ve dini bakımdan önemli izler bırakmışlardır. Örnek verecek olursak günümüzde yarı-göçebe hayat tarzını benimseyen Türkmen ve Yörük'lerin kullandığı tek direkli çadır tipleri ile Harran'daki mimari yapı Hurriler'in yuvarlak planlı evlerini andırmaktadır.

Yazılıkhaya kabartmalarında Hitit panteonunun başında yer alan Fırtına tanrısı Teşup, zevcesi Hepat isimleri, "boğa adamlar", "Hurris" ve "Seris" ismini taşıyan boğa tasvirleri Hurriler'in dini bakımdan Hititleri ne kadar etkilediğini göstermesi bakımından önemlidir¹²⁷. Ayrıca Boğazköy arşivinde, Hedemmu efsanesi, Kessi Masalı, Gurpanzah destanı ve Ursu kuşatması hem Hurri hem de Hitit dilinde yazılmış önemli edebi eserlerdir¹²⁸.

Hurriler, farklı zamanlarda, Ön Asya ve Anadolu'nun farklı bölgelerine gelerek buralara yerleşmişler ve farklı kültürlerle etkileşim halinde olmuşlardır. Hurriler, kendi kültürlerini korumakla birlikte Anadolu tarihinde Hitit toplumunu ve diğer toplumları siyasi ve kültürel açıdan etkileri altında bırakmışlardır. Bundan dolayı Hurriler, Subar ve Urartu adlarıyla da adlandırılmıştır.

---

¹²⁵ Alpman 1981: 297.

¹²⁶ Ünal 2002: 95 vd.; Bingöl 2013: 124 vdd.

¹²⁷ Kinal 1991: 209 vd.

¹²⁸ Alpman 1981: 287.

2.3.2. Diauehi/Dayaeni

Hititler için önemli bir bölge olan Kuzey Suriye, Hattuşili III (M.Ö. 1285-1260) döneminde Mısır ile yapılan Kadeş Anlaşması ile kontrol altına alınmıştı. İki devlet arasında yapılan barış anlaşmasıyla birlikte bölgede yeni güçler ortaya çıkmaya başlamış ve Anadolu-Mezopotamya arasında tampon vazifesi gören Hurri-Mitanni devleti eski gücünü kaybetmiştir¹²⁹. Buna karşılık Kuzey Mezopotamya’da gittikçe güçlenen Asur devleti Doğu Anadolu’nun zengin yeraltı madenlerini elde etmek ve iyice zayıflayan Hurri-Mitanni devletini ortadan kaldırmak için bölgeye seferler düzenlemeye başlamıştır. Asur kralı Asur-Ubalit I (M.Ö. 1365-1330) döneminden itibaren bölgeye yapılan seferler sonucunda, Salmanassar I (M.Ö. 1274-1245) döneminde Hurri-Mitanni devletinin varlığına son verilmiş ve artık Asur için bölgeye daha rahat sefer yapma imkânı doğmuştur¹³⁰.

Bölgede önemli bir güç olan Diauehi Krallığı hem Asur devletinin Doğu Anadolu politikası hem de Urartu devletinin kuzey ve kuzeydoğu yayılım politikası açısından önemli bir konumdaydı. Bu nedenle bölgeye seferler düzenleyen bu iki devletin kaynaklarından Diauehi Krallığı hakkında bilgi almaktayız.

Diauehi Krallığı’nın M.Ö. 13.-9. yüzyıllar arasındaki siyasi tarihine bakıldığında, Diauehi Krallığı’nın adı Asur kayıtlarında Uruatri ve Nairi ülkelerinin isimleri arasında geçmektedir¹³¹.

Uruatri adına ilk kez, Uruatri ülkelerine ilk sefer düzenleyen kral olarak da bilinen Salmanassar I dönemine ait kaynaklarda rastlanılır. Salmanassar I Asur tapınağının yeniden yapımını belgeleyen yazıtta şu bilgileri vermektedir¹³²:

“.....O zamanda, saltanatımın ilk günlerinde, “Uruatri Ülkesi” bana karşı geldi (benden yabancılaştı ve düşmanlık yarattı) ve efendilerimi, Asura ve büyük tanrılara, dua için ellerimi kaldırdım; Ordularımı seferber ettim, onların ‘güçlü dağ kalelerine’ karşı yürüdüm. Himme, Uatgun, Salva, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun ülkelerini, 8 ülkeyi, güçlü orduları ile birlikte fethettim. Onların 51

¹²⁹ Meyer 1953: 452; Otten 1966: 102 vd.; Kmal 1991: 112 vd.; Bingöl 2011: 73 vd.

¹³⁰ Akurgal 2007: 119 vd.

¹³¹ Işıklı 2006: 52

¹³² Luckenbill 1968: 144; Grayson 1972: 527; Çilingiroğlu 1994_a: 1.

şehrini ele geçirdim, yaktım, mallarını ganimet olarak aldım. Bütün Uruatri ülkesini, 3 gün içinde efendim Asur'un ayağına getirdim. Onların oğullarını seçtim, hizmet etmeleri için (onları) aldım, beni onurlamaya yönelttim. Her zaman için, bir dağlık bölgeye (ödemesi?) ağır gelen tributu zorla kabul ettirdim. Arina şehri, kuvvetli tahkim edilmiş bir dağ kalesi, vaktiyle tanrı Asur'u küçümseyerek isyan etmişti. Efendilerim, Asur ve büyük tanrıların yardımı ile o şehri aldım, onu tahrip ettim ve üzerine kudime saçtım. Onun tozunu topladım ve şehrim Asur'un kapısında, onu, gelecek günlere (şahit olması) için döktüm...”

Yazıtta bahsedilen “*benden yabancılaştı ve düşmanlık yarattı*” ifadeleriyle Uruatri ülkesinin Asur tarafından daha önceden tanındığını anlamaktayız. Ancak bu tanışmanın ne kadar eski olduğu hakkındaki bilgilerimiz şuan için yeterli değildir¹³³. Yine yazıttan yapılan bu sefer sonucunda Uruatri ülkesinin kontrol altına alındığını öğrenebilmekteyiz.

Asur kralı Salmanassar I'den, Tukulti-Ninurta I (M.Ö. 1244-1028) dönemine kadar yaklaşık otuz yıl boyunca bölge hakkında kaynaklar susmuş ve Tukulti-Ninurta dönemi kayıtlarında “Nairi Ülkeleri” adıyla yeni bir terim ortaya çıkmaktadır¹³⁴. Asur kralı Tiglath-Plaser I (M.Ö. 1115-1077) dönemine ait olan ve kralın ilk beş yılı içinde yapmış olduğu seferler hakkında bilgi veren “Prizma Yazıtı”nda Nairi Ülkeleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu yazıtta;

“...Geçilmesi güç yollardan ve bozkırlardan -geçtim-. Yollar engebeli, patikalar kapalı idi...16 büyük dağı savaş arabalarımla aştım. Oradaki ülkeye ulaşmak için- iki uçlu bronz baltalarla, yolumu güçlkle açtım. Urumi ağaçları, dağ ağaçlarını kestim. Ordunun ilerleyebilmesi ve Fırat nehrini geçebilmesi için kuvvetli köprüler yaptım. Tumme'den.....Daiaeni'ye kadar Nairi'nin 23 kralı, savaş arabalarını ve ülkelerinden çıkardıkları ordularını- alarak- savaşa katıldılar. Korkunç silahlarımın bütün şiddetiyle

¹³³ Çilingiroğlu 1994_a: 1; Ceylan 1994: 168. Yazıtta adı geçen Sekiz ülkenin lokalizasyonu için bkz.; Ceylan 1994, 176.; Çilingiroğlu 1994: 5; Pehlivan 1984: 77; Pehlivan, 1991c: 23 vd

¹³⁴ Çilingiroğlu 1994: 6; Işıklı 2006: 52.

üzerlerine hücum ettim ve Adad'ın-verdiği coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim....Silahla donatılmış 120 savaş arabalarını, savaş ortasında ele geçirdim. Onlara yardıma gelen Nairi'nin 60 kralının -savaş arabalarını ele geçirdim - ve mızrağımın ucunda Yukarı Deniz'e kadar takip ettim....Ellerim Nairi ülkesinin bütün krallarını yakaladı...”¹³⁵

Yazıttan öğrendiğimiz kadarıyla savaşın geçtiği yer, günümüzdeki Muş Ovası'nın Bulanık mevkiinde yer alan Yoncalı'dır. Yine Tiglath-Plaser I'in zaferini anlatan başka bir yazıtta da “Tumme'den Daiaeni'ye değin olan Nairi Ülkeleri'nin kralları” şeklindeki ifadeyle Nairi ülkelerinin sınırlarının çizildiğinin ve bu bölgelerin tamamının zapt edildiğini anlamaktayız¹³⁶. Yine Tiglath-Plaser I'in saltanatının üçüncü yılında Daiaeni'ye karşı yapmış olduğu bir sefer sonunda “.....*Daiaeni topraklarının kralı Sieni, Assur'a saygı göstermedi. Onu esir ettim ve Assur'a götürdüm.....*” şeklindeki ifadesi Doğu Anadolu'daki yerel beyliklerden biri olan Daiaeni Krallığı'nın, Asur kralları için elde edilmesi güç bir krallık olmasıyla açıklanabilir.

Tiglath-Plaser I, Doğu Anadolu'ya yapmış olduğu sefer kayıtlarının çoğunda Daiaeni Krallığı'ndan bahsetmektedir. Bu kayıtlarda kendisini yücelten ifadelere yer veren Tiglath-Plaser I “Tumme'den...Daiaeni'ye kadar olan” ifadesiyle de geniş bir coğrafyaya hakim olduğunu belirtmektedir. Biz bu ifadelerden Daiaeni krallığının hem bölge hem de Asur için önemli olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Asur kaynaklarında, Salmanassar III'e kadar Nairi ülkelerinden bahsedilmesine karşın Diauehi'den fazlaca bahsedilmemektedir. Bu durum M.Ö. XII.-IX. yüzyıllar arasında Asur Devleti'nde yaşanan iç karışıklık ve devletin genişleme politikasının yavaşlamasıyla açıklanabilir.

Asur kralı Salmanassar III (M.Ö. 856-844) ile birlikte yükseliş dönemine giren devlet kuzeye dolayısıyla Daiaeni'ye kadar uzanan coğrafyaya yayılım politikasına hız vererek seferlere başlamıştır. Salmanassar III'ün M.Ö. 856 yılındaki ilk sefer kayıtlarında “.....*Suhme topraklarından hareket ettim Daiaeni topraklarına karşı*

¹³⁵ Luckenbill 1968: 236. Yukarı Deniz ve Van Gölü'nün lokalizasyonu hakkında bkz. Belli 1982: 150; Çilingiroğlu 1994_a: 11; Erzen 1992: 25; Piotrovskii 1969: 44 vd.

¹³⁶ Luckenbill, 1968: 270.; Pehlivan, 1991a: 25-26.; Ceylan, 1994: 173.

yürüdüm. Daiaeni'yi herşeyi ile zapt ettim. Şehirlerini yakıp yıktım, ateşe verdim. Çok miktardaki mallarını ele geçirdim. Daiaeni'den hareket ettim ve Urartu'lu Aramu'nun kral şehri Arzaşku'ya yaklaştım....."¹³⁷ ifadesiyle Nairi'ye karşı yapmış olduğu sefer sırasında Daiaeni Krallığı'nı tamamen ele geçirdiğini anlamaktayız. Yine bu kralın başka bir sefer yıllığında "Urartulu Arame'nin köyleriyle Fırat'ın kaynağına değin savaştım. Bozguna uğrattım, ateşe verdim. Sonra Tanrılarımı götürdüm (ve) Orada tanrım Assur'un silahlarını yıkadım. Daiaeni kralı Asia ayaklarımına kapandı. Ondan haraç ve vergiler aldım. Kraliyetimin simgesi olan zafer stelimi onun kentinin ortasına diktirdim..." ifadesiyle Daiaeni kralı Asia'nın Asur kralına haraç ve vergi vererek ülkesinden Asur tehdidini uzaklaştırdığını anlayabiliriz¹³⁸.

Asur kaynaklarında Daiaeni, Urartu kaynaklarında Diauehi olarak karşımıza çıkan bu krallığın aynı siyasi oluşum olup olmadığı bilim insanları arasında tartışma konusudur. Bu nedenle yukarıda verdiğimiz Asur kaynaklarının yanında Urartu kaynaklarını da vermenin uygun olacağı görüşündeyiz.

Urartular başkent Tuşpa ve çevresini güvenlik altına aldıktan sonra kuzey ve güney doğrultuda genişleyebilmek için bir takım kale ve garnizonlar inşaa etmişlerdir. Bu doğrultuda hareket eden Urartu kralları, hem Horasan, Sarıkamış ve Kars bölgelerinde hâkim olan ve Karadeniz'e ulaşmalarında büyük engel olarak gördükleri Diauehi Krallığı'nı kontrol altına alabilmek hem de bölgenin doğal kaynaklarından faydalanabilmek için bölgeye üzerine iki önemli sefer düzenlemişlerdir. Diauehi Ülkesi'nin adı Urartu kaynaklarında ilk olarak kral Menua'nın bölgeye yapmış olduğu sefer kayıtlarında görülmektedir. Horasan/Yazılıtaş yazıtında seferle ilgili önemli bilgiler verilmektedir;

"Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Diauehi Ülkesini ele geçirdim. Kralî kent Şaşilu'yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri (yerle bir ettim). Şeşetin Ülkesine ve Zua kentine kadar

¹³⁷ Luckenbill 1968: 604.

¹³⁸ Luckenbill 1968: 660; Pehlivan 1991a: 27 vd.; Işıklı 2006: 53.

ulaştım. Utuha şehrini...Menua der ki, Diauehi'nin kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklarıma kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım. Menua der ki; Oradan iki kralı, yani Baltulhi boyunun ülkesininkini ve Haldiriulhi kentinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin”¹³⁹.

Yazıttan anlaşılacağı üzere, Urartu kralı Menua Diauehi ülkesinin başkenti Şaşılı’yu ele geçirerek Diauehi kralı Utupurşini’yi esir almıştır. Diauehi kralının haraç vermek suretiyle canının bağışlandığını ve Urartu kralı Menua’nın başkente bol miktarda ganimetle döndüğünü anlamaktayız¹⁴⁰. Yazıtta adı geçen “Şeşeti Ülkesi”, “Zua ve Utuha Şehirleri” de ele geçirilmiştir.

Yazılıtaş yazıtından başka bölgede başka bir yazıt olan Zivin (Süngütaş) yazıtından da Şaşılı kentinin ele geçirildiğini öğrenebilmekteyiz. Ancak büyük bir kısmı tahrip olmuş Zivin yazıtında bilgiler oldukça sınırlıdır. Yazıtta şu bilgiler yer almaktadır;

“...Menua der ki: Şaşılı Şehri’ni ele geçirdim. Bu steli, bana efendi olan tanrı Haldi’ye diktirdim. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle, İspuini oğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, Tuspa Şehri’nin kahramanıdır.

Menua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse veya her kim saklarsa, tanrı Haldi, tanrı Teiseba, tanrı Sivini, (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler...”¹⁴¹.

¹³⁹ Sayce 1888: 10; Lehmann-Haupt 1928-35: 27; König 1955-57: 23; Pehlivan 1984: 86; Ceylan 2002_b: 14; Payne 2006: 68 vd.

¹⁴⁰ Melikishvili 1960: 31 vd. Pehlivan 1991: 34 vd.

¹⁴¹ Payne 2006: 70.

Urartu kralı Menua'dan başka Arğiſti I dönemine ait sefer kayıtlarında hem Diauehi ülkesi hem de bölgenin tarihi coğrafyası hakkında önemli bilgiler öğrenebilmekteyiz. Bu sefer kayıtlarından birinci si olan ve Horhor adıyla anılan yazıtta;

I. Sütun “... Arğiſti der ki: ... Arğiſti der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiſeba'ya ve tanrı Œivini'ye yalvardım. Aynı yıl (içinde) yine savaſçılar topladım ve Diauehi (Ülkesi'ne) karşı ve Diauehi'nin kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım. Œeriazi Ülkesi'ni ele geçirdim, ſehirleri yaktım ve kaleleri yerle bir ettim...”¹⁴²

Yazıttan, kral Menua döneminde itaat altına alınmak istenen Diauehi ülkesinin, Arğiſti I döneminde tekrardan ayaklanma veya Urartu'ya karşı siyasi organizasyonlar içerisinde olduğunu söyleyebiliriz. Yine Urartular tarafından bu bölgelerin tamamen kontrol altına alınmadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

I. Arğiſti dönemine ait başka bir yazıt olan Ortakent/Hanak yazıtında da, Urartu kralının bölgeye tekrar yeni bir sefer düzenlediğini ve bu sefer sonucunda Diauehi kralı ve diğeri beyliklerin haraca bağlanarak birçok ganimetin de Urartu'ya götürüldüğünü anlamaktayız. Yazıtta yer alan ifadeler ſunlardır;

“Tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Düşman ülkesi olan Tariu ülkesini ele geçirdi. (ve)... ele geçirdi. Arğiſti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü(dür)... Minua oğlu Arğiſti sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Arğiſti der ki: Tariu ülkesini el geçirdim.... Huſa ülkesine kadar (ve) Bia ülkesine kadar ilerledim. Aſqalaſi ülkesine gittim. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Arğiſti der ki: Diauehi ülkesinin kralı önümde göründü ve (haraç) verdi(?). Ahuria Œehri... dışarıya attım... Qu[juni ſehrini... Orada 72.080 besili büyükbaş hayvan 7000... 11...Kimilerini öldürdüm kimilerini de canlı götürdüm. 6 kale yerle bir ettim 50 ſehir yaktım. Minuaoğlu Arğiſti, güçlü kral, Bianili ülkesinin kralı, Tuſpa ſehrinin hükümdarıdır. Her kim bu

¹⁴² Payne 2006: 150.

yazıtı tahrip ederse tanrı Haldi (ve) tanrı Quera (onu) güneş ışığından yoksun etsinler.”¹⁴³

Argiști I dönemine ait olan başka bir sefer kayıtlarında, bölge ve Diauehi krallığı hakkında şu bilgiler verilmektedir;

A1: “Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Diauhi Ülkesi(nin kralı) Utupursini’yi yendi ve Abnulua Ülkesi’ni ele geçirdi. (Onları) Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Menua oğlu Argiști sefere çıktı. Argiști der ki: Daiuhi (ülkesi) yine ayaklandı. Savaşçılar topladım ve Diauhi (Ülkesi)ne karşı sefere çıktım. ... ordum önünde göründü... Argiști der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve Biainili Ülkesi’nin (bütün) tanrılarına yalvardım...

B1: “Bia[] Ülkesi’ne ve Huška Ülkesi’ne kadar ilerledim. Didi Ülkesi’ne ve Zua Şehri’ne karşı sefere çıktım ve Diauhi Ülkesi’nin kralı şehri Zua’yı yaktım. Zua şehrinde bir yazıt diktim. Aşqalaşi Ülkesi’ne doğru, ülke kapısından(?) geçtim. 105 kale yerle bir ettim ve 453 şehir yaktım. Oradaki üç ülkeyi ele geçirdim (ve onların) halkını benim ülkeme kattım: Qada Ülkesi’ni, Aşqalaşi Ülkesi’ni ve Şaşilu Şehri’nin ülkesini. 15(?).181 delikanlı, 2.734 erkek, 10(?).604 kadın, 4.426 at, 10(?).478 büyükbaş hayvan ve 73.770 küçükbaş hayvan (sürüp) çıkardım. 4 kral hadım ettirdim(?): Şaşki, Ardaraki, Baltulhi ve Qabilu (boylarının krallarını). Yerlerine valiler atadım. Diauhi Ülkesi’nin kralını esir ettim. Haraç (ödemesi koşulu) ile yaşamını bağışladım. Diauhi’li, Argiști’ye bu haracı verdi: 41 mina saf(?) altın, 37 mina gümüş, X on bin 0.000 mina bakır, 1.000 binek, 300 büyükbaş hayvan ve X on bin 0.000 küçükbaş hayvan. Bu haracı ... Diauhi (Ülkesi)ne her yıl versin diye buyurdum: ... mina saf(?)

¹⁴³ Payne 2006: 185 vd.; Kozbe-Ceylan vd. 2008

altın, 10.000 mina bakır, ... (baş) boğa, 100 (baş) inek, 500 (baş) koyun, 300 binek,...

Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Etiuni Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onu) Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Menua oğlu Argiști sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiști der ki: Daiuhi (Ülkesi)nin (kralının) yardımına gelen kralları yok ettim. Bir yıl içinde Luşa Ülkesi'ni, Katarza Ülkesi'ni, Eriahi Ülkesi'ni ve Gulutahi Ülkesi'nin kralını hadım ettirdim. Iga Ülkesi'nin kralına boyun eğdirdim ve yerinde bıraktım. Argiștiye haraç verdi... ”¹⁴⁴

İki parça halinde olan bu yazıttan, Diauehi Ülkesinin, Urartu'ya karşı tekrar ayaklandığını ve bunun üzerine Argiști I'in bölgeye bir sefer düzenleyerek Didi ve Diauhi ülkelerinin krali kenti olan “Zua Şehri”ni yıkıp yaktığını öğrenebilmekteyiz. Zua şehrini yakıp yıktıktan sonra yoluna devam eden Argiști I “Aşqalaşi Ülkesi” topraklarına kadar ilerlediğinden ve bu ilerleyiş sırasında 105 kale, 453 şehir ve 3 ülkeyi yıkıp yaktığından bahseder. Yine yazıttan “Qada, Aşqalaşi, Şaşılı, Şaşki, Ardaraki, Baltulhi ve Qabilu ülkelerinin krallarından haraç almıştır¹⁴⁵. Argiști I, Zua Şehri'ni ele geçirdikten sonra Diauehi krallığını Urartu topraklarına katarak, buralara merkezden valiler tayin ederek Urartu egemenliğini bölgeye yaymıştır¹⁴⁶.

Menua dönemi kayıtlarında geçen “Zua Şehri”, Argiști I dönemi kayıtlarında Didi ve Diauehi ülkelerinin krali kenti olarak geçmektedir. Urartu kaynaklarında geçen “Şaşılı” ve “Zua Şehri” için ortak lokalizasyon olarak bugünkü Sarıkamış ve çevresi önerilmektedir¹⁴⁷. Metinde geçen Aşqalaşi Ülkesi'nin isim benzerliği nedeniyle bugünkü Erzurum ilinin Aşkale ilçesi olabileceği öngörülmüştür¹⁴⁸. Yine metinde geçen “Bia Ülkesi”nin günümüzdeki Çıldır Gölü civarı olduğu ileri sürülmektedir¹⁴⁹.

Yukarıda ismi geçen bu ülke ve şehirlerin, Diauehi krallığının siyasi oluşumunda yer aldığını söylemek doğru olacaktır. Nitekim Urartu kralları Menua ve Argiști I'in

¹⁴⁴ Payne 2006: 177 vd.

¹⁴⁵ Melikishvili 1960: 31 vd.; Işıklı 2006: 55 vd.

¹⁴⁶ Melikishvili 1960: 128; König 1955-57: 82; Tarhan 1983: 302 vd.; Pehlivan 1991: 36 vd.

¹⁴⁷ Diakonoff-Kashkai 1981: 39.

¹⁴⁸ Işıklı 2006: 56.

¹⁴⁹ Diakonoff-Kashkai 1981: 14 vd.

sefer kayıtlarında hem Diauehi krallığının hem de yukarıda ismi geçen ülke ve şehirlerinde yakılıp, yerle bir edilmesi ve krallarının haraca bağlanarak veya hadım edilmek suretiyle cezalandırılması bu görüşü destekler niteliktedir.

Argiști I'in bölgeye yapmış olduğu bu seferden sonra, bölgenin tamamıyla Urartu hâkimiyetine geçtiğini anlamaktayız. Çünkü Urartu kralı Argiști I'nin buraya EN.NAM adı verilen valiler ataması ve Argiști I döneminden sonra yazılan kaynaklarda Diauehi adına tekrar rastlanmaması gösterilebilir.

Diauehi hakkında bilgi veren Asur kayıtlarının yanında Urartu kralı Menua (M.Ö. 810-786) ve Argiști I (M.Ö. 786-764)'in sefer kayıtlarında Diauehi adlı ülkeden bahsedilmesi bilim insanlarının dikkatini bu krallığa çevrilmesine neden olmuştur. Çünkü Asur kayıtlarındaki Daiaeni ve Urartu kaynaklarındaki Diauehi krallığının aynı krallık olup olmadığı ve bu krallıkların lokalizasyonu cevaplanması gereken soru olarak ortaya çıkmıştır. Elimizdeki mevcut arkeolojik kaynaklar hakkında bu konuda kesin hüküm vermek zor gibi görünmektedir. Bundan dolayı ilk olarak konu hakkında öneri sunan birçok bilim insanının görüşlerini belirtmenin uygun olacağı kanaatindeyiz.

Bölge hakkında önemli araştırmaları olan Burney, bu soruna; Asur kayıtlarında geçen ve Bulanık Ovası ve Murat Vadisi'nde yaşayan Daiaeni halkının Salmanassar III'ün M.Ö. 854 yılındaki seferinden sonra kuzeye göç edip, Urartu kayıtlarında Diauehi halkı olarak karşımıza çıktığını bildirmektedir. Yine Burney, Asur ve Urartu kayıtlarını dikkate alarak bu ülkeyi Aşkale-Tercan arasına konumlandırmaktadır¹⁵⁰.

Melikishivili, Asur kaynaklarında geçen Daiaeni ile Urartu kaynaklarındaki Diauehi'nin aynı siyasi oluşumun adı olduğunu belirttikten sonra Diauehi Krallığının sınırlarını Erzurum çevresi ile Güneybatı Gürcistan arasına yerleştirmektedir¹⁵¹. Diakonoff ve Kashkai, her iki devletin kayıtlarında geçen Daiaeni ile Diauehi'nin aynı olduğunu ifade ederek bu ülkeyi Çoruh Havzası ile Fırat Nehri'nin kaynak kesimi arasındaki bölgeye yerleştirmektedir¹⁵². Russell, Diauehi'yi Fırat Nehri'nin kaynak bölgesine¹⁵³, Herzfeld ise Çoruh havzası kaynak bölgesindeki Oltu ve

¹⁵⁰ Burney 1966: 50 vd.; Burney-Lang 1971: 137 vd.

¹⁵¹ Melikishivili 1960: 24 vd.

¹⁵² Diakonoff-Kashkai 1981: 25 vd.

¹⁵³ Russell 1984: 186 vd.

civarına lokalize etmektedir¹⁵⁴. Salvini, Asur metinlerinde geçen Daiaeni ile Urartu metinlerinde geçen Diauehi'nin aynı krallık olduğuna inanarak Diauehi Krallığı'nı Erzurum'un kuzeyine ve Çoruh Vadisi'nin de içinde bulunduğu bölgeye yerleştirmektedir¹⁵⁵. Rus bilim insanı Piotrovskii de Salvini ile aynı görüşte olup Diauehi ülkesinin merkezinin Erzurum ilinin kuzeyinde bir yerde olması gerektiğini düşünmektedir¹⁵⁶.

Türk bilim insanlarından Çilingiroğlu ise Diauehi'yi Erzurum Ovası merkezli bir bölgeye lokalizasyon ederek çekirdek kısmının Aşkale-Tercan arasındaki toprakların olduğunu da vurgulamaktadır¹⁵⁷.

Bölgede kapsamlı araştırmalar yapmış olan Pehlivan ise, bölgenin stratejik durumunu ve doğal yollarını dikkate alarak Diauehi krallığını Sarıkamış ile Aşkale arasındaki bölgeye yerleştirmektedir¹⁵⁸.

Bölgede hem arkeolojik kazı hem de yüzey araştırmaları yapan bilim insanları Belli ve Ceylan ise, Hasankale'de yer alan Urartu kralı Menua'ya ait çivi yazılı inşa yazıtında Menua'nın güçlü bir kale yaptırdığını, Hasankale Ovası'nı sulamak amacıyla da Kör Kanal, Vakıf Kanalı ve Deniz Kanalı'nı inşaa ettirdiğini ve bölgenin Urartu'nun kontrolü altında olduğunu belirttikten sonra Diauehi Ülkesinin sınırlarının Horasan'ın doğusundan başlamak üzere Sarıkamış ve Kars bölgesine kadar uzandığını ifade etmişlerdir¹⁵⁹. Bizde hem bölgede yapmış olduğumuz yüzey araştırmalarına hem de yukarıda belirtmiş olduğumuz bilim insanlarının görüşleri ve Urartu krallarının sefer kayıtlarını da dikkate alarak Diauehi'nin lokalizasyonu için en uygun yerin Sarıkamış ve Kars çevresi olacağını düşünmekteyiz.

2.2.3. Urartu Devleti

2.2.3.1. Urartu Siyasi Tarihi

Urartu siyasi tarihini, iki ana dönemde incelemek mümkündür. Bu dönemlerden birincisi M.Ö.13–9. yüzyılları arasını kapsayan “Ur(u)atri/ Nairi Konfederasyonları”, “Urartu'nun Proto Tarihi” veya “Urartu'nun Arkaik Çağı” olarak isimlendirilen

---

¹⁵⁴ Herzfeld 1968: 121.

¹⁵⁵ Salvini 1995: 22 vd.

¹⁵⁶ Piotrovskii 1962: har. 10.

¹⁵⁷ Çilingiroğlu 1980: 194.

¹⁵⁸ Pehlivan 1991: 31 vd.

¹⁵⁹ Belli-Ceylan 2002: 123 vd.

dönemdir. İkinci dönem ise feodal beyliklerin M.Ö. 9-6. yüzyıllarda Van Gölü çevresinde birleşerek meydana getirdikleri Urartu Krallık veya Urartu devlet dönemidir¹⁶⁰.

Urartu devletinin siyasi tarihine geçmeden önce bu devlet hakkında yapılan araştırmalar ve tarihçelerini vermenin konunun bütünlüğü açısından faydalı olacağı görüşündeyiz.

Urartu adı ilk defa, Tevrat'ta “ Ararat” olarak geçmektedir¹⁶¹. Ancak başlangıçta antikçağ ve Ortaçağ yazarları eserlerinde Urartu'dan bahsederken, bu devleti Asur devletinin bir bölümü gibi göstermişlerdir. Buna örnek olarak M.S. 5. yüzyılda yaşayan ve dönemin önemli tarihçilerinden biri olan Khroneli Movses gösterilebilir. Movses, Van Gölü kıyısında kayalıklar üzerine inşa edilmiş olan Tuşpa kentinin Asur kraliçesi Semiramis (Şamiram)¹⁶² tarafından yaptırılmış olduğunu bildirmektedir¹⁶³.

Movses'in vermiş olduğu bu bilgilerden yanında önemli bir seyyah olan Evliya Çelebi de 1655 yılında Van'a gelerek bölge hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde bu bilgileri vermektedir;

“Van kayasının içinde kat kat altı yüz adet büyük mağaralar vardır ki, her biri bir kervansaray gibidir. Bu mağaraların nicesinin içinde dokuma yerleri vardır ki, çarklar ile ustalar ibrişim, iplik ve topurganları bükerek. Yüzlerce mağaraya top güllesi yığılmıştır ki, hesabını Allah bilir. Nicesi de siyah barut ile doludur. Bazılarında da ok, yay, zemberek, tüfek, kılış', kalkan, balta, kazma, külek, kürek, kamira, çark-ı felek paçarazlar, domuzayakları, mancınıklar, yuvarlak taşlar ve diğer çeşitli cephaneler vardır. Hatta özel olarak yüz adet mağarada arpa, buğday, çeşitli pirinç, darı, bakla,

¹⁶⁰ Tarhan 1982: 70 vd; Çilingiroğlu 1994_a; Çilingiroğlu 1997_b; Çilingiroğlu 1998_b; Zimansky 2004: 75 vd.; Belli 2003_b: 45 vdd.; Ceylan-Topaloğlu 2008: 31 vd.

¹⁶¹ Deniz 2009: 25.

¹⁶² Khroneli Movses'in eserinde söz ettiği Şamiram; Asur kralı V. Şamsi-Adad'ın (M.Ö.823-811) karısı Babil Kraliçesi Sammuramat'tır. V. Şamsi-Adad'ın genç yaşta ölmesi sonucu, oğlu III. Adad-Nirari'nin de (M.Ö.823-783) küçük olması nedeniyle varisi olarak beş yıl Asur devletini Sammuramat idaresi altına almıştır. Sammuramat'ın bu beş yıllık iktidarı süresince Asur hem sanat hem de kültürel bakımdan Babil kültürünün etkisi altında kalmıştır. Günümüzde dünyanın yedi harikasından biri olarak görülen “Babil'in Asma Bahçeleri” bu dönemde yapılmıştır.

¹⁶³ Çilingiroğlu 1982: 18 vdd; Belli 1982: 140 vd.; Belli 2003_a: 13 vd.

mercimek, nohut ve diğ er ürünler vardır. Bir mağarada da, bütün bütün hayvan kemikleri yığılmıştır. Birinde de, bu kadar bin yıldan beri papuç, çarık ve bu gibi diril, ziril şeyler doludur. Bir mağaranın sarnıçlarından birinde bezir yağı, birinde şırılğan yağı, birinde don yağı, birinde sarı yağ, birinde kattan, birinde zift ve diğ er çeşitli yağlar vardır. Yedi adet havuz içinde, sığı r derisinin yünlerini, camış derisinin kollarını kazıyıp, dilim dilim, kısım kısım edip doldurmuşlar, üzerlerine ağı zlarına kadar bal dökmüşler, sığı r ve camış deriliğ inden iz kalmayı p, bir çeşit güzel reçel olmuş ki, insan yemeye doyamaz. Bir mağarada tuzlanmış balık, bir mağarada tuzlanmış sığı r, camış, koyun ve keçi etleri, üç mağarada tuz, kırk adet mağarada pişmiş darı ekmeğ i ve peksimet, un, bulgur dolu ki, hesabını Allah bilir. Nice havuzlarda sirke, bal, peynir, zeytinyağı, hatta ş arap vardır ki, bundan ilaç için veya kalede savaş sırasında kuşatılmış olan Hıristiyanlar için verilir. Mağaranın birinde Allah'ın emri ile neft yağı madeni çıkar ki, kayadan çıkarak büyük bir havuza dökülür. Havuz dolunca, devlet tarafından Van defterdarı vasıtasıyla tüccarlara satılır. Bu mağara gece gündüz kapalıdır. Bir tarafına tepe tepe toprak yığılmıştır. Allah göstermesin, nefte ateş düştüğ ünde, toprak döküp söndürürler. Hâsılı bu... Van kayasının içerisinde, altı yüz kadar mağara vardır ki, hiç birisi boş değildir. Hepsi cephane, mühimmat ve askeri malzemeler ile doludur. Süleyman Han sözünü ettiğ imiz mağaraların nicesine, kalyon karınları gibi top delikleri açı p, her bir mağaraya birer top çıkarmış ki, insan görünce dehşette kalır. Bu balyemez topları bir sıra böyle kirpi gibi dizmiş, gü lle ve mühimmatlarını hazırlayı p her topun yanına koydurmuş. Bunlardan bir kat aşağıdaki mağaraları da delip, birer kat içine insan sığı r ve taş gü lle atar ş ayka topları dizmiş. ”¹⁶⁴

Evliya Çelebi'nin vermiş olduğ u bu bilgiler kalenin o dönemdeki durumunu bildirmesi açısından önemlidir. Ancak özellikle Movses'in bölge ve kale hakkında vermiş olduğ u çarpıcı bilgiler, Avrupalı doğ u bilimcilerin yönlerinin bu bölgeye

¹⁶⁴ Çelebi 1970.

çevrilmesine neden olmuştur. Fransız Doğu Cemiyeti üyesi F. E. Schulz (1799-1829), 1827 yılında Fransız dışişleri bakanlığı tarafından bölgeye gönderilmiştir. Bölgeye gelen Schulz'un amaçlarından biri Movses'in eserlerinde anlattığı Semiramis şehrinin kalıntılarını görmek ve bilim dünyasına tanıtmaktı. Bu amaçla bölgede çalışmalar yapan Schulz, çivi yazılı 42 adet yazıtın kopyası, Van Kalesi'nin gravür ve çizimlerini içeren raporlarını 1828 yılında Paris'e göndermiştir. Ancak genç bilim insanının Hakkâri yakınlarında öldürülmesi sonucunda bu raporlar 1840 yılında yayınlanmıştır.

Bu raporların yayınlamasına kadar geçen süre içinde Urartu kültürüne ait birçok sanat eseri farklı yollarla Avrupa'daki müzelere kaçırılmıştır. Müzelerdeki eserler üzerine incelemelerde bulunan Fransız bilim insanı Prevost de Longperier, bu eserlerin Asur kaynaklarında söz edilen Urartulara ait olduğu fikrini ilk kez ortaya atmıştır¹⁶⁵.

Avrupa müzelerinde ve koleksiyoncuların kataloglarında fazlaca bulunan bu eserler Van bölgesinde sistemli arkeolojik araştırmaların başlamasına kaynak olmuş ve Asur saraylarının bilim insanları tarafından tanınmasında önemli görevler üstlenen H. Layard ve asistanı H. Rassam'ın bölgede çalışmalar yapmışlardır. 1879-1880 yıllarında ise British Müzesi tarafından, C. Clayton başkanlığında Rassam ve Amerikalı misyoner olan Reynolds'tan oluşan bir heyet Van'a gönderilerek Toprakkale'de ilk arkeolojik çalışmalar başlatılmıştır. Ancak heyet, Toprakkale'de çıkarılan buluntuları Asur kültürü olarak yorumlamış ve bu buluntular British Müzesi'nde sergilenmiştir.

British Museum tarafından gönderilen heyetten 70 yıl sonra R. D. Barnett, sergilenen Toprakkale buluntularını inceledikten sonra yayımlamıştır. C. F. Lehmann-Haupt ve W. Belck başkanlığında Alman Arkeoloji Heyeti 1898 yılında Toprakkale'de ikinci kuşak kazılarına başlamışlardır. Toprakkale'de yapılan kazılar sonucunda istedikleri buluntuları bulamayan heyet, buldukları gündelik ve süs eşyalar da Berlin Müzesinde sıradan eserler arasında sergilenmiştir. Berlin Müzesi'nde sergilenen bu eserleri inceleyen C. R. Meyer, H. Hoffmann ve J. Friedrich, bir şamdanın sap bölümünde II. Rusa'nın (M.Ö. 685-645) adını taşıyan bir çivi yazıtı fark etmişlerdir.

¹⁶⁵ Belli 1982: 140 vd.; Belli 2003_a: 13 vd.

C. F. Lehmann Haupt ve W. Belck'in yaptığı yüzey araştırmaları Urartu tarihi açısından önemlidir. Çünkü Haupt ve Belck, bu araştırmalar sırasında I. Rusa (M.Ö. 735-714) dönemine tarihlendirilen ve daha sonraki Urartu araştırmaları açısından büyük öneme sahip olan Topzava Steli'ni bulmuřlardır¹⁶⁶.

1911-1912 yıllarında Rus bilim adamı I. A. Orbeli ve 1916 yılında da N. J. Mart Toprakkale'de arkeolojik çalışmalar yapmışlardır. Ancak I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Urartu alışmaları bir müddet durmuş ve daha sonra siyasi nedenlerden dolayı bilim insanları çalışmalarına başkent Van'ın dışında Transkafkasya'da devam etmişlerdir.

Urartu'nun kuzey sınırında¹⁶⁷ yapılan bu çalışmalar ile birçok yeni merkez ve çok sayıda çivi yazılı yazıt tespit edilmiştir. 1939'da B. B. Piotrovskii, Erivan yakınlarında yer alan Karmir-Blur'da kazı çalışmalarına başlamış ve çalışmalar sırasında bulunan I. Rusa'nın adının geçtiği yazıt ile kentin "Teişebahinili"¹⁶⁸ olduğunu belirtmiştir. Daha sonra bu çalışmaları, 1950 yılında K. Ogenesjan tarafından Arin-Berd kazıları, 1964 yılında B. Arakeljan ile A. A. Martirosjan tarafından Armavir-Blur ile Aręiřtihinili (Davida) kazıları takip etmiştir.

Urartu alışmalarına Kuzeybatı İnan'da devam edilmiş ve W. Kleiss'in 1968 yılında bölgede yapmış olduğu kazı ve arařtırmalar¹⁶⁹ Urartu araştırmalarına önemli katkılar sağlamıştır. 1980 yılından sonra İnan'daki rejim değişikliği nedeniyle bölgedeki çalışmalar sekteye uğrayarak W.Kleiss'in başlattığı çalışmalar sonuçlanmadan bitmiştir. Yine İnan-Irak savaşının başlaması nedeniyle, R. M. Boehmer'in Irak'ın kuzeydoğusundaki kutsal Ardini (Muşaşir) Tapınağı'nı bulmak için yapmış olduğu çalışmaları yarım kalmıştır.

C.A. Burney ve G. R. J. Lawson 1956 yılında, bölgede yüzey ve kazı çalışmalarına başlamışlardır. 1966 yılında ise Kayalidere Kalesi'nde¹⁷⁰ kazı çalışmaları yapmışlar ve bölgedeki birçok Urartu kalesinin planını çizmişlerdir. Daha sonraları M. Salvini

¹⁶⁶ Belli 1982: 140 vd.; Belli 2003_a: 13 vd.

¹⁶⁷ Özellikle, Aras Irmağı'nın kuzeyi, Sevan Gölü ve Armavir çevresinde yapılan bu alışmalar Urartu araştırmaları içinde önemli yer tutmaktadır.

¹⁶⁸ Teişebani, Urartu'nun Fırtına Tanrısı'dır.

¹⁶⁹ Kleiss'in Kuzeybatı İrandaki alışmaları ile Urartu'nun yayılım haritası biraz daha netleşmiştir. Kleiss 1970: 7-65; Kleiss 1972:7-68.

¹⁷⁰ II. Sarduri dönemine tarihlendirilen kale, Muş ili Varto İlçesi 24 km. güneydoğusundaki Kayalidere Köyü'nde yer almaktadır.

ve P. Hulin'in bu bölgedeki yazıtlar üzerine yaptıkları çalışmalar, bölgedeki arkeolojik çalışmaların artmasını sağlamıştır.

Urartu araştırmalarında Türk bilim insanlarının çalışmaları 1959 yıllarından sonra önemli ölçüde artmaya başlamıştır. T. Özgüç tarafından Erzincan/Altıntepe'de yapılan arkeolojik kazılar sonucunda, burada başkent Van'da bulunan mezar tiplerine benzer mezarlar bulunmuştur.

1961 yılında E. Bilgiç ve B. Ögün tarafından yapılan Kef Kalesi kazıları ve yine aynı yıl içerisinde A. Erzen tarafından başlanan Van-Çavuştepe Kalesi kazıları Türk bilim insanlarının yapmış olduğu önemli araştırma ve kazılardır. Yine 1967 yılında A. Erzen tarafından Van ilinde kurulan "İstanbul Üniversitesi Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi", bölgedeki Urartu mirasının ortaya çıkarılmasında önemli bir görev üstlenmiştir. Bu merkezde; Erken Demir Çağı Kültürü, M.Ö. II. bin Doğu Anadolu boya bezemeli çanak-çömlek kültürü, Urartu devletinin yayılım alanları, Urartu kültür, sosyal ve ekonomisi gibi birçok bilimsel araştırma ve çalışmalar yapılmıştır.

1974 yılında A. Erzen, V. Sevin ve O. Belli tarafından başlatılan Giyimli (Hırkanis) kazılarını, K. Balkan tarafından yapılan Giriktepe ile Anzavurtepe kazıları ve bu kazıları da 1975 yılından itibaren de A. M. Dinçol ve B. Dinçol'un yazıtlar üzerine yaptıkları çalışmalar takip etmiştir.

1980-1986 yılları arasında Keban Barajı projesi kapsamında Elazığ-Malatya Bölgesinde yapılan yüzey araştırmaları ve kazı çalışmaları, Urartu araştırmaları açısından önemli sonuçlar vermiştir. Daha sonraki yıllarda V. Sevin ve O. Belli tarafından dönemlik kazı ve yüzey araştırmaları yapılmıştır.

1986-1991 yılları arasında M. T. Tarhan tarafından Van Kalesi ve Van Kalesi Höyüğü kazıları yapılmış ve bu çalışmaları A. Çilingiroğlu'nun Dilkaya Höyüğü¹⁷¹ ve 1989 yılında başlanan Ayanis Kalesi¹⁷² kazısı, V. Sevin'in Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü Kazıları ile Hakkâri kazıları takip etmiştir. O. Belli tarafından yapılan

---

¹⁷¹ Çilingiroğlu 1986; Çilingiroğlu 1987; Çilingiroğlu 1989; Çilingiroğlu 1990; Çilingiroğlu 1991; Çilingiroğlu, Derin 1992; Çilingiroğlu 1993; Sağlamtimur 1994

¹⁷² Çilingiroğlu 1993; Çilingiroğlu, Salvini1995; Çilingiroğlu 1997_a; Çilingiroğlu 1997_b; Çilingiroğlu 1998_a; Çilingiroğlu, Salvini 1999; Çilingiroğlu, Derin 2000.

Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri Kazıları ile Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü kazıları ve yine O. Belli başkanlığındaki ekip tarafından yapılan Nahçıvan Yüzey Araştırmaları ve Urartu Sulama Sistemlerinin Araştırılması önemli çalışmalardır.

1998-2013 yılları arasında A. Ceylan başkanlığında ve benim de ekip üyesi olduğum ekip tarafından yapılan Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır illeri yüzey araştırmaları, K. Köroğlu tarafından Ardahan-Artvin illeri yüzey araştırmaları, A. Özfirat tarafından Ağrı Dağı yüzey araştırmaları, 2014 yılından itibaren A. Bingöl ve benimde ekip üyesi olduğum Kars-Iğdır İlleri yüzey araştırmaları, M. Karaosmanoğlu ve ekibi tarafından yapılan Altın-tepe kazıları, M. ışıklı tarafından yürütülen Ayanis kazıları, E. Konyar ve ekibi tarafından yürütülen Van Kalesi ve Höyüğü kazıları bölgede yapılan Urartu araştırmalarına verilen önemin arttığını göstermektedir.

Başlangıçta yabancı bilim insanları tarafından Van Kalesi ve Toprakkale’de yapılan araştırmalarla Transkafkasya’da sürdürülen yüzey ve kazı çalışmaları Urartu devleti hakkındaki bilgilerimize kaynaklık etmiştir. Daha sonraları Türk bilim insanlarının yapmış olduğu çalışmalar, bu devletin daha geniş bir coğrafyaya yayıldığını, kurulduğu coğrafyalarda bulunan kültürleri etkileyip kendisinden sonra da kurulan medeniyetlere örnek teşkil ettiğini ortaya çıkarmıştır¹⁷³.

Urartu Devleti’nin siyasi, kültürel ve ekonomik tarihi üzerine yapılan bu çalışmaların artması ve İstanbul, Ege, Marmara, Ankara, Gazi, Atatürk, Kafkas, Yüzüncü Yıl ve Fırat Üniversiteleri gibi üniversitelerdeki Urartu uzmanlarının yapmış olduğu yüzey ve kazı çalışmaları, Urartu hakkında farklı görüş ve bilgilerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Yine bu bilim insanlarının yetiştirdiği, genç bilim insanlarının yapmış oldukları ve yapacakları çalışmalarla Urartu hakkındaki bilgilerimiz yeni boyut kazanacaktır.

2.2.3.2. Beylikler Dönemi

M.Ö. II. bin yılda meydana gelen Ege göçleri, Anadolu’da önemli bir siyasi güç olan Hitit Devleti’nin yıkılmasına ve siyasi dengelerin değişmesine neden olmuş ve büyük devletler yıkılarak, yerlerine yerel küçük devletler kurulmuştur. Yine aynı zamanda Mezopotamya’da yeniden güçlenerek sömürgeci ve yayılmacı bir politika izleyen

¹⁷³ Belli 1982: 140 vd.; Belli 2003_a: 13 vd.

Asur Devleti, Salmanassar I döneminde Hurri-Mitanni Devleti'ni tarih sahnesinden silmiştir¹⁷⁴. Hurri-Mitanni Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte Doğu Anadolu'nun yüksek kesimlerine göçen Hurri kökenli toplumlar, coğrafi yapıya bağlı olarak burada göçebe bir hayat tarzı sürdürmeye başlamışlardır¹⁷⁵. Burada dağınık halde yaşayan bu toplumlar, artan Asur tehlikesi sonucunda M.Ö. 13.-9. yüzyıllar arasında bir araya gelerek "Uruatri ve Nairi Konfederasyonu"nu meydana getirmişler ve bu konfederasyon daha sonraki dönemlerde "Urartu'nun Arkaik Dönemi" veya "Urartu'nun Proto Tarihi" olarak adlandırılmıştır¹⁷⁶.

Bu iki konfederasyon hakkındaki Asur kayıtlarından bahsetmeden önce, Uruatri ve Nairi konfederasyonlarının lokalizasyonu hakkında bilgi vermenin daha doğru olacağı düşüncesindeyiz.

Uruatri ve Nairi ülkelerinin konumları hakkında farklı görüşler bulunmasına rağmen genel olarak Uruatri Ülkesi; Tatvan, Muş, Bingöl Dağları, Malazgirt, Bulanık gibi kent ve ilçeleri kapsayan bölgeye, Nairi Ülkesi ise; Van Gölü'nün güney ve güneybatısında yer alan Kırhi, Hubuşkia ve Diyarbakır civarındaki Tumme'den kuzeydeki Diauehi topraklarına kadar olan alana lokalizasyon edilmektedir¹⁷⁷.

Uruatri ve Nairi Konfederasyonu adı altında birleşen bu topluluklar hakkındaki bilgilerimizi, Asur krallarının bırakmış olduğu yazıtlardan öğrenebilmekteyiz. Uruatri adına ilk defa Asur kralı Salmanassar I döneminde, Asur tapınağının tekrardan yapımını belgeleyen yazıtta rastlamaktayız. Salmanassar I, bu yazıtta Uruatri ülkelerine sefer yaptığını, 8 ülkeyi ele geçirdiğini ve 51 şehri yakıp yıktığını anlatmaktadır. Yine Asur kralı, yapmış olduğu bu başarıyı sadece üç gün içerisinde gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Urartu tarihi açısından önem taşıyan yazıt şöyledir:

---

¹⁷⁴ Kuzey Mezopotamya bölgesinde, eskiye göre daha sistemli ve güçlü olarak ortaya çıkan Asur Devleti, günümüzde olduğu gibi geçmişte de demir, gümüş, altın ve bakır madeni bakımından zengin olan Doğu Anadolu Bölgesi'nin kendileri için hayati önem taşıdığı farkındaydı. Çünkü Asur kralları, güçlü bir devlet oluşturmak için demirden yapılan güçlü silahlara sahip olmaları gerektiğini bilmekteydiler. Bu amaçla Anadolu'ya yapacakları seferler için önlerinde engel konumda olan Hurri-Mitanni Devletini ortadan kaldırmayı amaçlamışlardır.

¹⁷⁵ Erzen 1992: 20 vd.; Kinal 1991: 232; Salvini 2006: 28; Bingöl 2011_b: 73.

¹⁷⁶ Salvini 1967: 32; Tarhan 1982: 70; Erzen 1992: 16 vd.; Belli 2003_b: 45 vd.; Bingöl 2011_b: 73.

¹⁷⁷ Çilingiroğlu 1994_a: 9 vd.; San 2000: 1 vd.

“.....O zamanda, saltanatımın ilk günlerinde, “Uruatri Ülkesi” bana karşı geldi (benden yabancılaştı ve düşmanlık yarattı) ve efendilerimi, Asur’a ve büyük tanrılara, dua için ellerimi kaldırdım; Ordularımı seferber ettim, onların ‘güçlü dağ kalelerine’ karşı yürüdüm. Himme, Uatgun, Salva, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun ülkelerini, 8 ülkeyi, güçlü orduları ile birlikte fethettim. Onların 51 şehrini ele geçirdim, yaktım, mallarını ganimet olarak aldım. Bütün Uruatri ülkesini, 3 gün içinde efendim Asur’un ayağına getirdim. Onların oğullarını seçtim, hizmet etmeleri için (onları) aldım, beni onurlamaya yönelttim. Her zaman için, bir dağlık bölgeye (ödemesi?) ağır gelen tributu zorla kabul ettirdim. Arina şehri, kuvvetli tahkim edilmiş bir dağ kalesi, vaktiyle tanrı Asur’u küçümseyerek isyan etmişti. Efendilerim, Asur ve büyük tanrılarının yardımı ile o şehri aldım, onu tahrip ettim ve üzerine kudime saçtım. Onun tozunu topladım ve şehrim Asur’un kapısında, onu, gelecek günlere (şahit olması) için döktüm...”¹⁷⁸.

Yazıtta iki ayrıntı dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki; yazıtta geçen “benden yabancılaştı ve düşmanlık yarattı” ifadesidir. Bu ifade ile Uruatri ülkesinin Asur devleti tarafından bilindiğini ve daha önceleri de Asur devletine bağlı oldukları anlaşılmaktadır. İkincisi ise; “...8 ülkeyi, güçlü orduları ile birlikte fethettim. Onların 51 şehrini ele geçirdim, yaktım...” ifadesi ile Uruatri’nin siyasi olarak birçok toplulukla yapılanmasının anlaşılmasıdır. Bu siyasi yapılanma sayesinde Uruatri, beylikler halinde siyasi organizasyonlar kurarak, güçlü kale ve orduları himayeleri altında bulundurmışlardır¹⁷⁹. Yine bu yazıttan anlaşılan bir diğer husus, Asur kralı Salmanassar I’in 8 ülkeden bahsetmesi ve 51 ülkeyi ele geçirip yakıp yıkarak mallarına el koymasıyla, Anadolu’nun ticaret yollarını¹⁸⁰ ve zengin maden yataklarını ele geçirmek olduğunun anlaşılmasıdır¹⁸¹.

¹⁷⁸ Salvini 1967: 24 vdd.; Pehlivan 1991: 23; Sivas 1991: 3 vd.; Ceylan 1994: 167 vd.; Çilingiroğlu 1994a: 1 vd.

¹⁷⁹ Grayson 1972-76: 81; UKN: 88 vd.; Ceylan 1994: 168; Salvini 1995: 29 vd.

¹⁸⁰ Belli 1982: 139 vd.; Belli 2000b: 409 vd.; Ceylan 2001a: 20 vd.; Özgül 2011: 122 vd.; Ceylan 2008: 43 vd.; Günaşdı 2013: 118 vd.

¹⁸¹ Ceylan 1994: 2.

Asur kralı Salmanassar I'den oğlu Tukulti-Ninurta I dönemine kadar yaklaşık olarak 30 yıl boyunca Asur kayıtlarında Uruatri ile ilgili herhangi bir kayıta rastlanılmamaktadır. Bunun nedeni olarak iki görüş öne sürülebilir. İlki Uruatri bölgesinin Asur egemenliğinin altına girmesi, ikincisi ise Asur içinde çıkan herhangi bir iç karışıklık nedeniyle dışarıya doğru yayılım politikasından bir müddet vazgeçilmesidir.

Tukulti-Ninurta I'in (M.Ö. 1244-1208) saltanatının birinci yıl kayıtlarında yeni bir terimin ortaya çıktığı görülmektedir. Van Gölü havzasıyla alakalı olarak kullanılan "Nairi Ülkesi" terimi, coğrafi bir terim olarak kullanılmıştır¹⁸². Asur tarafından kullanılan Nairi terimi M.Ö. 9. yüzyıla girerken bütün Uruatri Ülkelerini kapsayacaktır. Asur Kralı Tukulti-Ninurta I, Nairi ülkelerine yaptığı seferi kayıtlarında şu şekilde ifade etmektedir¹⁸³.

(A) Kol. I. str. 1-14: "Tukulti-Ninurta, Evrenin Kralı, Asur'un kralı (dünyanın) dört bucağının kralı, tüm insanların Güneşi, kudretli kral, Kardunias kralı ve Sumer ve Akkad'ın, Yukarı Deniz'in ve Aşağı Deniz'in Kralı, dağların ve geniş ovaların kralı, Subarei ve Quti Kralı ve tüm Nairi ülkelerinin Kralı; Tanrıları onun kalbinden arzuladıklarını, ona bahsettikleri ve kudretinin görkemi nedeniyle, onu dünyanın dört bölgesinin hükümdarı yaptıkları kral, ben; Evrenin Kralı, Asur'un Kralı Salmanassar'ın oğlu; Evrenin kralı, Asur'un Kralı Adad Nirari'nin torunu."

Kol. I, str. 15-26: Hükümdarlığımın başlangıcında, saltanatımın ilk yılında, elim, Qutiler'in, Uqumaniler'in topraklarını, Elhunia ve Sarnida ülkelerini ve Mehri ülkesini fethetti. Onların ülkelerinin yıllık tributunu ve dağlarının bereketini, şehrim Asur'da kabul ettim. Aynı zamanda Paphi, Katmuhi, Bussi, Mummi, Alzi, Madani, Nihani,

¹⁸² UKN: 173 vdd.; Erzen 1992: 24 vd.; Ceylan 1994: 169 vd.; Çilingiroğlu 1994a: 6.

¹⁸³ Bu yazıt, Asur şehrindeki sarayın yeniden yapımı sebebiyle yazdırılmıştır. ARAB: no.142 vd.; Diakonoff 1951, no.3; Weidner 1959: 10 vd. no.4 vd, str.1 vdd.; Salvini 1967: 18 vd., 20 vd.; CAH II, 1973: no.58 vd; UKN: 173 vd.; Ceylan 1994: 169.

Kol II, str. 27-47: Alai, Kepurzi, Purulumzi ülkelerini, Suberei Ülkesini tümüyle, ateşle yaktım. Kralları, onların hükümdarlarını, ayağıma getirerek, itaat altına aldım ve onları, verdiğim işlerle yükümlü kıldım.” Yolları olmayan patikalarını (önceki) hiçbir kralın bilmediği erişilmez dağları, ben, erişilmez gücümün kudretiyle geçtim ve Nairi Ülkeleri'nin kralı, cesurca durup, savaş verdiler. Onlarla savaştım, onları her yerde bozguna uğrattım. Onların kanlarını, dağların vadilerinde ve dere yataklarında sel gibi akıttım. Onların ülkelerini, tümüyle hâkimiyetim altına aldım. Her zaman için, onları tribut ve haraç ödemekle yükümlü kıldım.”

(C) Tikulti-Ninurta, evrenin kralı, güçlü kral Assur'un kralı, isyankârların fatihi-ki onlar itaat etmeyen ve tanrı Assur'a düşmandır... Asur ve büyük tanrıların himayesi altında, (Dünyanın) dört köşesine ilerleyen, hakkıyla tayin edilmiş hükümdar; ya zorla itaat altına alan, ya da fetheden; Yukarıdaki ve Aşağıdaki düşman bölgelerini ele geçiren güçlü kral, savaşçı (kral) tüm Nairi Ülkeleri'nin idaresini ele geçiren ve 40 krala, onların komutanlarına ayaklarının dibinde boyun eğdiren... ”¹⁸⁴

(D) ”...tahta geçtiğim yıl, saltanatımın ilk yılında, Fırat'ın diğer tarafındaki 28.800 Hitit savaşçısını alıp götürdüm (sürdüm) ve Lauri dağlarında, elim, Paphi ve Uqumaniye, Sarnida (ve) Mehri'ye kadar fethetti. Onlarının ülkelerinin yıllık tributunu ve dağlarının bereketini, kabul ettim. Kutmuhi, Bussi, Alzi, Madani, Alai, Tepurzi, Purulumzi ve Subarei ülkelerini, tümüyle, ateşle yaktım. Kralları, onların hükümdarlarını ayağıma getirerek, itaat altına aldım ve onları, verdiğim işlerle yükümlü kıldım. Patikalarını (önceki) hiçbir kralın bilmediği, görkemli dağları, yorucu bir bölgeyi, kudretim üstün gücüyle geçtim. Güzergâhlarını baştanbaşa bakır kazmalarla kestim ve geçilmez yollarını genişlettim. Nairi Ülkeleri'nin 40 kralı ile savaşta dövuştüm, onların ordularını, her tarafta yenilgiye

¹⁸⁴ Bu yazıt, Asur'da Sin-Samas Tapınağı'nın yeniden inşası sırasında kayıt altına alınmıştır. Weidner 1959: Tn. no. 14; ARI I/II: no. 759-754.

uğrattım. Onların bütün topraklarını, hâkimiyetim altına aldım. Nairi Ülkelerinin aynı krallarının boyunlarına bakır zincirler bağladım ve onları Ekur'a, büyük dağa, beni himaye eden kutsal alana, Efendim Asur'un önüne, getirdim. Onlara, göğün ve yerin büyük tanrıları önünde yemin ettirdim. Tribut ve hediyeleri, her zaman için, onlara yükümlü kıldım... ”¹⁸⁵

Yukarıdaki yazıtlardan da anlaşıldığı üzere Tikulti-Ninurta I, Nairi ülkelerinin 40 civarında kralını mağlup etmiş ve bu kralları yıllık vergiye bağlayarak bölgeyi Asur'un kontrolü altına almıştır. Yazıtlarda bahsi geçen kralların, Nairi konfederasyonunu oluşturan feodal beyler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Nairi Ülkeleri'nin, Uruatri gibi yerel beylikler halinde siyasi organizasyonlar kurup Asur'a karşı birlikte mücadele ettiğini görmekteyiz. Nitekim bu mücadele sonucunda bu yerel beylikler, Asur kralı Tikulti-Ninurta I karşısında mağlup olmaktan kurtulamamışlardır.

Asur Devleti, Tikulti-Ninurta I'den sonra bir duraklama dönemi yaşamış ve devletin yayılcı politikası kesintiye uğramıştır. Devletin içinde bulunduğu bu duraklama dönemi Tiglet-Pileser I'in (M.Ö. 1115- 1077) Asur tahtına çıkması ile son bulmuştur.

Tiglet-Pileser I'in Asur tahtına çıkmasıyla birlikte Nairi ülkelerine karşı seferler tekrardan düzenlenmeye başlanmıştır. Bu kralın dönem kayıtlarından Nairi ülkesi hakkında detaylı bilgiler öğrenebilmekteyiz. Tiglet- Pileser'in saltanatının ilk beş yılında yaptığı seferleri anlatan ve Asur'da bulunan Anu-Adad tapınağında ele geçen “Prizma Yazıtı”nda, kralın saltanatının ilk üç yılında Nairi ülkeleri üzerine yaptığı sefer şu şekilde anlatılmaktadır.

“Tanrım ve efendim olan tanrı Asur beni Yukarı Deniz'in kıyılarında oturan ve bir efendiye sahip bulunmayan uzak ülkelere gönderdi. Oralara gittim. Benden önce hiçbir kralın geçemediği dar yollardan ve dik geçitlerden geçerek ordularımı ilerlettim. Yavaş ilerlediğim zaman arabama bindim, ilerleyişin zorlaştığı zamanlarda tunçtan baltaların yardımıyla ilerledim. Nairi ülkelerinin 23 kralı savaş

¹⁸⁵ Bu yazıt, Asur için “Kar-Tukulti-Ninurta” şehrinin kuruluşunun anısına ithaf edilmiştir. ARAB I, no. 164.

arabalarını ve savaşçılarını ülkelerinde bir araya toplayarak savaşmak için karşıma çıktılar. Korku ve dehşet uyandıran silahlarımın tüm hiddeti ile onlara saldırdım ve tıpkı Adad'ın çağlayan selleri gibi büyük ordularını yok ettim... Nairi ülkelerinin 60 kralı ile onlara yardım etmeye gelmiş olanları da mızrağımız gücü ile Yukarı Deniz'e kadar sürdüm. Onların büyük kentlerini aldım, hazineleri ve diğer ganimetleri taşıyıp evlerini alevlere terk ettim... Nairi ülkelerinin bütün krallarını canlı olarak ele geçirdim. Fakat bütün bu krallara merhamet gösterdim, tanrım ve efendim olan Şamaş'ın önünde onlara yaşamlarını bağışladım ve onlara tutsaklığın bağlarından serbest bıraktım. Sonra onlara büyük tanrıların huzurunda gelecekte bana boyun eğeceklerine dair ant içtirdim. Onların sülalesinin varisleri olan oğullarını vermiş oldukları sözü tutmaları için rehin aldım. Sonra onlara 1200 at ve 2000 adet hayvanlık vergi vermelerini istedim ve yeniden ülkelerine geri dönmeleri için izin verdim... ”¹⁸⁶.

Yazıttan öğrenebildiğimiz kadarıyla, Asur kralı kendisine karşı birleşen 23 Nairi kralını ve yazıtın devamında Nairi Ülkeleri'nin 60 kralı ve bu krallara yardıma gelen beyliklerin krallarını yenilgiye uğratarak onları Yukarı Deniz'e kadar sürmüş ve vergiye bağlamıştır.

Asur kralı Salmanassar I'den sonra, Arami göçlerine bağlı olarak Uruadri Ülkesi ismi Asur kayıtlarında sadece bir defa geçmektedir. Sonraki yıllarda, Asur-bel-kala (M.Ö. 1074-1057) Uruatri ülkesine saldırarak 32 şehri ele geçirmiştir¹⁸⁷. Asur-bel-kala, Uruatri'ye yapmış olduğu seferi kayıtlarında şu şekilde anlatmaktadır:

“Tahta çıktığım yıl (ve) birinci saltanat yılımda tanrı Assur'un yüce gücü ile... sağ yanımda yürüyen tanrı Ninur(ta)'nın (... ile), sol yanımda yürüyen tanrı Ad(ad)'in savaşçı gücü ile tahta çıktıktan sonra savaş arabalarımı ve ordularımı topladım. Arabalarımın ve

¹⁸⁶ ARAB: 236 vd., 270, 301, 319; Seferleriyle ilgili inceleme ve eleştiriler için bak. Lehmann-Haupt, 1931: 115 vd.; Adontz 1946: 53 vd.; Meyer 1953: 362; Burney 1966: 58 vd.; Salvini 1967: 51 vd.; Herzfeld 1968: 115 vd.; Olmstead 1968: 63 vd.

¹⁸⁷ Çilingiroğlu 1994a: 12; Dupont, Sommer 1949: 24; Salvini 1967: 62; Tarhan 1982: 90; Kınal 1991: 233.; Sevin 1991: 7; Memiş 2011: 198; Üngör 2011: 133.

ordularımın ... geçişine uygun olmayan..., engellerini gökyüzünün kanatlı kuşlarının aşamadığı, engelleri arasında benden önceki hiçbir kralın veya prensin geçmediği ... yola çıktım. Hini (... ve) Yatkun Dağları'nı, onların engebeli patikalarını ve güç yollarını, dağların tepelerini bakır baltalarla kesip arabamın geçmesi için güzel bir yol açtım. Bu dağların arasından ilerledim. ... ubdu ve Samanunu nehirlerini geçtim. Uruatri ülkesine girdim.”¹⁸⁸

Asur Kralı Asur-bel-kala'dan sonra, Adad-Ninari II (M.Ö. 911- 891) Uruatri ve Nairi ülkelerine seferler düzenlemiştir. Adad-Ninari II'nin Uruatri ve Nairi ülkelerine düzenlediği seferler kayıtlarda şu şekilde geçmektedir: ¹⁸⁹

“Efendisi tanrı Asur'un desteği ile Aşağı Zab'ın diğer kıyısından, Lullumuların ülkesinin havalisinden Habhu (ve) Zamua ülkelerinden Namru ülkesinin geçitlerine kadar yürüyen ve Qumanu'ların geniş ülkesinden Mehru, Salua ve Uruatri ülkesine kadar ayaklarının dibinde boyun eğdiren yiğit adam.”

“Dördüncü kez Nairi ülkelerine yürüyen ve Habhu ülkesinin iç kısmını Nahur ve Asnaku şehirlerini fetheden; ben Alzu Ülkesini tamamen tahrip eden kişiyim; (böylece o)şiddetli sel baskınının neden olduğu harabe yığınınına (benzedi) ; Ben onlardan rehineler alan (ve) onları tribut ve vergi ödemekle yükümlü kılan kişiyim; Ben, Ahlamu Aramileri mağlup eden kişiyim; Ben, Suhu'lardan tribut alan kişiyim.”

Yazıtta da belirtildiği üzere Asur kralı, Uruatri ve Nairi ülkelerini fethederek onlardan vergiler almıştır. Tukulti- Ninurta II (M. Ö 890- 884) dönemi kayıtlarında ise kral yapmış olduğu seferi şu şekilde anlatmaktadır:

“Nairi ülkelerinin dağlarına girdim. Su ... atnu dağını aştım. Yönü değiştirdim ve Nairi ülkelerimden dönüşümde ki ... şehrini (yaktım).

¹⁸⁸ Grayson 1972-76, II: no 216.

¹⁸⁹ ARAB I, 360 vd.; Grayson 1972-76, II: 419 vd.

*Onun oğullarını, kızlarını, eşlerini, sarayının mallarını ve atlarını
(yerlerinden çıkardım ve onları şehrim Assur'a getirdim).¹⁹⁰*

Asur kralı, Nairi ülkesini ele geçirdiğini anlattıktan sonra yazıtın ilerleyen bölümlerinde elde ettiği ganimetleri anlatarak övünmüştür. Yine Asur Krallarından Asur-nasir-pal (M.Ö. 883- 859) döneminde, Uruatri ve Nairi ülkelerine seferler yapılarak, kazanılan başarılar kayıtlarda detaylı olarak anlatılmıştır¹⁹¹.

Bölgeye artan Asur seferleri neticesinde Uruatri ve Nairi konfederasyonları, bu ortak düşmana karşı birlikte hareket etmek mecburiyetinde kalmıştır. Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki, bu ortak düşman her iki ülkeyi birleşmeye ve sonucunda da Urartu Devleti'nin kurulmasına neden olmuştur.

Urartu siyasi tarihinde M.Ö. 13.-9. yy. arasını kapsayan konfederasyonlar dönemi, bu iki konfederasyonun birleşerek Urartu Devleti'ni kurmasıyla artık yerini M.Ö. 9.-6. yy. arasında Van havzası merkezli yeni devlete bırakmıştır¹⁹².

2.2.3.3. Devlet Dönemi

Uruatri ve Nairi konfederasyonları, M.Ö. 10. yüzyılın ortalarında, hem ekonomik zenginleşmenin ve hem de Asur Devleti'nin baskısı sonucunda Asur kralları Tiglath-Plaser I ve Asurbanipal II döneminde devlet halini alarak Urartu Devletini oluşturmuşlardır¹⁹³. Urartu'nun kuruluş dönemi hakkındaki bilgilerimiz Asur kaynaklarına dayanmaktadır. Asur kralı Salmanassar III dönemine ait olan ve "Monolit Yazıtı"¹⁹⁴ olarak adlandırılan yazıtta Urartu'nun ilk kralının "Areme" ve başkentinin de "Sugunia" olduğunu öğrenebilmekteyiz. Yazıtta şu ifadeler yer almaktadır;

*"O zamanda krallığımın başlangıcında saltanatımın ilk yılında krali
tahtıma merasimle oturduğum zaman savaş arabalarımı ve ordularımı
topladım. Simesi geçitlerine girdim; Ninni'nin krali şehri Aridi'ye*

¹⁹⁰ Grayson 1972-76, II: no 216.

¹⁹¹ ARAB I: 437 vd.; ARAB I: 497 vd.

¹⁹² Bilgiç 1959: 46; Salvini 1967: 77; UKN: 61 vd.; Tarhan 1982: 81 vd.

¹⁹³ Tarhan 1978: 1 vdd.; Tarhan 1982: 69 vd.; Çilingiroğlu 1994_a: 29; Salvini 2006: 34 vd.; Sevin 2012: 44.

¹⁹⁴ Günümüzde Diyarbakır yakınlarındaki Kurkh Köyü'nde bulunan yazıt British Müzesi'nde bulunmaktadır.

yaklaştım. Şehre hücum ettim (ve) ele geçirdim. Askerlerinin büyük bölümünü öldürdüm. Ganimetlerini taşıdım. Şehrin önünde kesik başlardan oluşan bir piramit diktim. Onların gençlerini ve kızlarını alevler içinde yaktım. Aridi’de otururken Harge’lilerin, Harmese’lilerin, Simese’lilerin, Simere’lilerin, Sirese’lilerin, Ulmane’lilerin at-, sığır, koyun, şaraptan oluşan tributlarını kabul ettim. Aridi’den yola çıktım. Engebeli yolları, zirveleri demir bir hançerin bıçağı gibi gökyüzünü delen sarp dağları bronz ve bakır kazmalarla açıp geçtim. Arabaları ve askerleri (buralardan) geçirdim. Hubiškia’ya yaklaştım. Hubiškia’yu civarındaki 100 şehir ile birlikte yaktım. Nairi ülkesinin kralı Kakia ve ordularından arta kalanlar benim korkunç silahlarımdan korktular ve yüksek dağlara çıktılar. Onların arkasından dağa tırmandım, dağların ortasında şiddetli bir savaşa tutuştum. Onların üzerine kesin bir darbe indirdim. Dağlardan savaş arabalarını, askerleri, atları geri getirdim. Efendim Asur’un dehşet verici korkusu onların hakkından geldi. Aşağıya indiler ve ayalarımın kapandılar. Onları tribut ve vergiyle yükümlü kıldım. Hubiškia’dan yola çıktım. Urartu’lu Arame’nin kralı şehri Sugunia’ya yaklaştım. Şehre saldırdım (ve) zapt ettim. Çok sayıda askerini öldürdüm. Ganimetlerini götürdüm. Şehrinin kapısının önüne başlardan oluşan bir sütun diktim. Civarındaki 14 şehri yaktım. Suginia’dan yola çıktım. Nairi ülkesinin Denizine indim. Denizde silahlarımı yıkadım. Tanrıma kurbanlar sundum. O zamanda kendimin bir tasvirini yaptım; üzerine yüce efendi Asur’un şerefini ve kudretim gücünü yazdım; onu denizin kenarına diktim. Denizden dönüşümde Guzanite (Guzana’lı) Asu’nun, at, sığır, koyun, şarap, iki hörgüçlü 2 deveden oluşan tributunu kabul ettim; onları tributunun kabul ettim; onları şehrim Asur’a götürdüm.”¹⁹⁵

Yazılı kaynaktaki bilgilere göre, Asur kralı Salmanassar III, Hubiškia’dan hareket ederek Areme’nin başkenti Sugunia’ya sefer düzenleyerek bu şehri ele geçirmiş ve

---

¹⁹⁵ ARAB I: no 598.

Urartu askerlerini öldürmüştür¹⁹⁶. Daha sonra Asur kralı başkent etrafındaki 14 şehri de ele geçirdikten sonra Nairi Ülkesi'nin denizine inmiştir.

Asur kralı Salmanassar III'ün, Urartu üzerine yapmış olduğu seferde, adı geçen ilk başkent Sugunia'nın konumu hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bazı bilim insanları, Sugunia'nın Van Gölü'nün güneyinde yer alan Hubuşkia ile komşu olduğunu¹⁹⁷, bazıları bu şehrin Van Gölü'nün güneybatısında¹⁹⁸ veya Dicle'nin iki ana kolunun birleştiği yer olan Siirt civarında¹⁹⁹ olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Salmanassar III, saltanatının üçüncü yılında, Urartu kralı Areme ve başkenti Arzaşkun üzerine yeni bir sefer düzenlemiştir. Asur kralı Arzaşkun'u alışıını şu şekilde anlatmaktadır:

“...Suhme Ülkesin'den yola çıktım. Daiaeni ülkesine indim. Daiaeni ülkesini tamamen ele geçirdim. Şehirlerini tahrip ettim, yıktım, yaktım. Onların çok sayıda ganimetini, malını, eşyasını ele geçirdim. Daiaeni'den yola çıktım. Urartulu Arame'nin kralı şehri olan Arzaşku'ya yaklaştım. Urartulu Aramu, benim güçlü, dehşet saçan silahlarımdan ve savaş gücümünden, korktu ve şehrini terketti. Adduri dağına çıktı. Arkasından ben de dağa tırmandım; dağların ortasında korkunç bir savaş yaptım, askerlerinin 3400'ünü kılıçtan geçirdim. Adad gibi, onların üzerine dehşet yağdırdım. Onların kanı ile (dağı), yün boyar gibi boyadım. Ordugâhını ele geçirdim. Savaş arabalarını, süvarilerini, atlarını, katırlarını, taylarını (?), mallarını, ganimetlerini, eşyalarını dağdan indirdim. Aramu, hayatını kurtarmak için, yalçın dağlara tırmandı. Bütün gücümle, vahşi bir boğa gibi, onun ülkesini ayaklarımın altında çiğnedim. Onun şehirlerini çöle çevirdim. Arzaşku'yu civarındaki şehirlerle birlikte yıktım, tahrip ettim (yaktım). Kapısının önüne, başlardan oluşan dört pramit (sütun) diktim. (İnsanlarının) bazılarını

¹⁹⁶ Asur kralının Urartu üzerine yapmış olduğu sefer, Balavat Kapısı'ndaki kabartmalarda ayrıntılı olarak tasvir edilmiştir. ARAB I: 612 vd.

¹⁹⁷ Tarhan 1978: 68.

¹⁹⁸ Piotrovskii 1967: 2; Çilingiroğlu 1994a: 29. Asur kralı Salmanassar III, Sugunia üzerine Hubuşkia'dan hareket etmiş ve buradan da Nairi Ülkesi'nin Denizi'ne yani Van Gölü'ne ulaşmıştır. Hubuşkia'nın Van Gölü'nün güneyinde yer alan bir kent olması, bize Sugunia'nın Van Gölü'nden uzak bir yerde olmaması gerektiğini düşündürmektedir. Biz de bu sebeplerden dolayı, Sugunia'nın Van Gölü'nün güneybatısında olduğunu düşünmekteyiz.

¹⁹⁹ Olmstead 1975: 112.

canlı olarak bu piramitlere bağladım, diğerlerini piramitlerin çevresindeki kazıklara astım. Arzaşku'dan yola çıktım... ”²⁰⁰

Yazıtta ismi geçen Arzaşkun'un coğrafi konumu hakkında bilim insanları farklı görüşler ileriye sürmüşlerdir. Birinci görüş; Arzaşkun'u Van Gölü'nün güneybatısında bulunan Bulanık çevresine²⁰¹, diğer görüş ise Van Gölü'nün kuzeydoğu veya doğusuna²⁰² yerleştirmektedir. Ayrıca yazıtta ifade edilen göller bölgesinin de, Asur ordularının Uruatri ve Nairi konfederasyonları üzerine yaptıkları askeri seferlerin güzergâhları da düşünülürse, Bingöl ili ve çevresinin olması gerektiği ileriye sürülebilir²⁰³.

Asur kralı, saltanatının yedinci ve on beşinci yıllarında da Urartu üzerine seferler düzenlemiştir. Asur kralı yapmış olduğu seferi şu şekilde ifade etmektedir:

“Ennamdan ayrıldım. Milid'in karşı tarafında, Fırat'ın yukarısına doğru ilerledim. Milidli Lalli'nin vergisini, gümüş, altın, kurşun ve bakır olarak kabul ettim. Kiralık tasvirimi yaptım ve onu Fırat nehrinin kenarına diktim... Saltanatımın 15. Yılında Nairi ülkelerine yürüdüm. Dicle nehrinin kaynağında (kaynağın çıktığı) mağaranın ağzında kaya üzerinde krali tasvirimi yaptım; üzerine kudretli şanımlı, cesaretimin zaferlerini yazdım. Tunubini ülkesinin geçidine girdim (ve) Urartu ülkesinden Aramu'nun şehirlerini Fırat nehrinin kaynağına kadar tahrip ettim, yıktım, yaktım. Fırat nehrinin kaynağına yürüdüm, orada tanrularıma kurbanlar sundum (ve) Assur'un silahlarını temizledim... Nairi'nin Yukarı ve Aşağı Deniz'i ve Güneşin Battığı Büyük Deniz'den Amanus dağlarına kadar uzanan toprakların fatihi; Hate ülkesinin tamamını yönettim. Elim Dicle'nin kaynağından Fırat'ın kaynağına kadar uzanan toprakları fethetti. Enzi ülkesinden, Suhne ülkesine, Suhne'den Melidi'ye, Melidi'den Daiaeni ülkesine, Daiaeni'den Arzaşkun şehrine, Arzaşkun'dan Gilzani ülkesine, Gilzani'den Hubuşkia şehrine

²⁰⁰ ARAB I: no 604-605; Ceylan 1994: 179.

²⁰¹ Van Loon 1966: 7; Burney-Lang 1971: 130; Çilingiroğlu 1994_a: 34.

²⁰² Wilson 1962: 108; Piotrovskii 1969: 108.

²⁰³ Çilingiroğlu 1994_a: 35; Pınarcık 2014: 42.

azametle yürüyüp geçtim. (Böylece onlar) fırtınaya uğramış yıkıntı gibi oldular."²⁰⁴

Yazıttan da anlaşılacağı üzere, Areme halen Urartu kralı olarak tahtta bulunmaktadır. Yine Urartu üzerine yapılan bu seferlerin temel kaynağının, Anadolu'nun yeraltı zenginliği ile ticaret yollarının ele geçirilmek istendiği açıkça görülebilmektedir. Kayıtlarda bahsi geçen "Nairi'nin Yukarı ve Aşağı Deniz'i" ifadesinde Yukarı Deniz'in Van Gölü olabileceğini daha önceden söylemiştik. Aşağı Deniz'in ise Kuzeybatı İran'da bulunan "Urmiye Gölü" olduğu bilim insanları tarafından önerilmektedir²⁰⁵.

Asur kralı Salmanassar III'ün, Urartu üzerine yapmış olduğu M.Ö. 832 yılı sefer kayıtlarında, Urartu tahtında Areme'nin yerine başka bir kralın ismi geçmektedir. Lutipri oğlu Sarduri olarak adlandırılan ve Areme'nin soyundan gelmediği bilinen bu kralın Urartu tahtına nasıl geçtiği şimdilik bilinmemektedir. Ancak yoğun Asur baskısıyla yorulan Areme'nin bir taht mücadelesi sonucunda yerini Sarduri'ye bırakmış olma ihtimali de ileriye sürülebilir²⁰⁶. Asur kralının Urartu seferi, kayıtlarda şu şekilde ifade edilmektedir:

*"Saltanatımın 27. Yılında, savaş arabalarımı ve birliklerimi topladım; turtanu Daian-Asur'u büyük ordularımın başkomutanını, ordularımın başında Urartu'ya karşı gönderdim. Bit-Zamani'ye indi, Ammas geçitlerinden girdi (ve) Arzania (131) nehrini geçti. Urartulu Seduri bunu öğrendi ve askerlerinin gücüne güvenerek bana karşı ilerledi, savaş teklif etti. Onunla savaştım, onu yendim. Geniş ovayı onun askerlerinin cesetleriyle doldurdum."*²⁰⁷

Yazıttan anlaşıldığı gibi Asur kralı, Sarduri üzerine başkomutanı Daian-Asur'u göndermiştir. Asur ordusu, Murat Nehri'ni geçtikten sonra, Sarduri ile savaşmıştır. Ancak kayıtlarda, savaşın yapıldığı bölgede herhangi bir şehir veya merkez ismi geçmemesi ilginçtir. Urartu kralının bu yıllarda, Tuşpa'da oturduğunu söylemek yanlış olacaktır. Büyük bir olasılıkla, Asur karşısında alınan bu yenilgi sonucunda,

²⁰⁴ ARAB I: no 636; Sivas 1991: 78 vd.

²⁰⁵ Musceralla 1980: 214; Çilingiroğlu 1994_a: 37; Pehlivan 1991: 27.

²⁰⁶ Adontz 1946: 181; CAH III/II: 314 vd.; Tarhan 1978: 61 vd.; Çilingiroğlu 1994_a: 39; Sevin 2012: 49.

²⁰⁷ ARAB I: no 584; Sivas 1991: 85; Ceylan 1994: 181.

Urartu kralı Sarduri, başkenti Asur tehlikesinden uzak bir yer olan Tuşpa'ya taşımıştır²⁰⁸.

M.Ö. 840-830/25 yılları arasında Urartu'yu yöneten Sarduri I dönemine ait yazıtlar, Urartu'nun bilinen ilk yazıtlarını oluşturmaktadır. Günümüzde Van kalesinin kuzeybatı ucunda yer alan ve "Sardur Burcu (Madır Burcu)" olarak bilinen yazıtta şu ifadeler yer almaktadır:

"Büyük Kral, Lutipri'nin oğlu, kudretli kral, evrenin kralı, Nairi Ülkesi'nin kralı, eşi bulunmaz kral, savaşımından korkmayan, beğeni uyandıran çoban, kendine boyun eğmeyenleri kendine uyruk kılan Sarduri'nin yazıtı. Ben Lutipri'nin oğlu krallar kralı, bütün krallardan haraç alan Sardur'um. Lutipri'nin oğlu Sardur şöyle söyler: Ben bu taş bloklarını Alniunu²⁰⁹ kentinden getirdim. Bu duvarı ben inşa ettim".²¹⁰

Yukarıdaki yazıttan da anlaşılacağı üzere Urartu kralı, Areme ile herhangi bir bağının olmadığını dile getirerek, Lutipri'nin oğlu olduğunu vurgulamaktadır. Lutupri adı, Asur kralı Asur-nasir-pal II (M.Ö. 883-59) dönemi vesikalarında "Labturu/Lapturi" olarak geçmektedir. Asur kralının vesikalarında şu ifadeler yer almaktadır:

"...Nirbu ülkesinden hareket ederek Tuşha şehrine yaklaştım. Tuşha'yı yeniledim. Eski duvarını kaldırdım, arazisini temizledim temeline ulaştım (ve) tepeden tırnağa kusursuz yeni bir duvar inşa ettim (ve) bitirdim. İçine krali ikametgâhım için bir saray inşa ettim. Kapılar yaptım (ve) (onları) kapı geçitlerine yerleştirdim. Bu sarayı inşa ettim (ve) tepeden tırnağa kadar tamamladım. Beyaz kireç taşından kendi tasvirimi yaptım (ve) üzerine görkemli gücümün övüncünü ve Nairi ülkelerinde yapmış olduğum cesurca harekâtı yazdım ve Tuşha şehrinin içine diktim. Yoksulluk ve açlık nedeni ile diğer ülkelere, Supre ülkesine gitmiş olan fakir Asurluları geri

²⁰⁸ Çilingiroğlu 1994a: 39; Zimansky 2011: 108; Sevin 2012: 49.

²⁰⁹ Yazıtta "Alniuni" adıyla geçen mevkii, günümüzde Van Kalesi'nin 17 km. güneyinde, bugünkü Edremit'in doğusunda yer alan döneminin en önemli taşocağı ve atölyesi olduğu kabul edilmektedir.

²¹⁰ Tarhan 1980: 81 vd.; Ceylan 1994: 181; Payne 2006: 17.

getirdim. Onları Tuşha şehrine yerleştirdim. O şehri kendime aldım (ve) Nirbu ülkesinin hububat ve samanını orada depoladım. Benim silahlarımın önünden kaçmış olan Nirbu ülkesinin insanlarından geriye kalan (ahalisi) (dağlardan) benim yanıma indiler ve ayaklarına kapandılar. Onları, oturmaya elverişli olan şehir ve evlerine yerleştirdim. Onları öncekilerden daha ağır tribut ve vergi ödemekle yükümlü kıldım, atlar, katırlar, öküzler, koyunlar, şarap, tunç kaplar (ve) angarya işler. Onların oğullarını rehine olarak aldım. Tuşha şehrinde kaldığım sırada Bit-Zamani'li Ammebaala'dan, Subria'lı İli-hite'den, Nirdun ülkesinden Tupusu'nun oğlu Lapturu'dan tribut aldım ve Urumu ülkesinin iç kısımlarında (ve) Nairi ülkelerinin iç krallarından-arabaları, atları, katırları, gümüşü, altını, tunç kapları, öküzleri, koyunları ve şarap-tribut olarak kabul ettim. Nairi ülkelerine angarya işler yükledim".²¹¹

Yazıttan da anlaşılacağı üzere Asur kralı saltanatının ikinci yılında bölge üzerine sefere çıkarak birçok yeri ve Urartu kralı Sarduri I'in babası olan Lutupri'den de vergi alarak kendisine bağlamıştır. Asur kralının beşinci saltanat olayları kayıt altına alınarak günümüze kadar ulaşmıştır. Bu kayıtlarda şu ifadeler yer almaktadır:

"Kasiyari dağına geçtikten sonra ikinci kez Nairi ülke(ler)ine indim. Sigisu şehrinde kamp kurdum (ve) geceyi geçirdim. Sig(isu)dan hareket ederek Tupusu'nun oğlu Labturu'nun tahkimli şehri Madara şehrine yaklaştım. Şehir iyi tahkim edilmişti; 4 sur ile çevriliydi. Şehri kuşattım. Onlar, güçlü silahlarım karşısında korktular ve memur (olarak yetiştirilmek) üzere oğullarını aldım. Onların hayatlarını bağışladım (fakat) onlara tribut, vergi (ve) tahsildarlar koydum. Şehri temelinden yıktım (ve) tahrib ettim (ve) (onu) harabe yığınlarına çevirdim. Madara şehrinde hareket ederek Tuşha şehrine girdim. Tuşha'da bir saray açtım. Tuşha'da (N)irdun (ülkesinden) vergi (ve) tribut-atlar, katırlar, kaplar, zırh, öküz, koyun (ve) şarap-aldım. Kaslari dağının eteğindeki Tupusu'nun oğlu

²¹¹ ARAB I: no 446-447; Tarhan 1982: 93 vd.

*Labturu (tarafından yönetilen) iyi tahkim edilmiş (60) şehri temelinden yıktım, tahrip ettim (ve) harabe yığınlarına çevirdim”.*²¹²

Yukarıdaki yazıttan da anlaşılacağı gibi Urartu'nun kuruluş döneminin Lapturi döneminde başlamıştır. Daha sonraları ise başka bir hanedanlıktan gelen Aramu tarafından da bu kuruluş evresi geliştirilmiştir. Ancak Urartu'nun merkezîyetçi bir sisteme ulaşması Sarduri I döneminde gerçekleşmiştir.

Sarduri I, Asur yenilgisinden sonra başkenti Van'a yani Tuşpa'ya taşımış ve kendini “Dünya Kralı” olarak ilan etmiştir. Diğer taraftan Urartu'da yaşanan gelişmeleri yakında takip eden Salmanassar III, saltanatının 31. yılında komutanı Daian-Assur komutasında bir orduyu Urartu üzerine sefere göndermiştir. Asur kralı bu seferi yıllıklarında şu şekilde ifade etmektedir:

*“Saltanatımın 31. Yılında, ikinci defa yüzümü, Asur ve Adad'a çevirdim. Aynı dönemde ben Kalah'ta kalırken Turtan Daian- Assur'u (benim) büyük ordumun başına başkomutan olarak getirdim ve (onu) askerlerimin ve karargâhımın başında sefere gönderdim. O Habuşkia'lı Data (Datana)'nın şehirlerine yaklaştı. Ondan tribut aldım. Musaşir ülkesinin kalesi Sapparia'ya ilerledim. Musaşir'in 46 şehri ile birlikte Sapparia'yı ele geçirdim. Urartuluların müstahkem şehirlerine doğru ilerledim. Onların şehirlerinden 50 tanesini tahrip ettim, yıktım, yaktım. Gilzanu'ya gelip dayandım, Uğu, Gilzanite'den ganimet olarak sığır, koyun, at aldım. Tabal Ülkesinin şehirleri üzerine gittim. Perria, Şitiuaria gibi kuvvetli şehirleri ve diğer 22 şehri yaktım, yıktım, yerle bir ettim. Üstlerine korku saçtım. Parsuan şehirlerinin üstüne yürüdüm. Buştı, Şalahamanu, Kinihamanu kaleleri ve 23 komşu şehri zaptettim. Savaşçılarını kılıçtan geçirdim. Namri ülkesine dayandım. Asur korkusu yüreklerine oturmuştu. Şehirlerini terk ettiler. Vahşi ve dik dağlara kaçtılar. Şehirlerinden 20'sini yaktım, yıktım, tahrip ettim. Simesi geçidi ülkesinden Halman Ülkesine geldim, dayandım.”*²¹³

²¹² ARAB I: no 499; Grayson 1972-76, II: no 636 vd.

²¹³ ARAB I: no 588.

Yazıttan anlaşıldığı kadarıyla, Asur kralı yapmış olduğu bu seferlerle elde ettiği ganimet ve vergilerle devleti ekonomik olarak rahatlatmayı amaçlamıştır. Yine Asur kralının Urartu ve diğer bölgelere yapmış olduğu seferler Urartu'nun büyüyüp gelişmesine engel olamamış aksine Urartu devleti daha merkeziyetçi bir hal alarak sınırlarını genişletme yoluna gitmiştir²¹⁴.

Sarduri I'den sonra yerine oğlu ve halefi olan İşpuini (M.Ö. 830-810) geçmiştir. Urartu kralı İşpuini'nin adına, ilk kez Şamsi-Adad V vesikalarında rastlanmaktadır. Asur kralı, Nairi üzerine yapmış olduğu ikinci seferinde, Urartu üzerine komutanı Rabseke Mutarris-Asur'u göndermiş ve adı geçen komutan başarıyla sonuçlanan sefer sonucunda birçok şehri ele geçirerek hatırı sayılır miktarda ganimet ve esir elde etmiştir. Seferin detayları kayıtlarda şu şekilde geçmektedir:

“İkinci seferimde akıllı, tecrübeli asker, sağduyu sahibi, Rabsake Mutarris-Asur'u ordum ve karargâhım ile birlikte Nairi'ye gönderdim. O, Güneşin Battığı Yukarı Deniz'e kadar ilerledi. Mektiar'a'nın oğlu Sarsina (Hirsina)'nın 300 şehrini Uşpina'nın 200 (küçük) şehri ile birlikte 11 güçlü şehrini ele geçirdi. Onların halkına şiddetli bir darbe indirdi, onların ganimetlerini, mallarını, eşyalarını, tanrılarını, oğullarını, kızlarını, alıp götürdü. Şehrini tahrip etti, yıktı, ateş ile yaktı. Dönüş yolunda Sunbai halkına şiddetli bir darbe indirdi. Nairi'nin bütün krallarından eyere alıştırılmış atlardan oluşan tribut aldı.”²¹⁵

Yazıtta geçen Uşpina adı, Urartu kaynaklarındaki İşpuini ile aynı kişidir. Urartu kralı İşpuini, Tuşpa'yı güvenlik açısından güçlendirmek amacıyla güneyde Zivin, kuzeyde Kalecik ve kuzeydoğuda Anzaf kalesini inşa ettirmiştir. İşpuini, başkenti koruma altına aldıktan sonra, kuzeyde Ağrı, Patnos, batıda Bulanık Ovası ve güneyde büyük bir olasılıkla Tatvan bölgelerine seferler düzenleyerek bu bölgeleri Urartu egemenliği altına almıştır²¹⁶.

Urartu kralı İşpuini'nin faaliyetlerini üç başlıkta toplamak mümkündür. İlki, devlet dininin oluşmasını sağlamak, ikincisi askeri ve ticari amaç için yapılan yol şebekesi,

²¹⁴ Piotrovsky 1959: 80 vd.; Erzen 1992: 28; Ceylan 1994: 182 vd.

²¹⁵ ARAB I: no 717.

²¹⁶ Hulin 1960: 205 vd.; Ceylan 1994: 184; Çilingiroğlu 1994_a: 42 vd.; Payne 2006: 281.

diğeri ise yapılan faaliyetlerin yazıtlara yazılmasıdır. Bu yollardan en önemlisi “Ordu Yolu” olarak adlandırılan yol güzergâhıdır. Üç yüz kilometre uzunluğunda olan bu yol, Türkiye-İran-İrak sınırlarının kesiştiği konumda ve önemli bir kült merkezi olan Musaşir şehrine kadar gitmekteydi.

İşpuini dönemine ait icraatları, Kelişin Steli’nden öğrenebilmekteyiz²¹⁷. Bu yazıtta, önemli bir kült merkezi olan Musaşir/Ardini²¹⁸ Tapınağı ve sarayının, Urartu kralı tarafından ele geçirildiğini öğrenebilmekteyiz. Bu kral döneminde Urartu devleti, kuruluş aşamasını tamamlamış ve yükseliş dönemine geçmiştir.

Urartu kralı İşpuini ile ortak krallık döneminden sonra tek başına devleti yöneten Menua (M.Ö. 810-786/80) döneminde, devlet ekonomik, sosyal ve siyasi yönden gelişme ve yayılma dönemine girmiştir. Urartu sınırları batıda Fırat Nehrine, kuzeyde Aras ovasına, güneyde ise Yukarı Dicle Bölgesi’nde Asur topraklarına kadar ulaşmıştır. Ayrıca Urartular, güneydoğuda Zagros bölgesindeki Manna Ülkesinin topraklarını da tehdit etmeye başlamıştır²¹⁹.

Menua, Urartu kralları arasında en çok yazıt bırakan kral olarak bilinmektedir. Bu döneme ait 110’den fazla yazıt bulunmaktadır. Urartu kralı Menua güneye ve batıya birçok sefer yapmıştır. Ancak çalışma bölgemizden dolayı bizim için önemli olan ülkenin kuzeyine doğru yapmış olduğu seferleridir.

Urartu kralı Menua, ülkenin kuzeyine iki defa sefer düzenlemiştir. Bunlardan ilki, Aras Nehri’nin güneyine yapmış olduğu seferdir. Bu askeri sefer sonucunda kral, Irekua (Erikuani) ülkesini ve başkenti Luhiuni’yi ele geçirmiş ve birçok ganimet elde etmiştir. Kuzeye yapılan bu seferin detayları Körzüt yazıtında verilmektedir.

“Tanrı Haldi’nin kudretiyle, İşpuini oğlu Minua der ki: Haldi kapısının temellerini açtırdığım ve Haldi kapısını yaptırdığım zaman tanrı Haldi’nin huzuruna çıktım ve tanrı Haldi’ye yalvardım. O, Irekua oymağının ülkesine vardı. Ireuka oymağına karşı sefere çıktım, Ireuka ülkesinin Luhiuni Şehri’ni ele geçirdim ve Etuini Ülkesi’ni yok ettim.

²¹⁷ Benedict 1961: 28 vd.; Erzen 1992: 29; Ceylan 1994: 186; Çilingiroğlu 1994_a: 42 vd.

²¹⁸ Asur kaynaklarında Musaşir olarak geçen tapınak, Urartu kaynaklarında Ardini olarak adlandırılmaktadır. Tarhan 1978: 840; Çilingiroğlu 1994_a: 43; Salvini 2006: 55.

²¹⁹ Salvini, 2006a: 60 vd.

İşpuini oğlu Minua der ki: Tanrı Haldi hiç kimsenin önceden zabt edemediği Irekua oymağının krali şehri Luhiuni'yi İşpuini oğlu Menua'ya verdi ve o Luhiuni Şehri'ni ele geçirdi. (Minua) o yıl 50.000, X bin X yüz X on X kadın ve erkek haraç (olarak ödemesi koşulu) ile Etiuni Ülkesi'ni bıraktı. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı aldım. 1.733 at, 7.716 büyükbaş hayvan ve 15.320 küçükbaş hayvan: krala düşen pay bu kadardı, fakat savaşçıların, ülkeyi terk ettikleri zaman aldıkları, ayrıdır.

Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua der ki: Tuşpa Şehri'nin haremine (?) bu kadar çok kadın götürebilen kral varsa, gerçekten o kral İşpuini oğlu Minua'dır. Luhiuni şehrinden .....kadınlar....Diruniu Ülkesinin Aelia Şehri ...Aleia Şehri...Siad Ülkesi'nin 'Altuquia Şehri....Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle İşpuini oğlu Minua , güçlü kral, büyük kral Bianili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.”²²⁰

Yazıtta adı geçen Irekua bölgesi, günümüzde Ermenistan sınırlarında bulunan Gümrü ve ülkemiz sınırlarındaki İğdir ovasıdır. Irekua bölgesinin krali kenti Luhiuni'yi ele geçiren Menua, buraya “Menuahili” adını verdiği bir kale kurarak ülkenin sınırlarını kontrol altına almayı amaçlamıştır²²¹.

Kral Menua, kuzeydeki ikinci seferini Diauehi bölgesine yapmıştır. Diauehi bölgesine ilk defa Menua döneminde sefer yapılmış ve yapılan bu sefer hakkındaki bilgilerimizi bölgede bulunan Hasankale, Delibaba, Yazılıtaş ve Süngütaş (Zivin) yazıtlarından öğrenebilmekteyiz. Erzurum ilinin Horasan ilçesinde ve aynı adla anılan köyde bulunan “Yazılıtaş Yazıtı”nda kral Menua şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla güçlü bir ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı (ve ülkeyi) dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua sefere çıktı.

²²⁰ Salvini 1980: 167; Ceylan 1994: 192; Payne 2006: 65 vd.

²²¹ Belli 1982: 157 vd.; Ceylan 1994: 193; Salvini 1995: 67 vd.

*Minua der ki: Diaehi Ülkesi'ni ele geçirdim ve Krali şehir Sasilu'yu, savaşta ele geçirdim. Ülkeyi yıktım, kaleleri (yerle bir ettim)...
Minua der ki: Diauehi'nin kralı Utupursini önüme çıkıttı, ayaklar(ıma) kapandı ve (önümde) secde etti. Merhamet (?) gösterdim (?). Haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Haraç verdi. Geri dönecek esirleri tümüyle serbest bıraktı (?).*

Minua der ki: ... Oradan iki kral (yani) Baltulhi boyunun ülkesininki ve Haldiri Şehri'nin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim.

Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bunları başkasına yaptırırsa veya her kim değişik bir şey (yani) "Ben Yaptım" söylerse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Sivini, (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yok etsinler..."²²²

Yazıttan da anlaşıldığı gibi kral Menua, bölgeyi egemenliği altına almış ve Diauehi Ülkesini de vergi vermek şartıyla yöneticilerine bırakmıştır²²³.

Kral Menua'nın bölgeye yapmış olduğu seferle ilgili bilgi veren bir diğer yazıt ise Kars ili Sarıkamış İlçesinin 39 km. güneybatısında yer alan Süngütaşı (Zivin)²²⁴ Köyünde bulunan yazıttır. Yazıtta şu ifadeler geçmektedir:

"... Menua der ki: Şaşili Şehri'ni ele geçirdim. Bu steli, bana efendi olan tanrı Haldi'ye diktirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuni oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.

Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse veya her kim saklarsa, tanrı Haldi, tanrı Teişaba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler."²²⁵

²²² Lehmann- Haupt 1928-1935, no.27; Tseretheli, 1939: no 10-11; Pehlivan 1984: 86 vd; Pehlivan 1991_a: 34; Ceylan 2001_a: 40 vd.; Ceylan 2002_b: 14 vd; Ceylan 2005_a: 26; Kozbe-Ceylan vd. 2008.

²²³ Belli 2007: 98.

²²⁴ Tahribata uğrayan Sünütaşı Yazıt'ı, Rus işgali sırasında yerinden sökülerek Tiflis müzesine götürülmüştür. Pehlivan 1991_a: 34 vd.; Payne 2006: 70; Ceylan 2001_b: 41.

²²⁵ Meşcaninov, 1931b: 69-73; Meşcaninov, 1933: 407-412; Tseretheli, 1939: no. 10, 11; König, 1955-57: no. 24; UKN: no. 37; Payne, 1995: 40; Kozbe- Ceylan, et al., 2008.

Yukarıdaki yazıtlardan da anlaşıldığı gibi Menua, Diauehi ülkesini ve başkent Şaşılı'yu ele geçirerek kral Utupurşini'yi vergi ödemek şartıyla serbest bırakmış ve Diauehi ülkesini vasal durumuna getirmiştir. Coğrafi konum olarak Sarıkamış ve Kars bölgesine yerleştirilen Diauehi Krallığı bir müddet sonra tekrar ayaklanacak ve Urartu kralı I. Arğişti bölgeye yeniden sefer düzenleyecektir²²⁶.

Kral Menua'dan sonra Urartu tahtına yerine oğlu Arğişti I (M.Ö. 786-64) geçmiştir. Arğişti I, babası Menua gibi aktif ve yayılmacı bir dış politika izleyerek tahtta kaldığı 22 yıl boyunca Urartu sınırlarını genişleterek devleti hem siyasi ve hem de ekonomik açıdan güçlü kılmıştır.

Urartu kralları arasında en uzun yazıtı yazdıran Arğişti I, yapmış olduğu faaliyetlerini Van Kalesi'nin güney kayalıkları üzerinde yer alan kaya mezar odasının girişine ve çevresine yazdırdığı "Horhor Yazıtı"nda detaylı olarak vermektedir. Yazıtta şu ifadeler yer almaktadır:

I. Sütun: *"Arğişti der ki: Arğişti der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, ve tanrı Sivini'ye, yalvardım. Aynı yıl (içinde) yine savaşçılar topladım ve Diauehi (Ülkesi'ne) karşı ve Diauehi'nin Kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım. Şeriaze Ülkesi'ni ele geçirdim, şehirleri yaktım ve kaleleri yerle bir ettim. Pute Şehri'nin güneyindeki(?), Biani Ülkesi'ne ve Huşa Ülkesi' ne kadar ilerledim. Tariu Bölgesi'ni(?) bıraktım, Zabahae Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Zabahae Ülkesi'ni ele geçirdim ... Uzinabitama Şehri'ne ve Büyük Şirimu Dağı'na kadar ilerledim. İgani Ülkesi'nin Maqaltu Şehri'nin bölgesini bıraktım ve Eriahe Ülkesi'ne vardım. Apuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Ureiu Şehri'ni ve krali şehir Uiteruhi'yi ele geçirdim. 19.255 delikanlı, 10.140 canlı savaşçı ve 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişi, (o) yıl(un esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 1.104 at, 35.015 büyükbaş hayvan ve 100 bin, X on bin 1.829 küçükbaş hayvan sürdürdüm. Arğişti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım. Tanrı*

²²⁶ Çilingiroğlu 1980: 191 vd.; Salvini 2006: 64.

Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Abiliane Ülkesi'ni, Anişterga Ülkesi'ni, Quarza1 ve Ultuzša Ülkesi'ni ele geçirdi ve (onlar) Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştı sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiştı der ki: Etiuhe Ülkesi'ni ele geçirdim. [ ]ue Ülkesi'ne ve Uduri Etiuhe Ülkesi'ne kadar ilerledim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Argiştı der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi Tanrı Haldi'ye, Tanrı Teiseba'ya ve Tanrı Sivini'ye, yalvardım. Aynı yıl Umelu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Uria Ülkesi'ni ve Tertubi Ülkesi'ni ele geçirdim. Muruzu [ ] boyunu yendim. Güç kullanarak kayalıktaki tahkimatlı kaleyi aldım. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Kralî şehir Ubarugildu'yu ele geçirdim ... Ku[ ]rupira Ülkesi'ne ve Tarra[ ] Ülkesi'ne kadar ilerledim. İd[ ]ku[ ] launede Şehri'ne karşı sefere çıktım ... Erkek ve kadınlar sürgün ettim ... İrkiuni Ülkesi'ni ele geçirdim ... kadar ilerledim ... Artarmu [ ] Ülkesi'ne karşı sefere çıktım . güç kullanarak ... (Onları) dışanya attım ... Şehirler ... kadar ilerledim ... kadar ... 3(?) ... 11.000 ... kadın ... toplam 20.279 kişi, (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm.

Yukarıdaki birinci sütundan da anlaşılacağı üzere Argiştı I, ikinci ve üçüncü yıl seferlerini kuzeye düzenlemiş ve Diauehi Kralı vergi verme şartı ile serbest bırakılmıştır. Yine Urartu kralının İkinci yıl seferi esnasında, Diauehi ülkesinin başkenti Şaşılı ve bölgedeki diğer şehirleri ele geçirmiş ve bu şehirleri “EN- NAM” adıyla anılan valilere bırakmıştır.²²⁷

II. Sütun: *Minua oğlu Argiştı der ki: Tanrı Haldi ordunun önünden gitti. Hatti Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Niriba Ülkesi'nin vadisini(?) ele geçirdim, ... Ülkesi'nin tahkimatlı [ ]urmani Şehri'ni güç kullanarak aldım. Kralî şehir [ ]ladani'yi ele geçirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Hatti Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tuatehi boyunun bölgesini ve Melitea Şehri'nin güney(?) (tarafını) bıraktım*

²²⁷ Pehlivan 1991_a: 36 vd.; Çilingiroğlu 1994_a: 66 vd.; Salvini 2006: 66 vd.; Ceylan 2001_a: 43 vd.

ve Melia Irmağı'nın havzası (?) ... altındaki Piteira Şehri'ne, Mannua Ülkesi'ne ve Qallani Ülkesi'ne kadar ilerledim... Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştî sefere çıktı, Tanrı Haldi önden gitti. Argiştî der ki: Gölün kıyılarında(?) bulunan Qehu Şehri'nin ülkesini ele geçirdim ve Alistu Ülkesi'ne kadar ilerledim... Biainili Ülkesi'nin güçlendirilmesi ve düşman ülkesinin bastırılması için, İrpuni Şehri'ni kurdum... Oraya Hati Ülkesi'nin ve Supa Bölgesi'nin 6(?) .600 savaçısını iskân ettirdim... Aynı yıl Uburda Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Uburdalhi Ülkesi'nin Kralı İsf Jluburani'den (?) Ülkesi'ni aldım. Kralî şehir İrdua'yı ve ... Uisusi Ülkesi'ni ele geçirdim....

III. Sütun: ...Aynı yıl, Menabsuni Şehri'ne ve Duqama Şehri'ne karşı sefere çıktım ve Ülkenin Kralî şehir... ele geçirdim. Buştü Ülkesi'nin Sarara Şehri'ni ele geçirdim Babilu Şehri'nin ülkesine karşı ... Baruata Ülkesi'ne ve Barşua Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Barşua Ülkesi'ni yok ettim ve şehirler yaktım... Asur ordularını yendi ve Buştü Ülkesi'ni ve Tariu Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Argiştî önünde yere çaldı.... Argiştî der ki: dağlık Mana Ülkesi'ne kadar ilerledim. 18.827 kişi (o) yıl(in esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 606 at, 184 deve, 6.257 büyükbaş hayvan ve 33.203 küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Minua oğlu Argiştî der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, İani Ülkesi'ni ele geçirdi ve Mana Ülkesi'ni ve Buştü Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Argiştî önünde yere çaldı.

IV. Sütun: ... Mana Ülkesi'ni ve İrkiuni Ülkesi'ni ele geçirdi... Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Mana Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. İrkiuni Ülkesi'ni ele geçirdim ve Asur dağlarına(?) kadar ilerledim. 6.471 kişi (o) yıl(in esir sayısıdır)... Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Buştü Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Aşqaii Vadisi'ni ve Ugiştî Ülkesi'nin Satiraraga Bölgesi'ni ele geçirdim. Uuşini Ülkesi'nin güney(?) (tarafını) bıraktım ve dağlık Alate Bölgesi'ne kadar ilerledim.

V. Sütun: *Argišti der ki: kovaladım ve kaleler ele geçirdim. O yerden Ülkesi'ni harap ettim ve şehirleri yaktım... Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Tuarasi Ülkesi'nin vadisine(?) ve Gurqu Ülkesi'ne kadar ele geçirdi ve Mana Ülkesi'nin ordularını yendi. (Onları) Argišti önünde yere çaldı. Argišti der ki: Tanrı Haldi bana hem ... hem de savaş bağısladı(?) ... Adı "Dainala" olan kanalı açtım... Savaşçılar topladım ve Mana Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Ülkeyi harap ettim ve şehirleri yaktım. Buštu Ülkesi'nin Uihika Şehri'ne kadar ilerledim... Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mana Ülkesi'ni ele geçirdi ve Etiuni Ülkesi'ni ele geçirdi... Etiuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Eriahi Ülkesi'ni ve Katarza Ülkesi'ni ele geçirdim ve İşqigulu Ülkesi'ne kadar ilerledim... Uiteruhi Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Uiteruhi Ülkesi'ni ele geçirdim, ülkeyi harap ettim ve şehirleri yaktım... Amegu[ ] Şehri'ni ... Uiteruhi Ülkesi'ni yazıt diktirdim...*

VI. Sütun: *... Urme Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Urme Ülkesi'ni ele geçirdim ve ülkeyi harap ettim. . Ülkesi'ne kadar ilerledim ve .... şehirleri yaktım... Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argišti der ki: Bihurani Şehri'ni ... ettiğim zaman... Bihurani Şehri ... Bamni Dağı'nın güneyine ... Bamni Dağı'nı tahrip ettim ve Bihurani Şehri'ni ele geçirdim.*

VII. Sütun: *Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argišti der ki: Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı.*

VIII. Sütun: *Minua oğlu Argišti der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırıp "Gel, boz!" derse, her kim değişik bir şey (yani) "Ben yaptım" derse veya her kim bu yerden bir şey götürüp, bir yerde saklarsa, tanrı Haldi, tanrı Teişaba, tanrı Sivini (ve bütün) tanrılar, onu, ailesini(?) ve soyunu güneş ışığından yoksun etsinler .”²²⁸*

---

²²⁸ Payne 2006: 150 vdd.

Yukarıdaki yazıttan da anlaşılacağı gibi, Urartu kralı Arğişti I döneminde Aras Nehri'nin kuzeyine yeni şehirler kurularak bu şehirler imar edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca ele geçirilen bölge ve şehirlerden haraç ve vergi alınarak devlet ekonomik açıdan güçlendirilmeye çalışılmıştır. Yine buralardaki nüfus, başka yerlere götürülmüştür. Nüfus aktarımlarının nedeni olarak birçok şey söylenebilir. Fakat en önemli nedenler arasında, merkezi otoritenin korunması, çıkabilecek herhangi bir ayaklanmanın önlenmek istenmesi, başkent veya yeni kurulan şehirlerdeki işçi ihtiyacının karşılanması sayılabilir²²⁹.

Arğişti I dönemine ait olan bir diğer yazıt ise "Sarıkamış Yazıtı"dır. Yazıtta Urartu kralı kuzeye bir sefer düzenleyerek Ahuriani ve Aştu şehirlerini ele geçirmiştir. Tahribatın fazla olduğu yazıtta şu ifadeler yer almaktadır:

*"... Ahuriani şehrini, birgün Aştu şehrini(?) bölgesini ele geçirdim. ...tahıl deposu(?) tüm(?) Aştuhini şehri için. Etiuni ülkesinin(?) tamamen ele geçirdim. Güçlü ordular geldiler... Arğişti der ki: Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılara yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler... püskürttüm. Qa[ ] şehrine kadar... kovaladım... orada... yüz... 20... yüz... yaktım. X yüz 50... kadın. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Minuaoğlu Arğişti güçlü kral, Biainili ülkesinin kralı (ve) Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Arğişti der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her he kim suç işlerse tanrı Haldi, tanrı Teişaba (ve) tanrı Şivini (onu) güneş ışığından yoksun etsinler."*²³⁰

Yazıtta adı geçen Ahuriani şehrinin yeri tam olarak bilinmemektedir. Ancak Kırzioğlu, günümüzdeki Arpaçay Nehrinin ismini bu şehirden kaldığını ve bu şehrin Arpaçay Nehrinin yakınlarında aranması gerektiğini belirtmektedir²³¹.

Arğişti I dönemine ait olan bir diğer yazıt ise Van şehrinde bulunan "Surp Sahak Kilise Yazıtı"dır. Bu yazıtta Arğişti I, tekrardan ayaklanan Diauehi üzerine sefer çıkmış ve seferden yüklü miktarda ganimetle dönmüştür. Ganimet olarak 52.675 esir, 1.104 at, 35.015 büyükbaş hayvan ve 100.000 bin civarında da küçükbaş hayvan elde etmiştir. Ayrıca bölgenin maden yatakları bakımından zengin olmasını fırsat bilen ve

²²⁹ Çilingiroğlu 1983: 311 vd.; Ceylan 1994: 195; Salvini 2006: 70.

²³⁰ Pehlivan 1991: 44; Payne 2006: 182; Kozbe-Ceylan vd. 2008.

²³¹ Kırzioğlu 1953: 9

ülkenin zenginliklerinden faydalanmak isteyen Argiști I, Diauehi ülkesinden 20,5 kg altın, 18,5 kg gümüş ve 5 tondan fazla da bakır madenini vergi olarak istemiştir.

Yazıtta şu ifadeler yer almaktadır:

“Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Menua oğlu Argiști sefere çıktı. Argiști der ki: Daiuhi (ülkesi) yine ayaklandı. Savaşçılar topladım ve Diauhi (Ülkesi)ne karşı sefere çıktım. ... ordum önünde göründü... Argiști der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve Biainili Ülkesi’nin (bütün) tanrılarına yalvardım...

B1: *“Bia[J Ülkesi’ne ve Huška Ülkesi’ne kadar ilerledim. Didi Ülkesi’ne ve Zua Şehri’ne karşı sefere çıktım ve Diauhi Ülkesi’nin krali şehri Zua’yı yaktım. Zua şehrinde bir yazıt diktim. Aşqalaşi Ülkesi’ne doğru, ülke kapısından(?) geçtim. 105 kale yerle bir ettim ve 453 şehir yaktım. Oradaki üç ülkeyi ele geçirdim (ve onların halkını benim ülkeme kattım: Qada Ülkesi’ni, Aşqalaşi Ülkesi’ni ve Şaşilu Şehri’nin ülkesini. 15(?).181 delikanlı, 2.734 erkek, 10(?).604 kadın, 4.426 at, 10(?).478 büyükbaş hayvan ve 73.770 küçükbaş hayvan (sürüp) çıkardım. 4 kral hadım ettirdim(?): Şaşki, Ardaraki, Baltulhi ve Qabilu (boylarının krallarını). Yerlerine valiler atadım. Diauhi Ülkesi’nin kralını esir ettim. Haraç (ödemesi koşulu) ile yaşamını bağışladım. Diauhi’li, Argiști’ye bu haracı verdi: 41 mina saf(?) altın, 37 mina gümüş, X on bin 0.000 mina bakır, 1.000 binek, 300 büyükbaş hayvan ve X on bin 0.000 küçükbaş hayvan. Bu haracı ... Diauhi (Ülkesi)ne her yıl versin diye buyurdum: ... mina saf(?) altın, 10.000 mina bakır, ... (baş) boğa, 100 (baş) inek, 500 (baş) koyun, 300 binek,...*

Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Etiuni Ülkesi’ni ele geçirdi. (Onu) Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi’nin kudretiyle Menua oğlu Argiști sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiști der ki: Daiuhi (Ülkesi)nin (kralının) yardımına gelen kralları yok ettim. Bir

yıl içinde Luša Ülkesi'ni, Katarza Ülkesi'ni, Eriahi Ülkesi'ni ve Gulutahi Ülkesi'nin kralını hadım ettirdim. Iga Ülkesi'nin kralına boyun eğdirdim ve yerinde bıraktım. Argištiye haraç verdi... ”²³²

Kuzey seferini tamamlayan Argišti I, yönünü kuzeydoğuya çevirmiş ve Erzurum-Sarıkamış ve Kars yolunu takip ederek Ardahan bölgesine sefere çıkmıştır. Bu sefer sırasında Çıldır ve Gökçe Göl civarında yer alan Tarin ülkesini ve çok sayıda kale ile şehir ele geçirilmiştir. Ardahan ili Hanak ilçesinde bulunan ve “Orta Kent” adıyla anılan yazıtta şu ifadeler yer almaktadır:

“Tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Düşman ülkesi olan Tariu ülkesini ele geçirdi. (ve)... ele geçirdi. Argišti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü(dür)... Minua oğlu Argišti sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argišti der ki: Tariu ülkesini el geçirdim.... Huša ülkesine kadar (ve) Bia ülkesine kadar ilerledim. Aşqalaşi ülkesine gittim. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argišti der ki: Diauehi ülkesinin kralı önümde göründü ve (haraç) verdi(?). Ahuria Şehri... dışarıya attım... Qu[ ]uni şehrini... Orada 72.080 besili büyükbaş hayvan 7000... 11...Kimilerini öldürdüm kimilerini de canlı götürdüm. 6 kale yerle bir ettim 50 şehir yaktım. Minuaoğlu Argišti, güçlü kral, Bianili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Her kim bu yazıtı tahrip ederse tanrı Haldi (ve) tanrı Quera (onu) güneş ışığından yoksun etsinler.”²³³

Urartu kralı Argišti I, kuzeye düzenlediği seferlerden sonra yönünü Arpaçay Nehrinin batı tarafına çevirmiş ve Etiune ülkesine yapılan seferler düzenlemiştir. Yapmış olduğu seferler sırasında Argišti I, bölgedeki hâkimiyetini sağlamak amacıyla Arin-Berd (Erebuni) ve Armavir-Blur (Argiştihinili) şehirlerini kurmuştur²³⁴. Argišti I döneminin önemli olaylarından bir diğeri ise İskit adının ilk defa Urartu kaynaklarında geçmesidir. İskitlerden bahseden ve Arpaçay'ın sol yakasındaki Kanlıca köyünde yer alan “Kanlıca Yazıtı”dır. Yazıtta şu ifadeler yer almaktadır:

²³² Payne 2006: 177 vd.

²³³ Payne 2006: 185 vd.; Kozbe-Ceylan vd. 2008

²³⁴ Melikishvili 1960: 136; Belli 1982: 159 vd.; Ceylan 1994: 194 vd.; Çilingiroğlu 1994_a: 70

“Argişti der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden(yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, tanrı Sivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrularına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Etiuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Eriahi Ülkesi'ni ve Katarza Ülkesi'ni ele geçirdim ve İşqigulu Ülkesi'ne kadar ilerledim. Oradan Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar götürdüm.”²³⁵

Argişti I döneminde, Urartu devleti yayılcı bir dış politika izleyerek sınırlarını genişletmişlerdir. Yine bu polika sonucunda devlet hem hammadde ve insan gücü ihtiyacını karşılamada önemli bir konumda olan Melitea ve Diauehi krallıklarını vassal durumuna getirmiş hem de dönemin güçlü imparatorluğu olan Asura karşı gelebilecek duruma ulaşmıştır. İmar faaliyetlerine de gereken önemi veren Argişti I, ülkenin birçok yerinde sulama kanalları inşa ettirmiştir.

Argişti I'den sonra Urartu'nun başına oğlu Sarduri II (M.Ö 764- 735) geçmiştir. Babasının izlemiş olduğu dış politikayı takip eden Sarduri II, babasının aksine ilk seferini batıya yapmıştır. Sarduri II'nin ilk seferini batıya yapmasında birçok neden gösterilebilir. Ancak bu nedenler arasında en önemlileri hem babasının doğu ve kuzeyde bulunan bölgeleri egemenliği altına alması hem de önemli maden yataklarından ve ticaret yollarından elde edilen hammaddeyi satacak pazar arayışı sayılabilir. Urartu kralı, batıya yapmış olduğu seferini “Kömürhan/İzole Yazıtı”²³⁶ adı verilen yazıtta detaylı olarak anlatmaktadır. Yazıtta şu ifadeler geçmektedir:

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Melitea Ülkesi'nin kralını Saha oğlu Hilaruada'yı yendi. Onu Argişti oğlu Sarduri önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Argişti oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Fırat Irmağı durgundu(?). Oradan hiçbir kral karşıya geçmemişti. (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı şivini ve Bianili Ülkesi'nin (bütün) tanrularına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler ve bana yol gösterdiler. Tumiski şehri'nin önünde savaşçılarım arasında karşıya geçtim ve aynı gün ülkeye doğru ilerledim. Qala'ani

²³⁵ Sandalgian 1900: no. 22; Melikishvili 1960: 133.

²³⁶ Bilinen Urartu yazıtları içerisinde en batıda bulunan bu yazıt Malatya'nın 30 km doğusunda, Fırat Nehri'nin doğu bölümünde yer alan İzole/Habib Uşağı köyü yakınında bulunmuştur. Yazıt günümüzde Karakaya barajının suları altında kalmıştır.

Ülkesi'nin güneyinden geçtim. Melitea Şehri'nin kuzeyindeki Karnisi Dağlarına vardım. Zapsa Şehri'nin ötekisindeki (?) Muşa ülkesine kadar ilerledim. Bir gün içinde 14 kale ve 80(?) şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım. 50 adet savaş arabasına el koydum. Savaştan geri döndüm. Hilaruada'nın tahkimatlı krali şehri Sasi'yi kuşattım(?) ve güç kullanarak onu ele geçirdim. Mal(?), erkek ve kadın oradan sürgün ettim. Sarduri der ki: Girdim ve Melitea şehri kuşatılsın(?) diye buyurdum(?). Hilaruada huzuruma çıktı, yere kapandı ve ayak(larım) sarıldı. Merhamet ettim(?). (Oradan) altın, gümüş ve mal(?) yağma olarak aldım ve Bianili ülkesine götürdüm. Haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım. Oradan dokuz kale, yani Hazani, Gaurahi, Tumişki, Asini, Maninui, Aruşi. Qulbutarrini, Taşe yani tanrı Quera'nın Taşe ve Meluiani (kalelerini) ayırıp kendi toprağıma ekledim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle güçlü kral, büyük kral, Bianili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Sarduri derki: Her kim bu yazıtı yok ederse, kim bunu tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim saklarsa veya her kim başkasına bunları yaptırıp "Gel tahrip et!" derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler. Onu ne tanrılar ne insanlar rahat bıraksınlar(?)."²³⁷

Yazıttan da anladığımız kadarıyla, Urartu Kralı Melitea ülkesi kralı Saha'nın oğlu Hilaruada'yu yenmiş ve Karnişi Şehri'ne kadar ilerleyerek bir günde 14 kale ve 80 şehri ele geçirmiştir. Hilaruada'nın krali kenti Şaşi'yi ele geçiren Sarduri II, Melitea şehrine doğru ilerlemiş ve bunun üzerine Melitea Kralı Hilaruada, Urartu Kralının ayaklarına kapanarak kendini affetmesini istemiştir. Sarduri II, Melitea kralını haraç ve vergi vermesi şartıyla af etmiş ve dokuz şehri kendisine bağlayarak geri dönmüştür²³⁸.

Batıdaki başarılı seferinden dönen Sarduri II, daha sonra Kuzey Suriye ile ilgilenmeye başlamıştır. Kuzey Suriye'de Asur kralı Adad Nirari ile karşı karşıya gelen Urartu kralı M.Ö 753/52 yıllarında Asur kralını mağlup etmiştir. Bu zaferden

²³⁷ Payne 2006: 237 vd.

²³⁸ Çilingiroğlu 1994a: 78 vd.; Salvini 2006: 78.

sonra Kuzey Suriye toprakları Urartu sınırına dâhil edilmiş ve böylece Urartu'nun Akdeniz'e açılmasında herhangi bir engel kalmamıştır²³⁹.

Urartu kralı, batıya yapmış olduğu sefersen sonra, doğu ve kuzey bölgelerine de seferler düzenlemiş ve Urmiye ve Gökçe Göl'ü arasında kalan Abiliane, İrkua, Puinialhi, İrua gibi yerel kabileleri yenilgiye uğratarak bu kabilelerden vergi ve haraç almıştır. Ayrıca bu seferler sonucunda Manna ve Baruata ülkesi tekrar Urartu egemenliğine girmiştir²⁴⁰.

Sarduri II, İran'a yapmış olduğu bu seferden sonra kuzeydeki Kolha ülkesinin sınırlarına ulaşmış ve bu sınır Urartu krallığının kuzeyde ulaştığı en uç noktadır. Kolha ülkesinin konumu hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden ilki bu ülkenin klasik çağdaki Kolhis ile aynı yer olduğu, bir diğeri ise Kars-Sarıkamış hattının kuzeyindeki dağlık bir bölge olabileceğidir²⁴¹. Sarduri II dönemine ait olan ve "Analıkız Yazıtı" şeklinde adlandırılan yazıtta Kolha seferi şöyle anlatılmaktadır.

***Stelin önyüzü:** "... Qulha Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Huşa Ülkesi'nin Kralı Hahani'yi ve halk(ın)ı orada esir aldım, (onları) sürgün ettim ve benim ülkeme yerleştirdim. Sarduri der ki: Aynı yıl ordular(ım) Abiliani Ülkesi'ne karşı sefere çıktılar. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle bir gün içinde ülkeyi ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. Sarduri der ki: Orada böyle kahramanlıkları tanrı Haldi'nin uğruna yaptım. X bin 810 delikanlı, 3.496 canlı erkek ve 6(?)408 kadın götürdüm. Toplam 9.904 kişi sürgün ettim. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı aldım. (Ayrıca) 65 at, X bin 090 büyükbaş hayvan ve 10.897 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Sarduri der ki: "Bu kahramanlıkları, bir yıl içinde, tanrı Haldi'nin uğruna yaptım."*²⁴²

²³⁹ Melikishvili 1960: 155; Belli 1982: 165; Ceylan 1994: 201; Çilingiroğlu 1994_a: 82.

²⁴⁰ Melikishvili 1960: 155; Erzen 1992: 33; Çilingiroğlu 1994_a: 83; Salvini 2006: 80.

²⁴¹ Diakonoff-Kashkai 1981 : 35 vd.; Erzen 1992: 32; Çilingiroğlu 1994_a: 83; Salvini 2006: 81.

²⁴² Melikishvili 1960: 155; Payne 2006: 211 vd.

Sarduri II, aynı yıl içerisinde Yukarı Aras Nehri'nin sol kenarında bulunan Abilinihi ülkesine sefer düzenleyerek ülkeyi ele geçirmiş, kale ve şehirleri yakıp yıkmış ve Abilinihi vergiye bağlayarak seferi sonuçlandırmıştır²⁴³.

Urartu kralı M.Ö. 746/44 yıllarında ise Kuzey Suriye üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırmak amacıyla Kumahalhi ve Kuştaşpili ülkelerine seferler düzenlemiş ve bu ülkeleri yenilgiye uğratarak bu ülkeleri topraklarına katmıştır²⁴⁴.

Urartu Krallarının dış siyasette başarılı olması ve birçok bölge ve şehri kendi ülke sınırlarına Asur devletini endişelendirmekteydi. Ancak Asur Devleti iç isyanlarla uğraştığı için dışarıda pek etkili değildi. M.Ö 745 yılında Asur tahtına Tiglat-Pilaser III'ün geçmesiyle Asur devleti yeni bir döneme başlamıştır. Asur kralı ilk iş olarak merkezi otoriteyi güçlendirmiş ve Kuzey Suriye'de elden çıkan toprakları geri alma yoluna gitmiş ve böylece bölge tekrardan Asur egemenliğine girecekti²⁴⁵. Asur Kralı Tiglat-Pilaser III'ün saltanatının üçüncü yılında gerçekleştirdiği sefer, kayıtlarında şu şekilde ifade edilmektedir:

“Saltanatımın 3. yılı Urartu’lu Sarduri ..... Matiilu Melidli Sulumal, Gurgumlu Tarhulara, Kummuhlu Kushtashpi ve bana diğer vergi verenler Asur’un iktidarına, inancına, benim tanrıma isyan ettiler, onların pek çoğunu öldürdüm. Onları kılıçtan geçirdim. Dağların geçitlerini ve uçurumları onların cesetleri ile doldurdum. Sarduri’nin arkasında bıraktığı harp arabalarını Sarduri’den arta kalan sayısız ....., ele geçirdim. Kendi ellerimle tuttum. 72.950 kişiyi eşyaları ile birlikte götürdüm. Sarduri hayatını kurtarmak için geceleyin kaçtı ve bir daha görünmedi..... Fırat’ı üstündeki köprüden geçtim. Onun toprağının sınırına kadar takip ettim. Ve onun yatağı.... O’nun kralî arabasını, boynunda asılı olan silindir mühürünü, yüzüklerini, onun savaş arabalarını ele geçirdim..... onların ... onun..... çok sayısız savaş arabalarını, atlarını, katırlarını..... işçilerini götürdüm. Kraliyet çadırını..... onun çok sayıda eşyalarını kampın ortasında yaktım..... onun yatağı, Istara’nın kraliçesi .... Kokusansku şehri, ...

²⁴³ Melikishvili 1960: 155.

²⁴⁴ Diakonoff-Kashkai 1981: 39 vdd.; Çilingiroğlu 1994_a: 83; Salvini 2006: 81 vdd.

²⁴⁵ Belli 1982: 166; Çilingiroğlu 1994_a: 84 vd.; Salvini 2006: 82 vd.

Habisana'nın şehri..... üzerlerine döşedim. Aram'ın Rassuni ..... 3 talent altın..... talent gümüş .... baharat, Kummuhu'lu Kustashpi'nin, Tyr'li Hiram'ın, Queli Uraiki'nin Karkamışlı Pisiris'in, Gurgumlu Tarhulara'nın demir, fildişi, morkoyun yünü,..... arazilerinin mahsulleri, çok miktarda..... Arpad'da aldım. Urkili Tutammu bana ettiği yemini unuttu. Onun hayatı ..... yanımda yürüdü. Kızgın olan..... Tutammu'nun asilleri ..... Kinalia'nın şehri onun kralı şehrinin aldım. Halkın malları ile birlikte ..... atlar ve katırlar. Aldıklarımın arasındakileri koyun parçaları gibi dağıttım. Tutammu'nun sarayının ortasında tahtımı kurdum.... altın, 300 talent gümüş, 100 talent bakır, renkli yün elbise, pamuklu olanlar, her cins baharat, sarayının eşyaları.... Kinalia'yı yeniden inşa ettirdim. ”²⁴⁶

M.Ö 743 yılında Urfa yakınlarındaki Halfeti'de (Halpa) yapılan savaşta Urartu Kralı Sarduri II ve müttefikleri²⁴⁷ Asur kralına yenilerek vergi vermeye mecbur kalmışlardır. Ancak Asur kralı bununla yetinmeyerek Urartu'nun başkenti Tuşpa'ya kadar ilerlemiş ve kaleyi uzun süre muhasara etmesine rağmen kaleyi alamadan geri dönmüştür²⁴⁸. Tiglat-Pilaser III, Tuşpa seferini şu şekilde ifade etmektedir:

“Urartulu Sarduri bana karşı isyan etti ve Agusi'nin oğlu Matti-ilu ile işbirliği yaptı. Kishtan ve Halpi arasında Kummuhu Bölgesi'nde onu yendim. Tüm ordugâhlarını elinden aldım. Silahlarımın görkeminden korktu. Bir kısrağa binerek kaçıp hayatını kurtardı. Bozkır bir dağ olan Sibak dağına kaçtı. Urartulu Sarduri'yi Turushpa Şehri'ne hapsettim. Adamlarından çoğunu şehrinin kapısının önünde öldürdüm. Kralı heykelimi yaptım ve Turushpa önlerine yerleştirdim. 60 beruluk kuzeyden güneye geniş Urartu topraklarının içine muzafferce ilerledim ve hiçbir mukavemetle karşılaşmadım. ”²⁴⁹

Urartu devleti almış olduğu bu yenilgiden sonra güç kaybına uğramış ve egemenliği altındaki birçok bölgeyi Asur'a terk etmek zorunda kalmıştır. Sarduri II, yapmış

²⁴⁶ ARAB I: no 769.

²⁴⁷ Urartu kralının müttefikleri arasında Agusi'nin oğlu Arpad kralı Mati-ilu, Meliteal kralı Sulumal, Kutmuhi kralı Kuştaşpi ve Gurgum kralı Tartular yer almaktaydı.

²⁴⁸ Erzen 1979: 13; Salvini 2006: 85; Birmingham 1961: 192.

²⁴⁹ ARAB I: no 813; Ceylan 1994: 204 vd.

olduğu siyasi faaliyetlerinin yanında yapmış olduğu imar, kùltür ve sanat alanında ùlkesini geliřtirmiřtir²⁵⁰.

Sarduri II'den sonra Urartu tahtına geçen Rusa I, gù kaybeden devleti içinde bulunduğu durumdan kurtarmak için birçok faaliyette bulunmuştur. İlk önce merkezi otoriteyi gùlendirmeye çalışan kral, ayaklanma veya isyan çıkabilecek bölgeleri kùk valiliklere bölerek yetkilerini azaltmıřtır²⁵¹. Diđerisi ise kaybedilen toprakları elde etmek için yapılan seferlerdir.

Rusa I, kuzeyde yer alan Gökçe Gl etrafındaki birçok bölgeyi ilke topraklarına katmıştır. Daha sonra gùneye yönelen Urartu kralı, Musasış/Ardini kentini kontrolù altına alacaktır. Topzava Steli adıyla anılan kayıttan anlaşıldığına göre Ardini şehrinin kralı Urzana, Urartu kralının huzuruna çıkararak bağlılığını bildirmiş ve Rusa I, Urzana'yı bağışlayarak Ardini kentinin valiliğine tekrardan atamıřtır²⁵².

Bu dönemde Asur'da yeniden taht değişiklikleri meydana gelmiş ve Tiglath-Plaser III'ùn yerine Salmanassar V geçmiş ancak bir mùddet sonra Sargon II tahtı zorla ele geçirerek Asur kralı olmuştur. Sargon II, devleti toparlamaya çalışmış ve isyan eden Arpad, Damascus, Hamath ve Samaria bölgelerine sefer dzenleyerek Suriye'deki otoriteyi tekrardan tesis etmiştir. Ayrıca Sargon II, Urartuları tamamen yok edebilmek ve Batı İnan'dan çıkarabilmek için casusluk rgùtù kurarak Sanherib'i bu rgùtùn başına getirmiştir. Sanherib, Sargon'a göndermiş olduğu bir mektupta; Urartuların Kimmerler'e karşı dzenlemiş oldukları seferde başarısız olduklarını bildirir. Bunun zerine Sargon, bu durumu lehine çevirmek istemiş ve M.Ö. 714 yılında Urartu ve mùttefikleri üzerine sefere çıkar. Asur kralının bu seferi eskiçağ dnyasında "Sargon'nun Sekizinci Seferi" olarak bilinmektedir²⁵³.

Asur kralı Sargon M.Ö. 714 yılında Kalahtan yola çıkararak Batı İnan'da bulunan Zamua ùlkesi üzerinden seferine devam etmiştir. Urartu ordusu ile Uauař Dağı yakınlarında iki ordu karşı karşıya gelir. Bu karşılaşmada galip gelen Sargon, yapılan savaş hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır:

²⁵⁰ Belli 1982: 166; Erzen 1992: 34; Salvini 1995: 88.

²⁵¹ Piotrovsky 1959: 88.

²⁵² Melikishvili 1960: 264; ilingiroğlu 1994_a: 93 vd.; Ceylan 1994: 206; Salvini 1995: 89 vd.; Payne 2006: 267 vd.

²⁵³ ilingiroğlu 1976-77: 235 vd.; Salvini 2006: 92.

“...Onun birliklerinden korkmadım, atlarını küçümsedim, zırhlı savaşçılarının çokluğunu önemsemedim. Çevresindeki krallarla birlikte Zikurtulu Metatti'nin ordusunu kesip yere devirdim. Assur'un yüceliğini Urartu'nun üzerine tesis ettim....”²⁵⁴

Urartu kralı almış olduğu bu mağlubiyetten sonra ülkesine kaçmıştır. Ancak Sargon, sferden vageçmeyerek Rusa I'nin peşinden Urartu topraklarına girerek birçok bölgeyi yıkıp yakmıştır. Daha sonra Asur kralı yönünü değiştirmiş ve Urartular için kutsal sayılan Musaşir kentini ele geçirerek yağmalamıştır²⁵⁵. Musaşir kentinin düşmesi Urartu'da büyük bir üzüntü oluşturmuş ve bu yenilgi sonucu Rusa I canına kıymıştır²⁵⁶.

Asur kralı Sargon II'nin Rusa I karşısında almış olduğu bu galibiyet sonucunda Urartu Devleti büyük bir güç kaybederek yıkılma ve hatta yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Rusa I'in ölümünden sonra tahta geçen Arğişti II (M.Ö 714-685), devletin ömrünü uzatmaya ve devlet içindeki birlik ve beraberliğin korunmasına yönelik faaliyetlere önem vermişti. Urartu tahtında 26 yıl kaldığı bilinen kralın dönemiyle ilgili yazıt sayısı az olmakla birlikte bu yazıtlarda Urartu Kralının imar faaliyetleriyle ilgili bilgiler yer almaktadır²⁵⁷.

Arğişti II döneminin en önemli siyasi olayı şüphesiz ki kuzeyden gelen Kimmer saldırıdır. Urartu toprakları üzerinden Anadolu coğrafyasına rahat bir şekilde geçen Kimmerler Frigler'e saldırmış ve M.Ö 685 yılında Frig başkenti Gordion ele geçirerek yağmalamışlardır²⁵⁸. Kimmerler M.Ö 707 tarihinde Arğişti II'yi de mağlup etmişlerdir ancak yapılan bu savaşın detayları hakkındaki bilgilerimiz yetersizdir²⁵⁹.

²⁵⁴ Luckenbill 1968: 154 vd.; Çilingiroğlu 1976-77: 235 vd.; Çilingiroğlu 1994a: 93 vd.

²⁵⁵ Çilingiroğlu 1976-77: 235 vd.; Çilingiroğlu 1994a: 93 vd.; Ceylan 1994: 210

²⁵⁶ Rusa'n I.'in bu yıkımdan sonra çok üzüldüğünü ve hastalanarak öldüğü tahmin edilmektedir. Fakat Asur kaynakları, Muşaşir/Ardini Tapınağı'nın yağmalanmasını ve Tanrı Haldi heykelinin Asur'a götürülmesini duyan I. Rusa'nın, üzüntüsünden kendisini yerlere attığını, saçlarını yolduğunu ve bu acıya daha fazla dayanamayarak demir hançerini kalbine saplayıp intihar ettiğini bildirmektedirler.

²⁵⁷ Belck-Lehmann 1900-a-b: no. 130; Belck 1901: 284-328; Friedrich 1940a: 190; Friedrich 1940b: 215; UKN: no. 275; HchI: no. 125; Piotrovskii 1959: 125 vd.; Erzen 1992: 37; Payne 2006: 278. Van ilinin Erçiş ilçesi Çelebi Bağ'da yer alan yazıtta Arğişti II “Tahtumia” adında bir şehir kurdurarak bu şehrin su ihtiyacını karşılamak amacıyla sulama kanallarıyla göletler yaptırdığı anlaşılmaktadır.

²⁵⁸ Sevin 1982: 248 vd.; Friglerle ilgili geniş bilgi için bak; Frigler 2012: 1 vdd

²⁵⁹ Waterman 1930- 36; 197; Çilingiroğlu 1994b: 99; Tansuğ 1949: 535 vd.; Tarhan 1972; 112 vd; Tarhan 1984: 109 vd. Arğişti'nin kuzeybatıda inşa ettirdiği Altuntepe Kalesi'nin Kimmer tehlikesi için yapıldığı muhtemeldir. Bknz. Özgüç 1966: 1 vd.; Özgüç 1969: 1 vdd.; Ceylan 2000a: 181 vd.; Ceylan 2005a: 23; Ceylan 2008: 49; Kozbe- Ceylan vd.. 2008: Altuntepe.

Argişti II, yapmış olduğu seferler ve imar faaliyetleriyle hem devletin sınırlarını hem de ülke içinde birliği temin etmeye çalışmış ve Urartu yeniden yükseliş dönemine girmiştir.²⁶⁰

Argişti II'den sonra Urartu tahtına geçen Rusa II (M.Ö 685-645) dönemine ait yazıt oldukça azdır. Ancak Asur Kralı Asurhadon'un yazıtlarından Rusa II dönemine ait bilgiler đrenebilmekteyiz²⁶¹. Rusa II devlet içinde yapmış olduğu imar faaliyetleriyle birlikte idari ve ekonomik yenilikleri Urartu için Rönesans dönemi olmuřtur²⁶². Rusa II kalelerin yanı sıra imar faaliyetlerine de önem vermiş yeni bağ ve bahçeler oluşturmuştur. Kurulan bağ ve bahçelerin su ihtiyacını karşılamak amacıyla da yeni baraj ve sulama kanalları inşa ettirmiştir. Köşebaşı Barajı, Yakup Barajı, Kurutaş Barajı ve Sıhke Göleti bunlara örnek olarak gsterilebilir²⁶³.

Rusa II'den sonra Urartu tahtına geçen Sarduri III (M.Ö 645- 635), Asur kaynaklarında adı geçen son Urartu kralıdır. Sarduri III, babasının izlemiş olduğu politikayı takip ederek Asur Kralına elçiler gndermiřtir²⁶⁴. Sarduri III'den sonraki Urartu Kralları ve bu kralların kaç yıl hüküm sürdükleri hakkındaki bilgilerimiz şimdilik yoktur. Bilim insanları tarafından M.Ö. 635 ile 585 yılları arasındaki elli yıllık bölüm karanlık dönem olarak adlandırılmakta²⁶⁵ ve bu dönemle ilgili farklı fikirler önerilmiştir. Kalmir-Blur'da ele geçirilen bir tablet üzerindeki mhrde, Sarduri III isminin yanında Rusa (Rusa III) ismi yer almaktadır. Bu doğrultuda mhrdeki isimlerden hareketle kısa süren bir ortak krallığın olabileceği düşüncesi ortaya ıkmıřtır²⁶⁶.

²⁶⁰ Erzen 1992: 37; Ceylan 1994: 211; zgl 2011; 107; Günaşdı 2013; 99.

²⁶¹ ARAB II 236; Yazıtın büyük çoğunluğu kil tablettir. Bknz; ilingiroğlu 1997: 45.

²⁶² Erzen 1992: 37; Piotrovskii 1959: 113. Rusa II; Teişebaini (Karmir-Bulur), Rusa-i URU-TUR (Bastam) Rusahinili (Ayanis) ve Kef Kalesi (Adilcevaz) gibi kaleleri yaptırmıştır. Belli 1989: 23; Belli 2000d: 223. Bazı bilim insanları Toprakkale'deki Rusahinili'nin de Rusa II tarafından yaptırıldığı önerilmektedir. Piotrovskii 1950: 1 vd.; Piotrovskii 1969: 130 vd.; Salvini 1995a: 114 vd.

²⁶³ Rusa'nın kurmuş olduğu bağ ve bahçelere yazıtlarında rastlamaktayız. Erivan'ın güneyinde bulunan yazıtta kurulan bağ ve bahçelerden söz edilmektedir. Bak, UKN; 281.

²⁶⁴ ARAB II 871; Tarhan 1972: 183; Arutyunyan 1974; 415 vd.; Diakonoff 1952: 79; Diakonoff 1963: 1 vd.

²⁶⁵ ilingiroğlu 1994b: 111; Ceylan 1994: 214.

²⁶⁶ Azarpay 1968; 115; ilingiroğlu 1994b; 111.

Urartu'nun son kralları hakkında bilim insanları arasında farklı görüşler ileri sürülmektedir. Ancak biz burada genel olarak Sarduri IV, Erimena, Rusa III ve Rusa IV isimlerini sıralayabiliriz²⁶⁷.

Urartu adı en son kaynak Babil kroniklerinde (M.Ö. 616-609) geçmektedir. Urartular hakkında şu bilgiler yer almaktadır²⁶⁸:

*“O zaman onun ordusu [ilerledi]... Uraştu (Armenia) ili kadar... ülkede... onların çoğunu esir aldılar... Kralın garnizonu... ve kente karşı... Akkad kralı kendi ülkesine döndü.” Akkad (Babil) kralı ordusunu desteklemek için.....İzzalla'ya çıktı. Dağlardaki çok sayıda yeri ve onların.....yaktı. O zaman ordu..... Urartu bölgesine kadar gitti.”*²⁶⁹

Piotrovskii, Urartu'ya karşı yapılan seferin, Babil Kralı Nabopolassar tarafından krallığının on yedinci yılında olduğunu ifade etmektedir. Ancak Diakonoff ise bu görüşe karşı çıkarak, Babil devletinin zaten Urartu ile savaş halinde olduğunu ve böyle bir saldırının olamayacağını dile getirmektedir²⁷⁰.

Urartu'yu yıkılışı hakkında farklı görüşler ileriye sürülmektedir. Bunlardan ilki, Piotrovskii ve Erzen tarafından Karmir-Blur, Çavuştepe ve Toprakkale'de ele geçen İskit ok uçlarından yola çıkılarak, Urartuların İskitler tarafından ortadan kaldırıldığı görüştür²⁷¹. Diğer görüş ise Diakonoff ve Çilingiroğlu tarafından desteklenen Urartuların Medler tarafından ortadan kaldırıldığı fikridir²⁷². Bu fikirlerin yanında Asur devletinin M.Ö. 609 yılında tarih sahnesinden çekilmesi²⁷³ sonucu ortaya çıkan yeni siyasi oluşumların, dış tehlikelere karşı koyulamaması, içte çıkan isyanların bastırılmaması gibi nedenlerin de Urartu'nun yıkılmasında etkili olduğunu

²⁶⁷ Bu konuda ileri sürülen tezlerin tabloda gösterimi için bak; Çilingiroğlu 1994b: 115; Salvini 2006a: 126. Farklı görüşler için bak; Erzen 1992: 39 vd.; Arutyunyan 1979: 102 vd.; Salvini 2006a: 120 vd.; Zimansky 1985: 84 vd.; Kroll 1984b: 164 vd.; Diakonoff 1963: 1 vd.; UKN: 288 vd.

²⁶⁸ ARAB II, 417.

²⁶⁹ Kessler 1986: 76; Salvini 2006a: 129; Grayson 1975: 97Yazıtta adı geçen İzzalla Ülkesi, Diyarbakır Karacadağ eteklerinde Dicle Nehri kenarlarına lokalizasyon edilmektedir. Bu ülkenin önemi, Urartu ülkesinin giriş kapısı olarak görülmektedir.

²⁷⁰ Diakonoff 1951: 31.

²⁷¹ Piotrovskii, 1969: 198 vd.; Erzen, 1973b: 66 vd.; Erzen, 1977: 1 vd.; Erzen, 1978a: 1 vdd.; Erzen, 1992: 41; Durmuş, 1993: 66; Durmuş, 2012: 96 vd.

²⁷² Diakonoff, 1951: 39; Çilingiroğlu, 1994b: 114; Kleiss, 1970b: 52 vd.; Pigott, 1981: 149.

²⁷³ Olmstead, 1975: 627 vd.; Yıldırım, 1996: 37 vd.; Memiş, 2005: 45 vd.; Durmuş, 2008: 35 vd.

söyleyebiliriz. Ayrıca bölgede yeni güçlenen Med Devleti ile İskitler Urartu devletinin sonunu hazırlamışlardır. Bu nedenlerden dolayı yaklaşık olarak M.Ö. 585 yıllarında Urartu Krallığı tarih sahnesinden çekilmiştir.

2.2.3.4. Urartu-Qulha İlişkisi

Qulha adı, antik kaynaklarda M.Ö. 546 yılından itibaren geçmektedir. Qulha ismiyle anılan ülkenin günümüzde Rize, Artvin ve Gürcistan bölgelerinde varlık gösterdiği söylenebilir. Qulha ülkesi hakkında bahseden ilk yazılı belge Urartu kralı Sarduri II (M.Ö. 764-735) dönemine aittir. Günümüzde “Hazine Kapı” ve “Analıkız” olarak bilinen yazıtta Qulha ülkesi hakkında şu ifadeler yer almaktadır;

*“... Sarduri der ki: **Qulha** Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve ülkeyi ... **Qulha** Ülkesi'nin tahkimatlı krali şehri İldamuşa'yı güç kullanarak ele geçirdim ve halkını yaktım. **Qulha** Ülkesi'nin (sadece) orada bulunan ...adamlarını öldürdüm. Demir bir mühür hazırlattım. İldamusa Şehri'nde bir yazıt diktirdim. Şehirleri yakıp yıktım ve ülkeyi tahrip ettim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim.”*

Yazıtta adı geçen Qulha ülkesinin büyük bir olasılıkla antik kaynaklarda görülen “Kolha Ülkesi” olduğu söylenebilir²⁷⁴. Yazıtta ele geçirildiği bilinen “İldamuşa” krali şehri hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Qulha ülkesinin krali kentini başkent olarak kabul ettiğimizde krali kentinin Qulha'nın merkezi olduğu ve bu durum da Urartu devletinin Karadeniz'e kadar ulaştığını söyleyebiliriz. Ancak bu dönemde Qulha'nın bir devlet olmadığı ve başkent şeklinde yönetilmediği anlaşılmaktadır. Zira Qulha ülkesinin devlet halini alması, İran ve Grek kültürleri ile ilişkiler kurulması sonucu yani oldukça geç dönemlere rastlamaktadır. Yine Qulha ülkesinin iç kesimlerde ve dağlık kabileler üzerinde merkezi otoriteyi kurması uzun yıllar sürmüştür²⁷⁵. Bu nedenlerden dolayı “İldamuşa” krali kentinin Qulha'nın başkenti olmadığı ve Kolha ülkesi içindeki önemli bir sınır kenti olduğu görüşü daha

²⁷⁴ Melikişvili 1971; Diakonoff-Kashkai 1981;

²⁷⁵ Tsatskhladze 1994

ağır basmaktadır²⁷⁶. Sarduri II dönemine ait olan yazıttan Urartu'nun o dönemde küçük bir siyasi oluşum olduğu anlaşılan Qulha (Kolha=Kolhis) ile siyasi bir ilişkiye girdiğini ve ilk Yunan ticaret kolonilerinin kurulmasından çok önceleri “Kolha” isimli bir ülkenin var olduğunu kesin olarak söyleyebiliriz²⁷⁷. İldamuša günümüzde Ardauç olarak lokalizasyon edildiğinde ve Qulha'nın Urartu devletini durduracak siyasi bir güç değilse, Ardauç'a kadar gelen Urartu'nun Karadeniz'e ulaşmasını engelleyen faktörlerin ne olduğu düşünülecek konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

---

²⁷⁶ Melikişvili İldamuša'yı Ardauç olarak lokalizasyon etmektedir. Melikişvili1971; San 1994: 81

²⁷⁷ Qulha hakkında daha geniş bilgi için; Head 1911; Melikişvili 1971; Diakonoff-Kashkai 1981; Ökmen 1991; Tsetskhladze-Vnukov 1992; Tsetskhladze 1993; Tsetskhladze 1994; Wiesner 1994; Marincola 1994; Koshelenko-Kuznetsov 1996; Zehiroğlu 1999; Köroğlu 1999: 720-723; Zehiroğlu 2009.

III. BÖLÜM

ARAŞTIRILAN ARKEOLOJİK MERKEZLER

3.1. Türkiye Sınırlarındaki Merkezler

3.1.1. Kars

3.1.1.1. Merkez İlçe

3.1.1.1.1. Ani Yerleşmesi

Kars İli, Merkez İlçenin 47 km. doğusundaki Ocaklı Köyü'ndeki yer almaktadır. Türkiye ile Ermenistan sınırında bulunan yerleşmenin bir bölümü Ermenistan'da kalmaktadır. Ani ören yerinde ilk kazılar N.Marr tarafından 1893-1894 tarihlerinde başlamış ve 1904-1917 yılları arasında ikinci dönem kazılarını da yürütmüştür. 1944-1945 tarihlerinde K. Kökten, 1964-1967 tarihlerinde K. Balkan, 1989-2004 tarihlerinde B. Karamağaralı, 2005-2012 yılları arası Y. Çoruhlu'nun yürüttüğü kazı çalışmalarını 2012 yılından itibaren F. Bayram tarafından yürütülmektedir. Ani Yerleşmesi'nde Cirittepe ve Harmanyeri'nde Demir Çağı'na ait buluntular ağırlıklı olarak görülmektedir. Cirittepe'de; harçsız olarak kabaca işlenmiş taşlardan inşaa edilmiş olan kule yapısı ile Harmanyeri'nde; beş adet taş mezar, iki taş mahzeni ve çeşitli keramik parçaları, Değirmentepe'de; I. tabakada bulunan pithoslar Urartu özelliği göstermesi bakımından önemlidir. Ani yerleşmesinde bulunan bu yapı ve malzemelerin benzerlerine Erzincan Altıntepe'de rastlamak mümkündür. Bu nedenle büyük bir bölgeyi kapsayan Ani Yerleşmesi'nin tarihin her döneminde yerleşim alanı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır¹. (Fotoğraf 1)

3.1.1.1.2. Ataköy (Harmantepe) Höyük

Kars İli, Merkez İlçe'nin 14 km. güneyinde bulunan Ataköy'de yer almaktadır. Höyükte ilk çalışmalar 1942 yılında İ. K. Kökten tarafından yapılmıştır. Kökten tarafından "E Mağarası" olarak adlandırılan mağara ve höyükte kısa süreli bir kazı çalışması yürütülmüş ve Kalkolitik döneme ait taş aletler tespit edilmiştir. Höyük

---

¹ Balkan-Sümer 1965: 103 vd.; Karamağaralı 1993: 509 vd.; Karamağaralı 2003: 233 vd.; Kozbe-Ceylan vd. 2008

50x40 m. ölçülerinde olup 10 m yükseklikte bulunmaktadır. Höyüğün köye yakın olması büyük ölçüde tahrip olmasına neden olmuştur. Ancak höyükte mimari kalıntılar rahatlıkla tespit edilebilmektedir. Höyüğün hemen batı eteğinde içi dolmuş bir mağara yer almaktadır. Höyüğün keramik verisi Erken Tunç Çağı, Erken Demir Çağı, Orta Demir Çağı, Geç Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir².

3.1.1.1.3. Atayurt Kalesi

Kars İli, Merkez İlçenin 20 km. güneydoğusundaki Atayurt (Söğütlü) Köyü'nün hemen batısındaki yüksek bir tepe üzerine kiklopik teknikte kurulan kalenin dört sıra sur duvarı rahatlıkla görülebilmektedir. Kale merkez bir yapı ile ana kayanın şekline uydurularak inşa edilen sur duvarlarından oluşmakta ve sur duvarı olarak kullanılan taşların 4 m kadar kısmı ayakta kalmayı başarabilmiştir. Oval bir mimari tarzı gösteren kalenin birçok giriş kapısının olduğu ve asıl giriş kapısının kalenin doğu tarafında olduğu anlaşılmaktadır. Kalenin kuzeybatı girişi 4.20 m eninde ve 4. m genişliğindedir. Kalenin sur duvarları, bir kaç küçük kortin ve bastiyonla güçlendirilmeye çalışılmıştır. Kalenin keramik verisi Demir Çağı'a tarihlendirilmektedir³. (Fotoğraf 2)

3.1.1.1.4. Azat (Dündartepe) Höyük

Kars İli Merkez İlçenin 6 km. güneyindeki Azat Köyü'nün güneyinde yer almaktadır. Höyük 80 x 60 m ölçülerinde olup 20 m. yüksekliktedir. Höyük'ün güneyinden Borluk Çayı geçmektedir. İ.K.Kökten tarafından 1944 yılında ilk kez tespit edilen höyükte daha sonra 1952 yılında İ. K. Kökten tarafından küçük bir kazı çalışması yapılmıştır. Bu kazı çalışması sırasında höyükte 5 x 8 m. ölçülerinde ve 4-5 m. derinliğindeki sondaj ile kısmi bir tabakalanma belirlenmiştir. Kökten; Kalkolitik Çağ, Hitit, Urartu ve Klasik tabakalarını belirlemiştir⁴ ancak Kars ilinin Hitit yayılımı içinde olmaması nedeniyle bu tespitin yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Höyük'ün Kalkolitik Çağ tabakasında yangın izine rastlanılmış, güney ve kuzey sur duvar kalıntılarında harç veya kerpiç kalıntılarının kullanılmadığı görülmüştür. Burayla

² Kökten 1944: 666; Korucu 2005: 12 vd.; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Harmantepe Höyük; Topaloğlu-Günaşdı vd. 2011: 8.

³ Günaşdı vd. 2012: 60.

⁴ Kökten 1944: 668; Kozbe-Ceylan vd. 2008

ilgili plan ve kroki verilmemiştir. Höyükte bulunan keramik verileri Erken Tunç Çağı, Erken Demir Çağı ve Orta Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir⁵. (Fotoğraf 3)

3.1.1.1.5. Bekler Nekropolü

Kars ili, Merkez İlçe'ye 44 km uzaklıktaki Bekler Köyü'nde yer alan nekropol, geniş bir alanı kapsamakta ve nekropolün bir kısmından dere akmaktadır. Akan dere, nekropolde geniş bir kaya yarığı oluşturmuştur. Nekropolün bu kısmında yer yer mimari yapılar gözlenmekte ancak büyük bir kısmı hem tarım alanlarının içinde kalarak hem de köy yapılaşmasının içerisinde kalarak tahrip olmuştur. Genel olarak nekropolün yerleşim alanı ile iç içe geçtiği söylemek yanlış olmayacaktır. Nekropol bu özelliği ile Van Altıntepe'yle benzerlik göstermesi bakımından önemlidir. Nekropoldeki keramik verileri büyük ölçüde İlk Tunç Çağı'na tarihlendirilmekte ise de tespit edilen Erken Demir Çağı keramikleri ile mezar yapıları nekropolün daha çok Erken Demir Çağı nekropol alanı olarak kullanıldığını göstermektedir⁶. (Fotoğraf 4)

3.1.1.1.6. Boğazkale Höyük

Kars İli Merkez İlçenin 15 km. batısındaki Boğazköy'ünde yer alan höyük, aynı zamanda "Tekeli" mevki diye adlandırılan bölgeyi ikiye ayıran derenin güneyinde bulunmaktadır. Höyüğün güney tarafında elde edilen keramik verilerine göre bu yönün daha erken dönemlerde kullanıldığını anlamaktayız. Höyüte elde edilen keramik verileri Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir⁷.

3.1.1.1.7. Boncuktepe Yerleşmesi

Kars ili, Merkez İlçe'ye 50 km uzaklıktaki Yalçınlar Köyü'nün kuzeyinde ve köye yaklaşık olarak 500 m. uzaklıktaki bir tepe üzerinde yer almaktadır. Doğu-batı yönlü olarak uzanan bu tepenin kuzey tarafının çok yayvan olmasına rağmen güney tarafı oldukça diktir. Kaleden kısa ve sarp bir iniş yolu ile Çorlu deresine ulaşılabilir. Tepede toprak kayması ve bir yangın tabakasının varlığı dikkat çekicidir. Boncuktepe Yerleşmesinin güneyindeki tepelerde de yerleşim alanlarının

⁵ Kökten 1944: 668; Güneri 1992: 162 vd.; Korucu 2005: 13 vd.; Kozbe-Ceylan vd. 2008.

⁶ Günaşdı vd. 2012: 61.

⁷ Kökten 1944: 668; Güneri 1992: 162 vd.; Korucu 2005: 14 vd.; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Boğazkale Höyük

olduğu görülmektedir. Yerleşmede tespit edilen keramik verisi Erken Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir⁸. (Fotoğraf 5)

3.1.1.1.8. Borluk Vadisi Kaya Panoları

Kars İl merkezinin 6 km. güneyinde yer alan Azat Köyü sınırları içerisindeki Borluk Vadisi'nde daha önce yapmış olduğumuz incelemeler sonucu daha önceki tespitlerimize ilaveten yeni kaya üstü tasvirlerine rastlanmıştır. Bu tasvirlerde dağ keçileri, geyikler, insan ve av sahneleri yer almaktadır. Vadideki kaya üstü tasvirlerle yönelik özellikle son dönemde yapıldığı anlaşılan büyük bir tahribat görülmektedir⁹. (Fotoğraf 6-7)

3.1.1.1.9. Bozkale Kalesi

Kars İli, Merkez İlçe'nin 10 km. batısında bulunan Bozkale Köyü'nün batısında yer alan kale, çevresindeki yolları kontrol altına alabilmek amacıyla yapılmış kale örneğini yansıtmaktadır. Kalenin köye yakın olması sur duvarlarının büyük ölçüde tahrip olmasına ve dolayısıyla surların temel seviyesine indiği görülmektedir. Kiklopik teknikte ve kabaca işlenen sur duvarlarının genişliği 2.50-2.70 m arasında değişmektedir. Kalenin mimari özellikleri ve keramik verileri buranın Demir Çağı'nda kullanıldığını göstermektedir¹⁰. (Fotoğraf 8)

3.1.1.1.10. Çakmak Höyük

Kars İli, Merkez İlçesi'nin 5 km. kuzeybatısındaki Çakmak Mahallesi'nin güneyinde "Harabeler" olarak adlandırılan alanda yer alan höyük, 200x60 m genişliğinde ve 20 m. yüksekliğindedir. Höyük üzerinde mimari yapılar rahatlıkla görülebilmektedir. Höyükte tespit edilen keramik verileri Erken Tunç Çağı, Geç Tunç Çağı, Orta Demir Çağı ve Geç Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir¹¹.

3.1.1.1.11. Çakmak Kalesi

Kars İli, Merkez İlçeye 5 km. uzaklıkta yer alan Çakmak Köyü sınırlarında bulunan kalenin köye uzaklığı 1 km. dir. Doğu-batı doğrultuda uzanan kale dikdörtgen planlı bir yapıya sahiptir. Kalenin giriş kapısı batı yönündedir. Kalenin giriş kapısının kuzeybatı ve güneybatı köşelerinde birer kule yer almaktadır. İri andezit taşlarından

⁸ Günaşdı vd. 2012: 61.

⁹ Topaloğlu-Günaşdı vd. 2011: 9.

¹⁰ Ceylan 2005: 193; Kozbe-Ceylan vd. 2008

¹¹ Korucu 2005: tab.2; Özbek-Yükmen 2001: 114, Kozbe-Ceylan vd. 2008: Çakmak Höyük

yapılan kulelerin planları net olarak görülmektedir. Taşların yükseklikleri yarım metreden fazladır. Bu tip kule ile güçlendirilmiş giriş kapısı örneğine bölgede ilk kez rastlanıldığını söyleyebiliriz. Kalenin dört tarafı surla çevrili olup, güney surları ana kayaya oturtularak inşa edilmiştir. Güney ve kuzey sur duvarlarının genişliği 3,5 metre olup uzunlukları 65-66 metredir. Konum olarak verimli tarım alanları ile etraftan geçen Çakmak Deresine hâkim bir nokta yer alan kalenin kuzeydoğusunda sivil yerleşim alanı olarak düşündüğümüz bölge bulunmaktadır. Keramik veriler Kalenin İlk Tunç Çağı ile Geç Demir Çağı'nda ve yoğun olarak Orta Çağ'da kullanıldığını göstermektedir. Kale'de bulunan Geç Demir Çağı'na ait keramik verisi boyalı olup bölgede tespit edilen türünün ilk örnekleridir. Orta Çağ'da yoğun kullanılan kaleden sırlı yeşil, turkuvaz renklerde yoğun miktarda keramik verisine ve bir sütun kaidesine ulaşılmıştır. (Fotoğraf 9)

3.1.1.1.12. Çakmak Kalesi Nekropol Alanı

Kars İli, Merkez İlçeye 5 km. uzaklıkta yer alan Çakmak Köyü sınırlarında yer alan Çakmak Kalesinin güney eteklerinde yar alan nekropol alanı, 8-9 dekarlık bir alanı kapsamakta olup, mezarlar toprağa basit gömü şeklinde açılmıştır. Mezarların bazıları dörtgen bazıları ise oval planlıdır. Ayrıca kalenin güneydoğusunda yolun karşısında Orta Çağ'a ait bir mezarlık alanının daha bulunması mevcut nekropol alanın Eski Çağ'a tarihlenmesini kolaylaştırmaktadır. (Fotoğraf 10)

3.1.1.1.13. Danamayalı Höyük

Kars İli, Merkez İlçe'nin 10 km. batısındaki Bozkale Köyü'nün 500 m. batısında bulunan höyüğün kuzeyinden Cafersadık Deresi geçmektedir. Derenin yardığı alanda mimari yapı kalıntıları gözlenmektedir. Höyükte tespit edilen keramik verileri Geç Kalkolitik, İlk Tunç ve Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir¹². (Fotoğraf 11)

3.1.1.1.14. Dereiçi Kaya Panoları

Kars'ın kuzeyinde yer alan eski Kars-Ardahan karayolunun doğusunda bulunan kaya panolarının deniz seviyesinden yüksekliği 1798 m. dir. Eski Kars-Ardahan karayolu tarihi doğal yol özelliğinde olması ile Doğu Anadolu'nun önemli yollarından birisidir. Kars şehir merkezinden geçen bu dere Kars Çayı içerisinden geçerek Ardahan'a doğru devam etmektedir. Kaya resimlerinin doğu kısmında geniş

¹² Ceylan 2005: 194; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Danamayalı Höyük.

düzlükler yer almaktadır. Derenin yamacında düz bir andezit kayalık üzerine 2.10 x 2 m. boyutlarında olan panoda çizgi tekniği yapılan resimler, yapılış özellikleri açısından Kağızman Geyiklitepe ile benzer özellikler göstermektedir. Dereiçi olarak adlandırılan panoda geyik, at, dağ keçisi, süvari ve köpek resimlerinin yanı sıra iki adet de tuzak sahnesive çok basit bir insan resmi vardır. Geyiklitepe’de olduğu gibi Dereiçi resimlerinde de hayvanlar hareket halindeymiş gibi çizilmiştir. Panoda dört adet at resmi görülmekte ve bu atlardan birisi şaha kalkmış şekilde, atın ağzı açık ve gözleri belirgin şekilde çizilmiştir. Süvari resimlerinde atların detaylı bir şekilde çizilmesine karşın rağmen binicileri stilize bir şekilde çizilmiştir. Ayrıca panoda yer alan üç süvarinin de ayrı şekilde çizilmiştir. Süvarilerden ikisi çizgi tekniği ile diğeri ise kazıma tekniğiyle yapılmıştır. Panonun üst kısmında doğuya doğru bir dağ keçisi figürü bulunmaktadır. Dağ keçisinin vücudunun belirgin bir şekilde çizilmesine rağmen baş kısmında detay bulunmamaktadır¹³.

Dereiçi kaya panolainda hayvan motiflerinin yanında iki adet tuzak sahnesi yapılmıştır. Bu tuzak sahnelerinden ilki panonun ortasına yapılmış ve bir merdiven özelliği göstermektedir. Diğer tuzak ise kareleme şeklinde panonun daha batısına yapılmıştır. Burada yapılmış olan tuzak sahnelerin de Geyiklitepe ile ortak özellikler taşıdığını söyleyebiliriz¹⁴. İklim şartlarından dolayı resimlerin bulunduğu andezit panolar aşırı derecede tahrip olmuştur. Bu tahripten dolayı birçok resmin yok olduğu anlaşılmaktadır. Dereiçi kaya resimlerinin Kağızman Geyiklitepe’deki kaya resimleri ile benzerlik göstermesinden dolayı aynı dönemde yapıldığını düşünmekteyiz. (Fotoğraf 12)

3.1.1.2.15. Hasan Kalesi

Kars ili, Merkez İlçe’ye 50 km uzaklıktaki Yalçınlar Köyü’nde yer alan kale, bölgeye hâkim konumda olup, bulunduğu tepenin yapısına uydurularak inşaa edilmiştir. Kaleye kuzeyden güneye doğru yatık bir kaya oyuğundan geçildikten sonra ulaşılmaktadır. Kale içerisinde çok sayıda mimari kalıntısını görmek mümkündür. Kalenin güney ucunda kutsal bir alan ile sunaklar yer almaktadır.

¹³ Ceylan 2008: 252; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Dereiçi Kaya Panoları.

¹⁴ Ceylan 2007: 172; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Dereiçi Kaya Panoları.

Yoğun bir iskân gören kalede tespit edilen keramik verisi İlk Tunç Çağı, Demir Çağı, Orta Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir¹⁵.

3.1.1.1.16. Haşçiftlik Höyük

Kars İli Merkez İlçenin 10 km. kuzeybatısındaki Haşçiftlik Köy'ündeki "Diktaştepe" denilen yerde yer alan höyüğün kuzeyinden Sorgun Deresi geçmektedir. Höyük ilk olarak Özbek ve Yükmen tarafından tespit edilmiş ve höyükten çok sayıda çakmaktaşı alet bulunmuştur. Höyüğün kuzeyinde kaçak kazıların yapıldığı görülmekte ve bu kazılar sonucunda höyükte mimari kalıntılar ortaya çıkmıştır. Höyükteki keramik verileri Geç Tunç Çağı ve Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir¹⁶.

3.1.1.1.17. Köroğlu Kalesi

Kars İli, Merkez İlçe'nin 10 km. batısındaki Bozkale Köyü'nün yaklaşık 4 km. güneybatısında yer almaktadır. Köroğlu kalesi konum itibariyle çevresindeki tarihi yolları kontrol altında tutmaktadır. Kalenin sur duvar kalınlığı ortalama 3-3,5 m. genişliğinde olup kiklopik teknikte yapılmıştır. Günümüzde sur duvarlarının ortalama 2-3 m. kadar olan kısmı ayakta. Kalenin kuzeyinde kare plan özelliği gösteren mimari kalıntılar ile teras duvarları bulunmaktadır. Kalenin köye uzaklığı kalenin daha az tahrip olmasını sağlamıştır. Kaledeki keramik verileri İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir.¹⁷ (Fotoğraf 13)

3.1.1.1.18. Kürdün Deresi Kalesi

Kale Merkez'e 6 km. mesafede bulunan Kümbetli Köyü'nün kuzeyinde yer alan kale Kürdün Deresi olarak bilinen derenin aktığı vadiyi dik kesen sarp kayalıklarından oluşan bir yamaca oturtulmuştur. Doğu-batı yönünde uzanan kale, güneyindeki ovayı tamamen kontrol altında tutmaktadır. Kalenin doğu ve güney kısımları sarp kayalıklara çevrilidir ve bu durum kaleye doğal savunma özelliği kazandırmıştır. Kalenin kuzey ve batı kısmının savunma açısından zayıf olması nedeniyle sur duvarları açısından bu yönlere önem verildiği görülmektedir. Kuzey sur duvar uzunluğu ortalama 40 m., batı sur duvar uzunluğu ise ortalama 75 m. dir. Kuzey ve batı sur

¹⁵ Günaşdı vd. 2012: 61 vd.

¹⁶ Özbek-Yükmen 2000: 114; Korucu 2005: 15; Kozbe-Ceylan vd. 2008.

¹⁷ Ceylan 2005: 194; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Köroğlu Kalesi.

duvarları kortin ve bastiyon tekniğiyle güçlendirilmiştir. Kale üzerindeki keramik verilerinin Tunç ve Demir Çağı dönemine tarihlendirilmektedir¹⁸. (Fotoğraf 14-15)

3.1.1.1.19. Kürdün Deresi Kalesi Nekropol Alanı

Nekropol alanı, Kars Merkez’de bulunan Kümbetli köyü ile Çağlayan Köyü sınırlarında bulunan Kürdün Deresi Vadisi’nin hemen üstünde bulunan Kürdün Deresi Kalesi’nin kuzeyinde kaleye göre daha yüksek bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Nekropol alanında birçok gömü profili çıplak gözle görülmektedir. Bunlar genellikle 2 metre uzunluğunda 60 cm. genişliğinde toprağa açılan çukura yapılan gömülerdir. Kenarları sal taşları ile örülmüştür. Nekropol alanında sayısı 20’yi geçen gömü tespit edilmiştir. Nekropol alanında çok sayıda kaçak kazı yapıldığı görülmektedir. Nekropol alanındaki keramik verilerinin Tunç ve Demir Çağı dönemine tarihlendirilmektedir¹⁹. (Fotoğraf 16-17)

3.1.1.1.20. Paşaçayırı Höyük

Kars İli Merkez İlçe Paşaçayırı Mahallesi’ne giden yolun yaklaşık 200 m ilerisinde yer alan höyük aynı zamanda eski Kars-Erzurum karayolunun üzerinde bulunmaktadır. Höyüğün kuzey ve doğu yönleri sarp bir kayalıkla çevrili olup güneyinden Kars Çayı geçmektedir. Höyükteki keramik verileri Erken Tunç Çağı, Erken Demir Çağı, Orta Demir Çağı ve Geç Demir Çağı’na tarihlendirilmektedir²⁰. (Fotoğraf 19)

3.1.1.1.21. Sarıçayır Yerleşmesi

Kars ili merkez Ataköy’de yer alan Sarıçayır yerleşmesi, Harmantepe Höyüğün 500 m. güneyinde yer almaktadır. Geniş bir alana yayılmış olan bu yerleşme ile Harmantepe Höyüğünü Borluk Vadisi birbirinden ayırmaktadır. Yerleşmenin büyük bir bölümü köylüler tarafından tarım alanı olarak kullanılmaktadır. Ayrıca yerleşmede mimari kalıntıları rahatlıkla görülmektedir. Köylülerin tarım arazisi olarak kullandığı kısımlarda yapmış olduğumuz inceleme sonucu çok sayıda keramik parçası, yapı temel izleri ve sütun altlıklarına rastlanılmıştır. Elde edilen keramiklerin, açıkılı, parlak, devetüyü, kahverengi ve kırmızı renkli tonlarda olduğu görülmektedir. Dönem olarak değerlendirildiğinde Harmantepe ve Düdartepe ile

¹⁸ Bingöl 2015: Baskıda; Kalenin Koordinatları: N 40° 33’ 34’’-E 42° 57’ 30’’

¹⁹ Bingöl 2015: Baskıda; Kalenin Koordinatları: N 40° 33’ 37’’-E 42° 57’ 36’’

²⁰ Korucu 2005: 19; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Paşaçayır Höyüğü.

aynı döneme yani İlk Tunç Çağı'na yerleştirilebilir. Ayrıca Sarıçayır yerleşmesinin, Ortaçağ'da önemli bir yerleşme olduğunu da söyleyebiliriz²¹.

3.1.1.2. Arpaçay

3.1.1.2.1. Carcı Yerleşmesi

Kars İli, Arpaçay İlçesi'nin 6 km. kuzeyindeki Carcı Köyü'nde yer alan Carcı Yerleşmesi'nin deniz seviyesinden yüksekliği 1906 m. dir. Bölgenin en yüksek tepelerinden birinin ve dar bir vadinin üzerinde kurulan yerleşme İlk Tunç Çağı özelliklerini taşımaktadır. Konum itibariyle çevreye hâkim olan yerleşmenin güneyinden Çıldır Gölünden gelen sular geçerek Carcı Hidroelektrik santraline ulaşmaktadır²². (Fotoğraf 18)

3.1.1.2.2. Carcı 2 Yerleşmesi

Kars İli, Arpaçay İlçesi'nin 6 km. kuzeyindeki Carcı Köyü'nde yer alan Carcı Kalesi ile Carcı Deresi'nin doğusunda bulunan yerleşmenin deniz seviyesinden yüksekliği 1834 m. dir. Yerleşme genel olarak oval planda olup Çıldır Akçakale'de yer alan "taş dam" olarak adlandırılan yapılara benzerlik göstermektedir. Yerleşmenin keramik verileri Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir²³. (Fotoğraf 20)

3.1.1.2.3. Carcı Kalesi

Arpaçay İlçesi'nin 6 km kuzeyinde yer alan Carcı Köyü'nün kuzeyinde ve Carcı 2 Yerleşmesi'nin doğusunda bulunan kalenin deniz seviyesinden yüksekliği 1893 m. dir. Bölgeye hâkim konumda olan kalenin sur duvarları harç kullanılarak yapılmıştır. Kalede çok sayıda kaçak kazı izleri görülmektedir. Kalenin yapısal özelliklerini dikkate alırsak Orta Çağ kalesi olduğunu söyleyebiliriz²⁴. (Fotoğraf 21)

3.1.1.2.4. Danatepe Höyük

Arpaçay İlçesi'nin 21 km. kuzeydoğusunda, Arpaçay-Taşdere yolu üzerinde ve Çetinkaya Deresi'nin hemen batısında yer almaktadır. Çevresindeki modern yerleşmelere göre daha alçak bir coğrafi alanda kurulan höyükte tespit edilen

²¹ Topaloğlu-Günaşdı vd. 2011: 8 vd.

²² Kansu 1964: 327 vd.; Ceylan 2007: 107; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Carcı Yerleşmesi; Bingöl 2008: 60; Ceylan 2008_a: 218.

²³ Kansu 1964: 327 vd.; Ceylan 2007: 107; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Carcı 2 Yerleşmesi; Bingöl 2008: 60; Ceylan 2008_a: 218.

²⁴ Ceylan 2008_a: 219; Bingöl 2008: 60.

keramik verileri Erken Tunç Çağı ve geç döneme tarihlendirilmektedir²⁵. (Fotoğraf 22)

3.1.1.2.5. Polat Kalesi

Arpaçay İlçesi'nin 5 km. kuzeydoğusunda, Polat Köyü'nün 1,5 km. kuzeybatısında yer alan kale doğu-batı doğrultulu olup batı kısmı sarp uçurumla kaplıdır. Kalenin batı kısmında büyük bir dere geçmekte, doğusunda ise yayvan bir tepe yer almaktadır. Stratejik açıdan son derece önemli olan kale Arpaçay Ovasına hâkim bir konumdadır. Kalenin ana girişi, güney ile batı sur duvarının birleştiği bölümde olup ortalama 1,5 m. genişliktedir. Kaleye genel olarak bakıldığında kalenin doğu tarafı savunma açısından daha zayıf görünmektedir. Hem bu zaafiyeti gidermek hem de giriş kapısını güçlendirmek amacıyla bu yöne 3–3,5 m. genişliğinde daha kaba taşlardan ikinci bir sur duvarının örüldüğü görülmektedir. Polat Kalesi'nin konum bakımından bölgenin en önemli kalelerinden birini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Kalede tespit edilen keramik verisi İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir²⁶. (Fotoğraf 23-24)

3.1.1.2.6. Taşdere (Kantepe) Höyük

Kars İli Arpaçay İlçesi'nin 27 km. kuzeydoğusunda yer alan Taşdere Köyü'nde bulunan höyük 40x30 m. boyutlarındadır. Ermenistan sınırına çok yakın olan höyüğün aynı zamanda batısından Karahan Deresi geçmektedir. Höyüğün ortalama 50-60 m ilerisinde Kantepe Mevkii adıyla tanımlanan ve kayalıklar üzerine kaya çanaklarıyla oluşturulmuş olan bir kutsal alan bulunmaktadır. Doğal kayalıkların üzerinde farklı büyüklük ve şekillerde olan bu çanakların tanrılara libasyon yapmak için açıldığını söyleyebiliriz²⁷.

3.1.1.2.7. Taşdere (Sosgert) Kalesi

Kars İli Arpaçay İlçesi'nin 35 km. doğusundaki Taşdere (Sosgert) Köyünde yer alan kalenin kuzeyinden Karahan Çayı geçmektedir. Kale, çevresindeki geçiş noktalarını kontrol altında tutmaktadır. Ana kayanın yapısına uygun olarak kiklopik teknikte ve ortalama 1 m. taşlardan yapılan kalenin günümüzde ortalama 4 m.ye kadar bir kısmı ayakta kalmayı başarmıştır. Taşdere Kalesi, 3 m.lik sarnıcı, kuzeybatı ucunda yer

²⁵ Korucu 2005: 17.

²⁶ Ceylan 2005_b: 195; Ceylan 2008_a: 196; Bingöl 2008: 59.

²⁷ Korucu 2005: 17; Bingöl 2008: 61.

alan kaya basamaklı su tüneli ve keramikleri ile tipik bir Urartu kalesi olarak göze çarpmaktadır. Kalede tespit edilen keramik verisi Erken Demir Çağı, Orta Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir²⁸. (Fotoğraf 25-26)

3.1.1.2.8. Taşköprü Yazıtı

Kars İli, Arpaçay İlçesi'nin yaklaşık 15 km. kuzeyindeki Taşköprü Köyü'nün kuzeyinde kayalık alanda yer alan yazıt, Sarduri II dönemine tarihlendirilmektedir. Yazıt bölgenin en eski yazıtı durumunda olup 8 satırdır. Yazıt 57x53 cm.lik bir çerçeveye sınırlandırılmıştır. Yazıtta şu ifadeler yer almaktadır;

"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Argiştioğlu Sarduri der ki: Terk edilmiş (?) Uhime ülkesini ele geçirdiğim zaman, o seferin geri dönüşünde, Maqaltu şehrini (de) ele geçirdim. Erkek (ve) kadınları Bianili ülkesine sürgün ettim."²⁹ (Fotoğraf 27-28)

3.1.1.2.9. Tepecik Yerleşmesi

Arpaçay İlçesinin 3 km. güneydoğusunda ve Tepecik Köyü'nün 2 km. güneyindeki tepe üzerinde yer alan yerleşmenin deniz seviyesinden yüksekliği 1690 m. dir. Yerleşmenin güneybatısından Polat Deresi geçmekte ve etrafı verimli tarım arazileri ile çevrilidir. Yerleşmenin kuzey kesimi yayvan olmasına karşın güney kesimi dikdir. Yerleşmede kaçak kazı izleri görülmektedir. Kaçak kazı çukurlarından elde edilen keramik verileri İlk Tunç Çağına tarihlendirilmektedir³⁰. (Fotoğraf 29)

3.1.1.2.10. Yalınçayır Yerleşmesi

Kars İli, Arpaçay İlçesi'nin 3,5 km. güneyinde yer alan Yalınçayır Köyü'nün girişinde bulunan yerleşme aynı zamanda Arpaçay-Kars karayolunun üzerindedir. Yerleşmenin ilk tespiti İ.K.Kökten tarafından yapılmıştır. Yerleşme 1980'li yıllarda yol yapımı sırasında tamamen yok edilmiştir. Ortalama 69 x 115 m. ölçülerinde olan yerleşme günümüzde yükseltiden daha çok çukur görünümündedir. Yerleşmede yer

²⁸ Bingöl vd. 2010: 384.

²⁹ Meşçaninov 1931: 160 vd.; König 1967: no:108, Payne 2006: 239; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Taşköprü Yazıtı

³⁰ Ceylan 2008_a: 221; Bingöl 2008: 61.

yer mimari kalıntılara rastlanmaktadır. Yerleşmede tespit edilen keramik verisi İlk Tunç Çağı (Karaz) ve Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir³¹. (Fotoğraf 30)

3.1.1.2.11. Yarbaşı Yerleşmesi

Kars İli, Arpaçay İlçesi'nin 5 km. kuzeydoğusunda yer alan Polat Köyü'nün yaklaşık olarak 3 km. kuzeydoğusunda bulunan kale, çevresindeki yerleşim yerlerine hâkim bir konumda olup bir gözetleme kulesine sahiptir. Kalenin batı ve kuzeybatı yönleri sarp bir uçurumla çevrilidir. Kalenin koruduğu yerleşme alanının izlerini günümüzde görmek mümkündür. Ancak mimari kalıntılar büyük ölçüde tahrip olmuştur. Kale ve yerleşme alanının Polat kalesine olan yakın olması bu yapıların ortak bir yapının parçaları olduğunu söylemenin yanlış olmayacağını düşünmekteyiz. Kalede tespit edilen keramik verileri İlk Tunç ve Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir³². (Fotoğraf 31)

3.1.1.2.12. Zöhrap Yerleşmesi

Kars İli Arpaçay İlçesinin Kuzgunlu Köyünün 2 km. kuzeybatısında yer alan yerleşme, Zilan Deresi'nin üzerinde geniş bir alana kurulmuştur. Tatlı su kaynakları ile çevrili olan yerleşmenin deniz seviyesinden yüksekliği 1882 m. dir. Yerleşmenin kuzey ve güney yönlerinde mimari kalıntıları gözlenmektedir. Kuzeydeki yapılar küçük oval planlı olup Orta Çağ yapılarıyla benzerlik göstermektedir. Bu yapılar yerleşmenin büyük bir kısmını oluşturmakla birlikte ortalama 3x2 ile 2x1,5 m boyutlarındadır. Güneyindeki yapılar ise daha büyük planlı olup İlk Tunç Çağı mimari kalıntılarıdır³³. (Fotoğraf 32)

3.1.1.3. Akyaka

3.1.1.3.1. Angut (Sulakbahçe) Kaleleri

Kars İli Akyaka İlçesi'nin 10 km. kuzeybatısında yer alan Sulakbahçe Köyü sınırları içerisinde bulunmaktadır. İki bölümden oluşan kale çevresindeki verimli tarım alanlarına hâkim bir konumda olup kalenin güneyinden Karahan Çayı geçmektedir. Birbirlerinin tahkimatını artırmak için iki ayrı tepe üzerine inşa edilen kale duvarları

³¹ Ceylan 2007: 107; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Yalınçayır Yerleşmesi; Ceylan 2008_a: 220; Bingöl 2008: 60.

³² Ceylan 2005: 194; Kozbe-Ceylan vd. 2008; Ceylan 2008: 196; Bingöl 2008: 59

³³ Ceylan 2008_a: 217; Bingöl 2008: 59 vd.

kiklopiik tekniikte yapılmıştır. Kalelerde tespit edilen keramik verisi Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir³⁴. (Fotoğraf 33)

3.1.1.3.2. Değirmenler Höyük

Kars İli Akyaka İlçesi'nin 14 km. mesafedeki İncedere Köyünün 3 km. doğusunda ve Kars ayı'nın güneyinde yer almaktadır. Höyük 80x60 m'lik bir alanı kaplamakta ve ve yüksekliği 20 m civarındadır. Höyüğün su kaynaklarına yakınlığı, geniş tarım alanlarına sahip oluşu ve yüksekliğiyle düşman saldırılarına karşı korunuaklı bir konumdadır. Höyük, yakın dönemlere kadar yerleşim yeri olarak kullanılmıřtır³⁵.

3.1.1.3.3. Duraklı Kurganı

Kars İli Akyaka İlçesi'nin 10 km. batısında yer alan Duraklı Köyü'nün 200 m. güneydoğusunda, köyün hemen dışında bulunan kurgan 140-120 cm.lik taşlarla oval olarak çevrilmiştir. Yakın dönemlerde kurganın ortasında iş makineleriyle yapıldığı anlaşılan kazı çalışması görülmekte ve bu durum kurganın büyük lde tahrip olmasına neden olmuřtur³⁶. (Fotoğraf 34)

3.1.1.3.4. Duraklı Yarbaşı Kalesi

Kars İli Akyaka İlçesi'nin 10 km. batısındaki Duraklı Köyü'nde yer alan kaleye kuzey tarafından girilmektedir. Kiklopiik tekniikte inşaa edilen kalenin sur duvarları ortalama 4,5 m. kalınlığında ve 1 m.lik taşlardan oluşmaktadır. Kale kapısının boyutu ortalama olarak 4 m.dir. Kalede çok az sayıda tespit edilen keramik verisi Demir ağı ve Orta ağ'a tarihlendirilmektedir³⁷. (Fotoğraf 35)

3.1.1.3.5. Kız Kalesi (Kalkankale)

Kars İli Akyaka İlçesi'nin 10 km. güneydoğusundaki Kalkankale Köyü'nde yer alan kale 30-40 m. yüksekliğinde bir tepe üzerine kurulmuştur. Türkiye-Ermenistan sınırına çok yakın bölgede olan kale çevresine hâkim bir konumdadır. Kaba taşlardan ve harç kullanılarak yapılan kale duvarlarının günümüze ancak 10 m kadarı ayakta durmayı başarabilmiştir. Kaleye ana kaya oyularak oturtulan ikinci bir surun yapıldığı görülmektedir. Bu ikinci surun yapılış amacının kalenin tahkimatını glendirmek amacıyla olduğu anlaşılmaktadır. Yapısal olarak bir Orta ağ Kalesi

³⁴ Bingöl vd. 2010: 384; Karageçi 2011: 89.

³⁵ Korucu 2005: 16.

³⁶ Bingöl-Ceylan vd. 2010: 386; Karageçi 2011: 90.

³⁷ Bingöl-Ceylan vd. 2010: 385; Karageçi 2011: 90.

özelliği taşıyan kalede tespit edilen keramik verisi Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir³⁸. (Fotoğraf 36)

3.1.1.3.6. Üçpınar Höyük

Kars İli Akyaka İlçesi'ne 5 km. uzaklıkta olan höyük, Üç Pınar deresinin doğusunda yer almaktadır. Höyük yaklaşık olarak 400 m. lik bir alanı kaplamakta ve kuzey-güney olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Höyüğün güney tarafındaki yerleşim alanı kuzeydeki tarafındakinden daha geniş olup, üst kısımlarında işlevselliği anlaşılmayan mimari kalıntılar bulunmaktadır³⁹.

3.1.1.3.7. Yarüstü Nekropolü

Kars İli Akyaka İlçesi'nin 10 km. batısındaki Duraklı Köyü'nün kuzeybatısında yer alan nekropol alanında yer yer yapılan kaçak kazı izleri görülmektedir. Bu kaçak kazılar sonucu mezarların yüzey kısımlarında büyük pithos parçaları, birkaç tane inci tanesi ve kulp parçalarının çıktığı görülmektedir. Nekropolde tespit edilen keramik verisi Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir⁴⁰.

3.1.1.3.8. Yarüstü Yerleşmesi

Kars İli Akyaka İlçesi'nin 10 km. batısında yer alan Duraklı Köyü'nde yer alan yerleşme, Duraklı Köyündeki diğer merkezlerin yerleşim alanını meydana getirmektedir. Yerleşmenin tam ortasından yar ile oluşturulmuş demiryolu, yerleşmeyi iki parçaya ayırmış ve bu durum yerleşmeyi büyük ölçüde tahrip etmiştir. Yerleşmede çok sayıda tespit edilen keramik verisi Tunç Çağı, Demir Çağı, Erken Demir ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir⁴¹. (Fotoğraf 37)

3.1.1.3.9. Yerlikavak Höyük

Kars İli, Akkaya İlçesi'nin 9 km. kuzeyindeki Üçpınar Köyü'nün kuzeyinde yer almaktadır. Höyük, Üçpınar Deresi'nin doğusunda ve köyün kuzeyinde yer alan ve "Çermik Dere" mevkiindedir. Kuru bir dere kenarındaki höyük 40 x 20 m. ölçülerindedir. Höyük, kaçak kazılar sonucu büyük ölçüde tahrip olmuştur. Höyüğün keramik verisi Erken Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'a aittir⁴².

³⁸ Bingöl-Ceylan vd. 2010: 383; Karageçi 2011: 89.

³⁹ Korucu 2005: 20.

⁴⁰ Bingöl-Ceylan vd. 2010: 385; Karageçi 2011: 90.

⁴¹ Bingöl-Ceylan vd. 2010: 385; Karageçi 2011: 90.

⁴² Korucu 2005: 21; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Yerlikavak Höyük

3.1.1.3.10. Ziyarettepe (Sulakbahçe) Kalesi

Kars İli Akyaka İlçesi'nin 10 km. kuzeybatısında yer alan Sulakbahçe Köyü'nde bulunan kale, köyün batısında yükselen tepe üzerindedir. Kale, ana kayanın yapısına uydurularak kiklopik teknikte büyük taşlardan inşaa edilmiştir. Demir Çağı özelliği taşıyan kalenin batısında bir nekropol alanı yer almaktadır. Kalede tespit edilen keramik verisi İlk Tunç ve Demir Çağ'ına tarihlendirilmektedir⁴³. (Fotoğraf 38)

3.1.1.4. Digor

3.1.1.4.1. Kuzeyhan Kalesi

Kars ili, Digor İlçesi Dağpınar Beldesi'ne 4 km uzaklıkta bulunan kale, doğu-batı doğrultulu olup anıtsal bir giriş kapısına sahiptir. Kalenin Kuzey yönü aynı zamanda kaleye giriş kapısının bulunduğu yöndür. Yine kalenin kuzey tarafının savunma açısından zayıf olması nedeniyle kalenin sur duvarları bu yöne inşa edilmiştir. Kuzey sur duvarlarının uzunluğu anıtsal giriş bölümüne kadar ortalama 230 m. olup duvar kalınlığı ise 3 m. dir. Kalenin doğu, batı ve güney kısımlarının sarp kayalıklarla ve uçurumlarla çevrili olması kaleye doğal bir sur özelliği katmış ve kalenin savunmasını kolaylaştırmıştır. Konum itibariyle çevresine ve yollara hâkim olan kalenin stratejik bir öneme sahip olduğunu söyleyebiliriz. Kalenin doğu kısmı ortalama 200 m olup bir kısmı güneye doğru kıvrılmaktadır. Kalede tespit edilen keramik verisi İlk Tunç Çağı, Erken Demir ve Ortaçağ'a tarihlendirilmektedir⁴⁴. (Fotoğraf 40-41)

3.1.1.4.2. Kuzeyhan Kalesi Nekropol Alanı

Kuzey Han Kalesinin yaklaşık olarak 2 km kuzeyinde yer alan nekropol alanı yüksek bir bölgede vadinin üstündeki bir düzlükte bulunmaktadır. İlk belirlemelere göre dokuz adet kurgan türü mezar tespit edilmiştir. Bunlardan en büyüğü 4.30 metre çapında, en küçüğü ise 1.20 metre çapında olup diğerleri bu aralıkta değişmektedir. Tam yuvarlak olmayan kurganların bazıları elips görüntü vermekte ve ortalama 4 m. ile 2,5 m. ve 3.50 ile 3 metre arasında değişen ölçülerde bulunmaktadırlar. Nekrol alanının Tunç Çağı boyunca yerleşim gördüğünü söyleyebiliriz⁴⁵. (Fotoğraf 42)

⁴³ Bingöl-Ceylan vd. 2010: 384; Karageçi 2011: 89

⁴⁴ Bingöl 2015: Baskıda. Kalenin koordinatları: N 40° 26' 25" - E 43° 24' 57"

⁴⁵ Bingöl 2015: Baskıda. Kalenin koordinatları: N 40° 26' 35" - E 43° 24' 53"

3.1.1.4.3. Kuzeyhan Gözetleme Kulesi

Kars ili, Digor İlçesi Dağpınar Beldesi'ne 4 km uzaklıkta bulunan Kuzeyhan Kalesi'nin gözetleme kulesidir. Kule, ovaya hâkim bir konumda yer almaktadır. Ayrıca kaleye yapılacak herhangi bir saldırıyı önceden görebilmek için yapılan kule, etrafındaki yolları tam olarak görebilmektedir. (Fotoğraf 43)

3.1.1.5. Sarıkamış

3.1.1.5.1. Düzmeşe Obsidyen Merkezi

Sarıkamış İlçesi'nin 17 km. güneybatısında yer alan obsidyen yatağı aynı zamanda Kars-Erzurum karayolunun sağında ve solunda yoğun olarak bulunmaktadır⁴⁶. Bölgedeki, kale ve höyüklerde çok sayıda bulunan obsidiyenlerin ham madde yatağının Düzmeşe olduğu anlaşılmaktadır⁴⁷. (Fotoğraf 44)

3.1.1.5.2. Kırankaya (Asboğa) Kalesi

Kars İli, Sarıkamış İlçesi'nin kuzeydoğusundaki Asboğa (Kırankaya) Köyü'nün yaklaşık 2-3 km. güneyinde yer alan kale aynı zamanda Erzurum-Kars karayolunun hemen solunda bulunan kayalığın üzerindedir. Kale kuzey-güney doğrultulu olup geniş bir alana yayılmıştır. Kalenin doğu tarafında iki sıra halinde harç kullanılmadan büyük taşlardan yapılmış sur duvarları görülmektedir. Günümüzde bu duvarların bir kısmı ayakta kalmayı başarabilmiştir. Kalenin giriş kısmı büyük olasılıkla güney yönünden olduğu görülmektedir. Argiști I'in yazıtlarında geçen "Ahurihinili" kentini bazı bilim insanları Sarıkamış, bazıları ise Kırankaya olarak yorumlamaktadır. Kale ham ve işlenmiş obsidyen tespit edilmiş olup elde edilen ketamik verisi Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir⁴⁸. (Fotoğraf 45)

3.1.1.5.3. Kız Kalesi

Sarıkamış İlçesi'nin 13 km. güneydoğusunda bulunan kale, deniz seviyesinden 2000 m yükseklikte olup çam ormanlarının arasında bir tepe üzerine inşaa edilmiştir. Kale

⁴⁶ Ceylan 2001_a: 66; Bingöl 2003: 152; Ceylan 2003: 317; Ceylan 2005: 27; Ceylan 2008_a: 124.

⁴⁷ Ceylan 2001_a: 66; Ceylan 2003: 317; Bingöl 2003: 152; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Kırankaya Kalesi.

⁴⁸ Adontz 1946: 169; Kırzioğlu 1958: 52; Ceylan 2001_a: 60; Ceylan 2003: 316; Bingöl 2003: 148; Ceylan 2005_a: 26; Ceylan 2008_a: 120; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Kırankaya.

etrafından geçen Keklik Deresi'ne ve çevreye egemen bir konumdadır. Kalenin yoğun olarak Orta Çağ'da kullanıldığını söyleyebiliriz⁴⁹. (Fotoğraf 46)

3.1.1.5.4. Köroğlu Kalesi

Kars İli, Sarıkamış İlçesi'nin 30 km. kuzeydoğusundaki kale ile aynı adı taşıyan Köroğlu Köyü'ndeki doğal bir kayalık üzerinde yer alır. Zivin ve Micingert Kaleleri ile aynı özellikleri taşımayan ve kare plana sahip kale daha küçük ölçüdedir. Kale, çevreye egemen ve savunmaya oldukça elverişli bir konumdadır. Ayrıca ana kayanın etrafına çepeçevre çukurlar açılarak kalenin savunmasını daha da güçlendirilmek istendiği anlaşılmaktadır. Urartu'da görülen ve ana kayaya açılan sur temel yataklarının görüldüğü kalede, kalenin mimari yapısının günümüzde Orta Çağ özelliği taşıdığını söyleyebiliriz. Kalenin stratejik konumu, Zivin ve Micingert kalelerine yakınlığını ve kalede tespit edilen keramik verisini göz önünde bulundurursak kalenin Demir Çağı'nda inşa edildiğini söyleyebiliriz⁵⁰. (Fotoğraf 47)

3.1.1.5.5. Micingert (İnkaya) Kalesi

Kars İli, Sarıkamış İlçesi İnkaya Köyü'nde bulunan kale, "Aşağı Pasin" olarak adlandırılan bölgede sarp bir kayalığın üzerine kurulmuştur. Konumu itibariyle doğal yolları kontrol eden kale, dikdörtgene yakın bir plana sahiptir. Kalenin girişi doğu yönüdedir. Kale içerisinde bir sarnıç bulunmaktadır. Kalenin batı duvarının ortasına yakın bir konumda, ana kayaya oyularak yapılan ve dikdörtgen plana sahip olan sarnıç ile kalenin su ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. Kaledeki tespit edilen keramik verileri Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir⁵¹. (Fotoğraf 48)

3.1.1.5.6. Sarıkamış Yazıtı

Kars İli, Sarıkamış İlçesi sınırları içinde ve ilçeye yaklaşık 5 km. uzaklıktaki ormanlık alanda bulunup daha sonra duvar örgüsü olarak kullanılan yazıtın tam olarak nereye ait olduğu bilinmemektedir. Büyük ölçüde tahrip olan yazıt bölgenin Ruslar tarafından işgal edilmesi sonucunda Tiflis Müzesi'ne götürülmüştür. Yazıtta şu ifadeler yer almaktadır.

---

⁴⁹ Ceylan 2001_a: 54; Ceylan 2003: 316; Bingöl 2003: 144; Ceylan 2008_a: 115; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Kız Kalesi

⁵⁰ Ceylan 2001_a: 54; Ceylan 2003: 317; Bingöl 2003: 152; Ceylan 2008_a: 115; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Köroğlu Kalesi

⁵¹ Ceylan 2001_a: 60; Bingöl 2003: 150; Ceylan 2005_a: 26; Ceylan 2008_a: 115; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Micingert Kalesi.

“...Ahuriani şehrini, birgün Aštu şehrini(?) bölgesini ele geçirdim. ...tahl deposu(?) tüm(?) Aštuhini şehri için. Etiuni ülkesinin(?) tamamen ele geçirdim. Güçlü ordular geldiler... Argiştı der ki: Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılara yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler... püskürttüm. Qa[] şehrine kadar... kovaladım... orada... yüz... 20... yüz... yaktım. X yüz 50... kadın. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Minuaoğlu Argiştı güçlü kral, Biainili ülkesinin kralı (ve) Tuşpa şehrini hükümdarıdır. Argiştı der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her ~~he~~ kim suç işlerse tanrı Haldi, tanrı Teişaba (ve) tanrı Şivini (onu) güneş ışığından yoksun etsinler.” ifadesi yer almaktadır⁵². (Fotoğraf 49)

3.1.1.5.7. Sırataşlar Kalesi

Sarıkamış İlçesi'nin 30 km. batısında ve Micingert'e 10 km. uzaklıkta bulunan kale, sınırları içerisinde bulunduğu köyün hemen batısında yer almaktadır. Konum olarak bulunduğu bölgeye tamamen egemendir⁵³. (Fotoğraf 50)

3.1.1.5.8. Taşlıgüney Kalesi ve Kaya Odaları

Kars İli, Sarıkamış İlçesi'nin 48 km. güneybatısında yer alan Taşlıgüney Köyü'nün 4 km. kuzeyinde bulunan kale, çok sayıda kaya odası ile çevrilidir. Kumtaşından yapılan kaya odalarının girişleri genelde uçmuş olduğundan günümüzde ulaşımı imkânsız durumdadır. Kalede ve kaya odalarında yaptığımız incelemeler sonucunda buranın bir Orta Çağ yerleşmesi olduğunu söyleyebiliriz⁵⁴. (Fotoğraf 51-52)

3.1.1.5.9. Toprakkale Kalesi

Kars İli, Sarıkamış İlçesi'nin 8 km. güneybatısında Kars - Erzurum çevre yolunun doğusunda doğu-batı doğrultulu kale 2080 m. rakımı ile Doğu Anadolu'nun en yüksek kalelerinden biridir. Kale, su kaynakları açısından oldukça zengin bir bölgeyi ve tarihi yolları kontrol altında tutmaktadır. Keramik verileri İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı'na aittir⁵⁵. (Fotoğraf 53)

⁵² Nikolskii 1893: 12; Tseretheli 1939: 18; Pehlivan 1991: 44; Payne 1995: 82; Kozbe-Ceylan, vd. 2008: Sarıkamış Yazıtı.

⁵³ Ceylan 2001_a: 65; Bingöl 2003: 151; Ceylan 2008_a: 121.

⁵⁴ Ceylan 2001_a: 61; Bingöl 2003: 149; Ceylan 2008_a: 120.

⁵⁵ Ceylan 2001_a: 53, Ceylan, 2005_a: 25; Bingöl 2003: 143; Ceylan 2008_a: 114; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Toprakkale Kalesi.

3.1.1.5.10. Yoğunhasan (Karapınar) Kalesi

Kars İli, Sarıkamış İlçesi'nin 37 km. güneyindeki Karapınar Köyü'nün (Karahasan) yaklaşık olarak 5-6 km. güneybatısında yer almaktadır. Kafkaslar'dan Anadolu'nun içlerine uzanan ve İran'dan Anadolu'ya uzanan tarihi yolların birleştiği noktada bulunan kale çevresine hâkim konumdadır.

Kalenin sur duvarları ana kayanın kabaca düzeltilmesiyle oluşturulmuş olup 27x36 m büyüklüğünde dikdörtgen plan özelliği göstermektedir. Kalenin dik bir uçurumla sonuçlanan doğu kısmı üzerinde ana salonlu ve iki odalı bir kaya mezarı ile kalenin yaklaşık 350-400 m güneybatısında bir sulama göleti yer almaktadır. Kalenin batı ve güney duvarları iki teras halinde yapılmıştır. Bu teraslardan batıda olanların arası 3,2-3,5 m, güney tarafta olanların arası ise 4,5-5 m.dir. Bu teraslar, kalede görülmeyen kortin ve bastiyonların yerine kaleyi güçlendirmek için yapıldığını söyleyebiliriz. Günümüzde kalenin iç duvarlardan bir kısmı 4-5 sıra kadar ayakta kalmayı başarmıştır. Bu kalıntılardan anlaşıldığı üzere iri andezit taşların dış yüzleri ve birleşme noktaları kabaca düzeltilmiş ve bu taş kısım üzerine kerpiç bir duvar örülmüştür⁵⁶.

Kaya mezarına büyük bir kısmı aşınmış kaya basamakları ile inilmekte ve mezarın yerden yüksekliği ortalama 55-60 m. dir. Mezarın doğusunda, 2,7 x 2,5 m. lik bir alan bırakılmıştır. Mezara girilen kapının ölçüsü 1.40x0.40x1.60 (h) m. dir. Kapının hemen üzerinde 70 cm.lik bir aydınlatma penceresinin olduğu görülmektedir. Kapı, kare planlı, 4,4x 5 m. ölçülerinde ve 3,2 m. yüksekliği olan ana salonun duvarlarının üst kısmındaki tek sıra dişli silme salonun tümünü dolanmaktadır. Mezarda yerden 1,4- 1,5 m. yükseklikte başlayan 70 cm. boyutu ve 55 cm derinliği olan 8 adet niş bulunmaktadır. Bun nişler, batı duvarında 4, kuzey ve güney duvarlarında 1, giriş kapısının sağında ve solunda da 1'er adettir. Ana salondan kuzeydeki odaya 0.90x0.50x 1,70(h) m. ölçülerindeki bir kapı ile güney odasına ise 1,80 x 2.20 (h) m.lik bir kapı ile girilmektedir.

Deniz seviyesinden 1875 m. yükseklikte yapılan oval bir planlı olan göletin kalenin su ihtiyacı karşılayabilmek için yapıldığını düşündürmektedir. Göletin suyunu kar, yağmur ve özellikle çevredeki çok sayıdaki kaynak suyu oluşturmaktadır. Göletin

⁵⁶ Ceylan 2001_a: 55 vd.; Belli-Ceylan 2002: 120 vd.; Ceylan 2003: 316; Bingöl 2003: 144 vd.; Ceylan 2005_a: 27; Ceylan 2008_a: 115.

heyelanlar sonucu yapısının kısmen bozulmasına rağmen işlevini halen sürdürdüğü görülmektedir. Göletin batı duvarı günümüze kadar yıkılmadan gelmesine rağmen üzeri yer yer toprakla kapanmıştır. Göletin kaya mezarı gibi Menua döneminde yapıldığı düşünülmektedir⁵⁷.

Kalede tespit edilen keramik verilerinin en önemlisini devetüyü astarlı kırmızı ve siyah boyayla bezemeleri bulunan bir polikrom yumurta gövdeli çömlekçik oluşturmaktadır. Kalenin Orta Tunç Çağı'nda kurulduğunu söyleyebiliriz. Ancak kale asıl önemini, Urartu Krallığı döneminde ve özellikle de Menua'nın kuzeye doğru yapmış olduğu seferlerinde önemli bir yönetim merkezi olarak görev yaptığı dönemde kazandığı anlaşılmaktadır⁵⁸. (Fotoğraf 54-58)

3.1.1.5.11. Zivin (Süngütaşı) Kalesi

Kars İli, Sarıkamış İlçesi'nin 35 km. güneybatısındaki Süngütaşı (Zivin) Köyü'nde yer alan kale ana kayanın yapısına göre kuzey-güney doğrultulu inşaa edilmiştir. Kalenin kuzeybatısında Zivin Çayı geçmekte ve eski Erzurum-Kars karayolu kalenin hemen önünden geçmektedir. İki vadinin kesiştiği bir noktada yer alan kale Anadolu'yu Kafkaslara bağlayan yolu kontrol etmektedir. Kalenin içinde dikdörtgen planlı, dışında ise yuvarlak planlı sarnıçlar bulunmaktadır. Dış taraftaki sarnıçların yanında sunak çukurları görülmektedir. Kalenin batısında ise içi dolmuş olan kaya basamaklı bir su tüneli yer almaktadır. Günümüzde Tiflis Müzesi'nde bulunan Urartu kralı Menua'nın Kuzey Sefer Yazıtı⁵⁹ ve keramik verileri Urartu dönemine aittir. Günümüzdeki görüntüsü Orta Çağ özelliği taşımaya rağmen kalenin Urartu yazıtlarında geçen krali kentlerden Zua veya Şaşılı olduğu hakkında görüşler de bulunmaktadır⁶⁰. (Fotoğraf 59-62)

⁵⁷ Belli-Ceylan 2002: 120 vd.; Ceylan 2003: 316; Bingöl 2003: 144 vd.; Ceylan 2005_a: 27; Ceylan 2008_a: 115.

⁵⁸ Ceylan 2001_a: 55 vd.; Belli-Ceylan 2002: 120 vd.; Ceylan 2003: 316; Bingöl 2003: 144 vd.; Ceylan 2005_a: 27; Ceylan 2008_a: 115; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Yoğunhasan Kalesi.

⁵⁹ Meşçaninov 1931; König 1955-57: 24; Melikişvili 1960: 37; Kleiss-Hauptmann 1976; Sevin 1979; Belli 1982; Pehlivan 1991; Payne 1995; Salvini 1995.

⁶⁰ Pehlivan 1991: 35; Ceylan 2001_a: 63; Ceylan 2003: 317; Bingöl 2003:150; Ceylan 2005_a: 26; Ceylan 2008_a: 115; Kozbe-Ceylan vd 2008; Zivin Kalesi.

3.1.1.6. Susuz

3.1.1.5.1. Doyumlu Kaya Resimleri

Kars ili, Susuz ilçesi Doyumlu köyünde denizden yüksekliği 1970 m.dir. Doyumlu kaya resimleri, köy yerleşmesinden yaklaşık olarak 50 m yükseklikte bulunan kayalar üzerindedir. Kaya üstündeki resimler, çizgisel hat, gölge tekniği ve basit çizgi tekniğiyle yapılmıştır. Yapılmış olan tasvirler at, insan ve süvari'lerden oluşmaktadır⁶¹. (Fotoğraf 63-64)

3.1.1.5.2. Kalecik Köyü Höyük

Kars ili, Susuz ilçesinin 12 km. kuzeydoğusunda Kalecik Köyünde yer almaktadır. Höyüğün tamamıyla çevresindeki yerleşim alanlarının altında kaldığı görülmektedir. Höyüğün kuzey tarafı kayalık yerleşim alanları güney taraftadır. Kökten ve Koşay eserlerinde bu köyde bir höyüğün olduğundan bahsetmektedirler, ancak höyüğün tam olarak yerini belirtmemektedirler⁶². (Fotoğraf 65)

3.1.1.5.3. Kayalık Mindivan Kalesi

Kars İli, Susuz İlçesi'nin 4 km. güneydoğusundaki Kayalık Köyü'nün yaklaşık 500 m. güneybatısındaki tepenin üzerinde yer alan kalenin deniz seviyesinden yüksekliği 2070 m. dir. Kalenin özellikle güney ve kuzeyinde su kaynakları, kuzeybatında ise orta büyüklükte doğal bir mağara yer almaktadır. Kalenin sur duvarları kriklopik teknikte yapılmıştır. Ancak günümüzde bu sur duvarları büyük ölçüde yıkılmıştır. Kalenin güneydoğusunda bir burç ile Orta Çağ özelliği taşıyan mimari kalıntılar yer almaktadır. Kalenin güneyinde yoğunlaşan kaçak kazılarla her geçen gün kale biraz daha tahrip olmaktadır. Kalede tespit edilen keramik verileri İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir⁶³. (Fotoğraf 66)

3.1.2. Ardahan

3.1.2.1. Çıldır

3.1.2.1.1 Adalar Höyük

Ardahan İli, Çıldır İlçesi'nin 3 km. güneyindeki Sazlısu Köyü'nün yaklaşık 2,5 km. güneybatısında yer alan höyük ortalama 130 m çapındadır. Günümüzde yayla yolundan 2-3 km. kadar içeride ve tarlaların ortasında kalan höyük, kaçak kazı ve

⁶¹ Güneri 2014: 175 vd.

⁶² Korucu 2005: 16 vd.

⁶³ Bingöl 2003: 156; Ceylan 2004: 267; Ceylan 2008_a: 148; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Akçakale Kalesi.

tarım sonucu tahrip olmaktan kurtulamamıştır. Höyüğün doğu eteklerinde kuzey-güney doğrultulu 1 m genişliğinde kaba taşlı duvar kalıntılarına ve yoğun keramik verisine ulaşılmıştır. Höyüğün doğu eteklerinde bir yerleşme bulunmaktadır. Höyükte tespit edilen keramik verileri İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir. Höyükten ayrıca ham ve işlenmiş obsidiyenlerde tespit edilmiştir⁶⁴.(Fotoğraf 67)

3.1.2.1.2. Akçakale Kalesi

Ardahan İli, Çıldır İlçesi'nin 27 km. güneydoğusundaki Akçakale Köyü'nün yaklaşık olarak 500 m. batısında yer alan bir adada yer almaktadır. Adanın köye yakın olması nedeniyle adaya geçiş günümüzde doldurularak, ada bir yarımada halini almıştır. İ.K.Kökten adada ilk bilimsel çalışmaları yapmış ve bazı yapıların Neolitik işçilik gösterdiğini ifade etmiştir. Ayrıca yaptığı araştırma sonucu tespit ettiği keramikler arasında çok kaba, mat siyah renkli çanak parçaları yer almaktadır. Adada ki diğer mimari yapılardan da bahseden Kökten, yaptığı sondaj ile kalkerden yapılmış bir alet bulmuştur⁶⁵. K. Köroğlu 1995⁶⁶ yılında, daha sonra H.Gündoğdu ve 2001 yılında da A. Ceylan tarafından adada yüzey araştırması yapılmıştır. 2004-20005 yılında ise N. Alp-A. Ceylan başkanlığında bir ekip tarafından adada kazı çalışmaları yapılmıştır⁶⁷. (Fotoğraf 68)

3.1.2.1.3. Başköy Kalesi

Ardahan İli, Çıldır İlçesi, Damlıca ve Başköy köyleri arasındaki tepe üzerinde bulunan kalenin deniz seviyesinden yüksekliği 2204 m. dir. Kalenin güneyinden küçük bir dere akmaktadır. Kalenin sur duvarları büyük ölçüde yıkılmış, ancak kuzey sur duvarları ayakta kalmayı başarabilmiştir. Kuzeydeki sur duvarlarına bakıldığında kalenin kiklopi teknikte yapıldığı anlaşılmaktadır. Kalenin yıkılan sur duvarlarının miktarı ve taşların büyüklüğü dikkate alınırca surların taş kısmının 4-5 m. arasında olduğu görülmektedir. Kalenin mimari yapısı ve keramik verisi dikkate alındığında kalenin tipik bir Demir Çağı kalesi olduğunu söyleyebiliriz⁶⁸. (Fotoğraf 69)

⁶⁴ Bingöl 2003: 166; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Adalar Höyük.

⁶⁵ Kökten 1944: 971 vd. ; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Akçakale Kalesi.

⁶⁶ Köroğlu 1996; Köroğlu 2000; 2 vd; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Akçakale Kalesi.

⁶⁷ Ceylan 2011: 87 vd.

⁶⁸ Kozbe-Ceylan vd. 2008: Başköy Kalesi.

3.1.2.1.4. Beşiktepe Kalesi

Ardahan İli, Çıldır İlçesi'nin 2 km. kuzeyinde İlçe merkezinin hemen üzerinde yükselen tepede yer alan kalenin güneyinde yoğunlaşan ve 1.50-1.70 m. genişliğinde kabaca işlenmiş iri andezit taşlardan yapılmış duvarları bulunan birçok mimari kalıntıya görülmektedir. Kale çevresine ve yola hakm konumdadır. Kalede işlenmiş obsidyenler tespit edilmiştir. Ayrıca kalede tespit edilen keramik verisi Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı, Demir Çağı, Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir⁶⁹. (Fotoğraf 70)

3.1.2.1.5. Cinnik Nekropolu

Ardahan İli, Çıldır İlçesi Meryem (Meyram) Köyü'nün 3 km. güneydoğusunda Cinnik Deresi'nin hemen üzerinde yer alan nekropol alanı 2103 m yükseklikte Terekeme, Çıldır ve Kotan Yaylaları'nın bulunduğu bir konumda bulunmaktadır. Kaçak kazılar sonucu bir kısmı orta çıkan mezarlardan birinde insan, köpek ve at kemikleri tespit edilmiştir. Kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu yerleştirilmiş çok sayıdaki mezarın bulunduğu alanın hemen yanında büyük bir kısmı toprak kayması ile uçmuş sarp bir uçurum bulunmaktadır. Nekropolün kuzey tarafında ise bu toprak kaymasını engelleyebilmek için yapılan ağaçlandırma çalışması ile nekropol alanı büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Mimari özellikleri bakımından hangi topluluğa ait olduğu tam olarak anlaşılamamakla birlikte Demir Çağı özelliği göstermektedir⁷⁰. (Fotoğraf 71)

3.1.2.1.6. Darboğaz Barajı

Ardahan İli, Çıldır İlçesi'nin 20 km. güneydoğusundaki Akçakale Köyü'nün yaklaşık 7-8 km. kuzeydoğusunda yer alan baraj, yaklaşık olarak 4-5 km²lik bir alanı kaplamaktadır. Barajın su kaynağını kar suları, yağmur ve çevredeki kaynaklar oluşturmaktadır. Kuzey-güney doğrultulu olan barajın duvar uzunluğu 186 m. genişliği ise 2,5 m.dir. Duvar uzunluğu bakımından Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Urartu barajları içerisinde Çirişgöl Barajı'ndan sonra en uzun ikinci baraj duvarı olduğunu söyleyebiliriz. Gölet duvarının batı yüzünde, taş ve topraktan oluşan 6-8 m. genişliğinde birer destek duvarı bulunmakta ve günümüzde içi toprakla dolan barajın tarla olarak kullanıldığı görülmektedir. Yapısal olarak Senger kalesine benzeyen gölet II. Sarduri dönemine tarihlendirilmektedir. Baraj şimdiye kadar Urartu

⁶⁹ Bingöl 2003: 167; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Beşiktepe Kalesi.

⁷⁰ Kozbe-Ceylan vd. 2008: Cinnik Nekropolu.

Krallığı'nın yayıldığı bölgede tespit edilmiş en kuzeydeki sulama yapısı olarak göze çarpmaktadır⁷¹.

3.1.2.1.7. Harabeler Düz Yerleşmesi

Ardahan İli, Çıldır İlçesi'nde Çıldır Gölü'nün hemen kenarında, Akçakale'nin kuzeyinde modern Çıldır-Kars karayolunun hemen kenarında yer alan yerleşmede Akçakale'deki Cromlech ya da Kurgan olarak değerlendirilen yapıların bir benzeri daha bulunmaktadır. Yapıların bölgedeki örnekleriyle karşılaştırıldığında aralarında 1 km. kadar uzaklık olan Akçakale ile büyük bir benzerlik gösterdiği söylenebilir. Bu yapıların kurgan veya cromlech yapılardan ziyade K.Kökten'in tanımladığı gibi dik taşlar olabileceğini düşünmekteyiz. Ancak günümüzde göl suyunun yükselmesi ve Çıldır-Kars karayolunun hemen yanından geçirilmesi nedeniyle yapılar tahrip olmaktan kurtulamamıştır. Yapılardaki bu tahribat merkezin kesin tanımının yapılmasını engellemesine rağmen kısmen yapısal izler belirgin bir şekilde tespit edilebilmektedir. Yapıların bir kısmının duvar örgüleri gölün kıyısına kadar devam etmekte ve yapıların bir kısmı su altında kalmıştır. İ.K.Kökten yaptığı yüzey araştırması sonucunda⁷² gölün kuzeyinde iki düz yerleşme olduğunu belirtmiştir. Ancak bu yerlerin adları ve konumlarıyla ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir. Biz de bu yapılardan birinin Kökten'in bildirmiş olduğu yerleşmelerden biri olduğunu düşünmekteyiz⁷³. (Fotoğraf 72)

3.1.2.1.8. Karasal Höyük

Ardahan İli, Çıldır İlçesi'nin 3 km. güneyindeki Sazlısu Köyü'nün yaklaşık 800 m. güneybatısında bulunan höyük, günümüzde tarla olarak kullanılmak için düzleştirilmiş durumdadır. Bu nedenle höyük büyük bir tahribata uğramıştır. Höyüğün deniz seviyesinden yüksekliği 2000 m. dir. Höyük, ana kaya olarak diyebileceğimiz geniş bir kayalık üzerine kurulmuştur. Konum itibarıyla çevresine ve yollara hâkim olan höyüğün güneyinden bir akarsu, güneydoğusundan da yayla yolu geçmektedir. Höyüğün kuzeybatısında büyük bir dağ silsilesi bulunmaktadır. Höyüğün etrafında bu höyüğe bağlı yerleşmelerin olduğu görülmektedir. Höyükte

⁷¹ Belli 1999: 276-278; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Darboğaz Barajı.

⁷² Kökten, 1953; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Harabeler Düz Yerleşmesi.

⁷³ Kozbe-Ceylan vd. 2008: Harabeler Düz Yerleşmesi.

elde edilen keramik verisi Geç Kalkolitik, İlk Tunç, Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir⁷⁴. (Fotoğraf 73)

3.1.2.1.9. Kayabeyi Kalesi

Ardahan İli, Çıldır İlçesi, Kayabeyi Köyü'nün yaklaşık olarak 1 km. kuzeydoğusunda yer alan kale, sarp bir vadinin kenarına vadiyi kontrol edebilecek bir konuma inşa edilmiştir. Günümüzde kale büyük ölçüde tahrip olmuş vaziyettedir. Ancak kalenin sadece kuzeydoğu sur duvarlarının bir kısmı ayakta kalabilmeyi başarmıştır. Kale kiklopik teknikte yapılmıştır. Kalenin ortalama 500 m. doğusunda kaleye ait bir kutsal alan ile ortalama 1-1,5 m. çaplarında düzgün oval çukurlar yer almaktadır. Kaleden tespit edilen keramik verisi Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir⁷⁵. (Fotoğraf 74)

3.1.2.1.10. Kunduzevi Düz Yerleşmesi

Ardahan İli, Çıldır İlçesi Sazlısu Köyü'nün batısında, Sazlıdere vadisinin güneyinde Yayladere Harabeleri olarak isimlendirilen merkezin karşısında yer alan yerleşmede şapel olarak tanımlanan yapının haricinde herhangi bir yapı kalıntısı bulunmamaktadır. Şapel büyük ölçüde tahrip olmuş vaziyettedir. Yapısal olarak küçük taşlı ve horasan harçlı bir özellik taşıdığı görülmektedir. Merkez etrafında bulunan keramik verisi Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir⁷⁶. (Fotoğraf 75)

3.1.2.1.11. Peyhler Höyük

Ardahan İli Çıldır İlçesi'nin 20 km. kuzeyinde yer alan Kayabeyi Köyü'nün 3 km. güneyinde bulunan höyük ortalama 450 m²lik bir alanı kaplamaktadır. Günümüzde büyük bir tahribata uğrayan höyük, çayır olarak kullanılmaktadır. Konum olarak Karaçay'ın Kuraya karıştığı yerde bulunan höyük yoğun bir şekilde otla kaplı durumdadır. Bu durum keramik verisinin tespitini zorlaştırmıştır. Höyükte tesbit edilen keramik verisi İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir⁷⁷. (Fotoğraf 76)

⁷⁴ Bingöl 2003: 170; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Karasal Höyük.

⁷⁵ Kozbe-Ceylan vd. 2008: Kayabeyi Kalesi.

⁷⁶ Bingöl 2003: 167; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Kunduzevi Düz Yerleşmesi.

⁷⁷ Bingöl 2003: 168; Şenyurt-Erkmen 2005; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Peyhler Höyük.

3.1.2.1.12. Sengertepe Kalesi

Ardahan İli, Çıldır İlçesi'nin 16 km. güneydoğusunda Akçakale Köyü'nün 1,5 km. kuzeyindeki bir tepe üzerinde bulunan kale ortalama 2126 m.lik bir alanı kaplamaktadır. Kalenin bulunduğu tepenin yanından Kars-Çıldır karayolu geçmektedir. Kale Çıldır Gölü'ne ve Akçakale adasına hâkim bir konumdadır. Kale 250 x 125 m. ölçülerinde olup dikdörtgene yakın bir plan arz etmektedir. Kalenin güney yamacına teraslar yapılmış, kuzeyine ise bir gölet⁷⁸ yapılmıştır. Yapılan bu gölet sulama amaçlı kullanılmıştır. Kale yüzölçümü bakımından bulunduğu tepenin tamamına yakın bir kısmını kaplayacak şekilde yapılmıştır. Kalenin temelinde büyük andezit taşlar, yukarıya doğru ise daha küçük taşların kullanıldığı görülmektedir. Günümüzde sur duvarlarının büyük bir kısmı yıkılmış vaziyettedir. Sur duvarlarının ancak 1 m.ye kadar bir kısmı ayakta kalabilmiştir. Sur duvarlarının içeri ve dışarı dökülen kısımları dikkate alınırsa surların taştan oluşan temel kısmının yaklaşık olarak 4-5 m. olduğu görülmektedir. Kalede tespit edilen keramik verisi Orta-Geç Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı (Karaz) ve Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir.

Sengertepe kalesinin ismi üzerine bazı öneriler bulunmaktadır. Bazı bilim insanları bölgedeki Urartu yazıtlarına dayanarak bu önerilerini belirtmektedir. Adontz⁷⁹; Urartu yazıtlarında geçen "Ukhimeani Ülkesi"nin Çıldır Gölü'nün kuzeyi olabileceğini ifade ederken, Grousset⁸⁰ ile Kırzioğlu⁸¹, "Ukhimeani Ülkesi"nin merkezini Akçakale'ye, kralî kenti Maqaltu'yu ise Taşköprü olarak ifade etmektedirler. Köroğlu⁸² ise Maqaltu'yu Sengertepe olarak ifade etmektedir. Belli⁸³ ise Sengertepe'nin Urartu kralı Sarduri II (M.Ö. 764-735) döneminde yapıldığını ifade etmektedir. (Fotoğraf 77)

3.1.2.1.13. Sınırortası Kalesi

Ardahan İli, Çıldır İlçesi Gölbelen Köyü'nün 1,5 km. doğusunda yer alan kale, 375 x 125 m. ölçülerine sahiptir. Ayrıca eski Ardahan-Kars karayolunun 300 m batısında olan kalenin doğusu oldukça diktir. Güney tarafı ise büyük dağ silsilelerine

⁷⁸ Belli 1999; Bingöl 2003: 169; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Sengertepe Kalesi.

⁷⁹ Adontz 1946; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Sengertepe Kalesi.

⁸⁰ Grousset 1947; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Sengertepe Kalesi.

⁸¹ Kırzioğlu, 1953; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Sengertepe Kalesi.

⁸² Köroğlu 1999: 147; Köroğlu 2000: 171; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Sengertepe Kalesi.

⁸³ Adontz 1946; Grousset 1947; Kırzioğlu 1953; Hauptmann 1976: 13; Diakonoff-Kashkai 1981: 93; Belli 1999: 267 vd; Köroğlu 1999: 147; Köroğlu 2000: 171 vd; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Sengertepe Kalesi.

bağlanmaktadır. Kale, andezit taşlardan yapıldığı anlaşılan iki sıra surla çevrili olduğu görülmektedir. Kalenin sur duvarları büyük ölçüde tahrip olmuştur. Çizgi bezemeli, boyalı keramikler ve obsidiyenlerin tespit edildiği kalenin keramik verisi Geç Kalkolitik, İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'ına tarihlendirilmektedir⁸⁴. (Fotoğraf 78)

3.1.2.1.14. Şeytan Kalesi

Ardahan İli, Çıldır İlçesi Yıldırımtepe (Rabat) Köyünün kuzeyinde sarp Kura Vadisi'nin içerisinde yer alan kalenin güneyinden Ardahan-Çıldır karayolu geçmektedir. Kale aynı zamanda Beşiktepe Kalesi ile Yıldırımtepe yerleşmesine yakın bir konumdadır. Kale savunma açısından oldukça elverişli bir konuma sahiptir. Ayrıca kale, Kura Vadisi'nin Çıldır Ovası'na açıldığı noktada önemli bir sınır noktası görevini görmektedir. Kalenin sur duvarları işlenmemiş bir şekilde kullanılan kaba taşların harç kullanılmak suretiyle oluşturulmasıyla yapılmıştır. Kale, günümüzdeki mimari yapısı ile Orta Çağ özelliği taşımaktadır. Ancak kalenin konumu itibariyle tarih boyunca aralıksız olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Kalede tespit edilen İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı keramiklerini bu yerleşimleri desteklemektedir. Kale konumu itibariyle “Şeytan” ismini almasının yanında bazı bilim insanları⁸⁵ “iblis-şeytan” anlamına gelen Albız/Alvız Köyü⁸⁶ halkının köylerinden kaçarak buraya sığınmalarından geldiğini ifade etmektedirler⁸⁷. (Fotoğraf 79)

3.1.2.1.15. Topyolu Mezar Alanı

Ardahan İli, Çıldır İlçesi'nin 20 km. güneydoğusundaki Akçakale Köyü'nün 5 km. kuzeydoğusunda yer alan mezar alanı deniz seviyesinden yüksekliği 2098 m. dir. Mezar alanında kaçak kazı izlerini görmek mümkündür. Kaçak kazıların ortaya çıkardığı mezarlar incelendiğinde bu mezarların 3x2,6 m ve 6,3x3,6 m. ölçülerinde olduğu görülmektedir. Bu mezarlar toprağın oyulduktan sonra duvarlarının bindirme tekniği ile kaba taşlarla örülüp üzerlerinin sal taşlarla örtüldüğü anlaşılmaktadır. Mezar alanında doğu-batı yönünde uzanan ve ortalama 2 m genişliğinde 500 m. lik sıralı duvar izi görülmektedir. Yine birçok mezarın bulunması bu bölgenin büyük bir

⁸⁴ Bingöl 2003: 171; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Sengertepe Kalesi.

⁸⁵ Solmaz 2000: 94

⁸⁶ Günümüzdeki Çıldır Çanaksu Köyü yakınlarıdır.

⁸⁷ Bingöl 2003: 168; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Şeytan Kalesi.

nekropol alanı olduğu göstermesi bakımından önemlidir. Mezarların yapısal olarak Demir çağı özelliği gösterdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Mezarlardan çıkan keramik verisi erken Demir Çağı ve Orta Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir⁸⁸.

3.1.2.1.16. Yıldırımtepe Düz Yerleşmesi

Ardahan İli, Çıldır İlçesi Yıldırımtepe Köyü'nün 500 m güneyinde bulunan yerleşme ortalama 100 m²'lik bir alanı kaplamaktadır. Höyükte her hangi bir mimari kalıntısı veya izine rastlanılmamıştır. Ancak çok az sayıda da olsa yerleşmede Demir Çağı'na tarihlendirilen keramik verisine rastlanılmıştır⁸⁹. (Fotoğraf 80)

3.1.3. Iğdır

3.1.3.1. Tuzluca

3.1.3.1.1. Abbasgöl Barajı ve Göleti

Iğdır İli'nin Tuzluca İlçesi'nin 31 km. güneyindeki Abbasgöl Köyü'nün yaklaşık 2 km. güneyinde yer alan baraj ortalama 4-5 km.lik bir alanı kaplamaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği 2000 m. olan barajın batısı dışındaki diğer üç tarafı yüksek dağlarla çevrilidir. Barajın su kaynağını kar, yağmur ve çevredeki kaynak sularının oluşturduğu anlaşılmaktadır. Yakın bir tarihe kadar işlevini koruyan barajın duvarı yıkıldığından modern bir duvar yapılarak barajın işlevinin devam ettirilmesi sağlanmıştır. Andezit taşlardan oluşan barajın, bölgedeki tarım arazilerinin sulanması amacıyla inşa edildiği anlaşılmaktadır. Barajın sulama yapısı mimari bakımdan incelendiğinde, Urartu özelliği taşıdığı görülmektedir. Andezit kayalığının batı ve kuzeybatı eteklerinden geçirilen kanalın genişliği ortalama 1-1.5 m olarak ölçülmüştür⁹⁰.

3.1.3.1.2. Akbulak Kalesi

Iğdır İli, Tuzluca İlçesi'nin 29 km. güneybatısındaki Akçalı Köyü'nün yaklaşık 4 km. batısında yer alan kale kuzey-güney doğrultuludur. Kalenin doğusundan Akbudak Deresi geçmektedir. Kale konum itibarıyla Akçalı, Karacaören ve Kayaören köylerinin yollarını kontrol altında tutmaktadır. Kalenin üç tarafının uçurumla çevrili olması savunmayı kolaylaştırarak kaleye doğal bir sur görünümü kazandırmıştır. Ancak kalenin güney tarafının savunma açısından daha elverişsiz olması nedeniyle

⁸⁸ Bingöl 2003: 170; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Topyolu Mezar Alanı.

⁸⁹ Bingöl 2003: 169; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Yıldırımtepe Düz Yerleşmesi.

⁹⁰ Belli 1999: 275; Belli 2004: 118; Kozbe-Ceylan vd. 2008

bu yöndeki surlar diğer surlara göre 0,5-1 m. kadar genişletilerek 2,5 m. yapılmıştır. Kiklopik teknikle yapılan sur duvarlarının dış yüzlerinin kabaca işlendiği görülmektedir. Kalenin güney tarafındaki sur duvarları 3.25 m. ye kadar ayakta kalmayı başarmıştır. Kalenin mimari özellikleri ile kalede tespit edilen keramik verisi dikkate alındığında kalenin İlk Tunç ve Demir Çağı'na tarihlendirilebileceğini söyleyebiliriz⁹¹. (Fotoğraf 81)

3.1.3.1.3. Aslanlı Kalesi

Tuzluca'nın Aslanlı Köyü'nün kuzeyinde yer alan kale, kayalık bir tepe üzerine inşaa edilmiştir. Bulunduğu vadiyi kontrol altında tutan kalenin sur duvarları kiklopik teknikte yapılmıştır ve sur duvarları yaklaşık olarak 2 m. civarındadır. Kale, üzerinde bulunduğu tepenin konumuna göre inşa edilmiştir. Kalede tespit edilen keramik verisi Demir Çağ'a ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir⁹². (Fotoğraf 82)

3.1.3.1.4. Aşağı Aktaş Kalesi

Iğdır İli Tuzluca İlçesi'nin 24 km. kuzeybatısındaki Aşağıaktaş Köyü'nde bulunan kale oldukça yüksek bir kayalık üzerine inşaa edilmiştir. Kalenin sur duvarlarının tamamen yok olmasına karşın sur temel yatakları ile kaya basmakları gözle görülür haldedir. Kalenin güney tarafında yerden ortalama 15 m. yükseklikte ve girişi olan tek odası ve tek sekisi olan bir kaya mezarı yer almaktadır. İşçilik bakımından iyi olan olan kaya mezarı günümüze kadar fazla tahrip olmadan ulaşabilmiştir. Günümüzde kalenin güney ve güneybatı tarafı köylüler tarafından kullanılmaktadır. Kaya mezarının güney tarafına bakıldığında İlk Tunç ve Demir Çağ'ında, kuzey ve kuzeybatı tarafının ise daha çok Orta Çağ'da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kalenin keramik verisi İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ'a tarihlendirilmektedir⁹³. (Fotoğraf 83-84)

3.1.3.1.5. Aşağı Aktaş Kaya Mezarı

Iğdır İli Tuzluca İlçesi'nin 24 km. kuzeybatısında yer alan Aşağıaktaş Köyü'nde yer alan Aşağı Aktaş kalesinin güneyindeki kayalık üzerinde bulunmaktadır. Kaya mezarına ortalama 15 m. yükseklikte olan ve 100x85 cm.lik giriş kapısından girilebilmektedir. Bu durumdan dolayı kaya mezarı günümüze kadar korunarak

⁹¹ Ceylan 2005b: 196; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Akbulak Kalesi.

⁹² Ceylan 2008a: 312.

⁹³ Bingöl vd. 2010: 386.

ulaşabilmiştir. Kaya mezarı tek odalı olup, mezarın tek sekisi bulunmaktadır. Kaya mezarı yaklaşık olarak 2,19 m. yüksekliğinde ve 3,10x3,13 m. boyutlarındadır. Mezar sekisinin yerden yüksekliği 79 cm olup yüksekliği ise 75 cm dir. Ortalama 2,56x1,15 m. boyutlarında olan sekinin içeriye doğru daraldığı ve 2 m. olduğu anlaşılmaktadır. Kaya mezarının içine daha sonraki dönemlerde farklı amaçlarla kullanıldığını gösteren haç motiflerinin yapıldığı görülmektedir. Kaya mezarının bulunduğu büyük kayanın batı yönünde kaya basamakları bulunmaktadır⁹⁴. (Fotoğraf 85-87)

3.1.3.1.6. Âşık Hüseyin Göleti

Iğdır İli, Tuzluca İlçesi'nin 32 km. güneyindeki Aşikhüseyin Köyü'nün yaklaşık 2 km. güneydoğusunda yer alan gölet, kale, yerleşme, nekropol alanı ve kaya işaretleriyle birlikte bir kompleks yapının parçası durumundadır. Gölet, oval planlı olup 52 x 71 m büyüklüğündedir. Göletin duvarları 1,5-2 m. arasında değişmektedir. Gölet, Arslanlı Deresi'den beslenmektedir. Derenin suları bir kanal yardımıyla gölete taşınmakta ancak gölet günümüzde tamamen toprakla dolduğundan gölet özelliğini kaybetmiştir. Gölet mimari özellikleri ile gölette tespit edilen keramik verileri göz önünde bulunurduğunda göletin M.Ö. 7. Yüzyıl Urartu göletlerinin özelliğini taşıdığını söyleyebiliriz⁹⁵. (Fotoğraf 88)

3.1.3.1.7. Âşık Hüseyin Kalesi-I

Iğdır İli Tuzluca İlçesi'nin 28 km. güneyindeki Aşağıkatırlı Köyü'ne bağlı Aşık Hüseyin Mezrası'nın hemen kuzeyindeki kayalık bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Kale bulunduğu coğrafyanın topografyasına uydurularak doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Kale ortalama 53x87 m. boyutlarındadır. Kalenin girişi kuzeydoğu köşesinde bulunmakta ve kaleye ortalama 4 m.lik bir kapı ile giriş sağlamaktadır. Kalenin doğu eteklerinde kale ile bağlantılı olan bir yerleşim alanı bulunmaktadır. Kalenin keramik verileri İlk Tunç Çağı (Karaz), Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir⁹⁶. (Fotoğraf 89-90)

⁹⁴ Bingöl vd. 2010: 386.

⁹⁵ Belli 1998: 176 vd.; Belli 2004: 114 vd.; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Aşikhüseyin Göleti.

⁹⁶ Bingöl-Ceylan vd. 2010: 388.

3.1.3.1.8. Âşık Hüseyin Kalesi-II

İğdir İli Tuzluca İlçesi'nin 28 km. güneyindeki Aşağıkatırlı Köyü'ne bağlı Âşık Hüseyin Mezrası'ndaki Âşık Hüseyin Kalesi-I'in hemen doğusundaki tepede yer alan kale doğu-batı yönünde olup dikdörtgen bir plana sahiptir. Ana kayanın yapısına uygun olarak inşaa edilen kalenin sur duvarları kiklopik teknikte yapılmıştır. Günümüzde kalenin sur duvarları büyük ölçüde tahrip olmuştur. Kalenin güneyinde bir nekropol alanı ve su göleti, doğu eteklerinde giriş ve ana odadan oluşan büyük ve önemli bir mezar, batısında ise kaçak kazılar sonucu ortaya çıkmış Erken Demir Çağı mezarı yer almaktadır⁹⁷. (Fotoğraf 91-92)

3.1.3.1.9. Âşık Hüseyin Nekropolu

İğdir İli Tuzluca İlçesi'nin 28 km. güneyinde yer alan Aşağıkatırlı Köyü, Âşık Hüseyin Mezrası'nda bulunan nekropol alanı kalenin özellikle güneyinde yer almaktadır. Kaçak kazılar sonucu nekropolun büyük bir kısmı tahrip olmuştur. Nekropol alanında çoğunlukla toprak ve örme tipi mezarlar görülmektedir⁹⁸.

3.1.3.1.10. Bendmurat Barajı

İğdir İlinin 23 km. güneyinde bulunan ve kuzey-güney doğrultulu uzanan baraj ortalama 1-1,5 km².lik bir alanı kaplamaktadır. Barajın su kaynağını kar, yağmur ve çevredeki kaynak suları oluşturmaktadır. Barajda benzerlerine Rusa (Keşiş Göl) ve Gövelek barajlarında rastladığımız gibi biri doğuda diğeri kuzeydoğuda olmak üzere iki ayrı gövde duvarı bulunmaktadır. Baraj 76 m. uzunluğunda ve 2, 5 m. genişliğindedir. Barajın doğu duvarı dar ve kayalık bir boğaza kuzey-güney doğrultusunda yapılmıştır. Ancak bu duvarın günümüze kadar sadece çok az bir kısmı ulaşmıştır. Barajın kuzeydoğu duvarı ise doğu duvarı gibi kayalık bir boğaza doğu-batı doğrultusunda yapılmıştır. Barajın mimari özellikleri ve benzerleri dikkate alındığında barajın II. Rusa döneminde yapıldığını söyleyebiliriz⁹⁹.

3.1.3.1.11. Üçkaya Kalesi

İğdir İli, Tuzluca İlçe'sinin 15 km. güneydoğusundaki Buruksu Köyü ile Üçkaya Köyü arasında yer alan kale, çevresine hakim bir konumda olup çok yüksek olmayan bir tepe

⁹⁷ Bingöl-Ceylan vd. 2010: 388.

⁹⁸ Bingöl-Ceylan vd. 2010: 388.

⁹⁹ Belli 1998: 175 vd.; Belli 2004: 113 vd; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Bendmurat Barajı.

üzerinde bulunmaktadır. Stratejik açıdan önemli bir konumda olan kalenin mimari özelliği dikkate alındığında kalenin Demir Çağı kalesi olduğunu söyleyebiliriz¹⁰⁰. (Fotoğraf 83)

3.1.3.1.12. Gedikli (Aslanlı) Kalesi

İğdır ili Tuzluca İlçesi'nin 27 km. güneyindeki Aslanlı Köyü'nün kuzeyinde yüksek bir tepe üzerinde bulunan kalenin kuzeyi ve doğusu sarp bir uçurumla çevrilidir. Bu özelliğiyle kalenin bu yönleri doğal sur özelliği göstermektedir. Kalenin güney ve batı yönleri ise savunma açısından zayıf olması nedeniyle bu yönlerdeki sur duvarları daha geniş yapılmıştır. Kale kuzeyinde yer alan vadiyi kontrol altında tutmaktadır. Kalenin sur duvarları kikloplik teknikle yapılmış olup kale 400-500 m²lik bir alanı kaplamaktadır. Kalenin kaçak kazılarla büyük ölçüde tahrip edildiği görülmektedir. Kale mimari yapısı ve keramik verisi değerlendirildiğinde Demir Çağı özelliği taşıdığını söyleyebiliriz¹⁰¹.

3.1.3.1.13. Göktaş Kaya Mezarı

İğdır İli Tuzluca İlçesi'nin 13 km. güneybatısındaki Göktaş Köyü'nün yaklaşık 1 km. kuzeybatısında sarp kıvrık renkli kayalık üzerinde bulunmaktadır. Kaya mezarının üzerinde bulunduğu kayalığın doğal yapısı nedeniyle kaya mezarına günümüzde ulaşmak mümkün değildir. Ancak köylülerden öğrenildiği üzere yakın bir zamana kadar mezara basamaklı bir yol ile çıkılabilen kaya mezarının bir ön avlu ve bir odadan oluşan iki bölmeli bir yapıya sahip olduğu ayrıca duvarlarında nişlerin ve tabanında oval bir oyukluğun olduğu anlaşılmaktadır.

Kaya mezarının yaklaşık 500 m. alt tarafından Göktaş Deresi geçmektedir. Yine bu derenin hemen batısında kaçak kazılar sonucunda ortaya çıkarılmış üç Demir Çağı toprak mezarının yer aldığı görülmektedir. Kaçak kazılar sonucu büyük ölçüde tahrip olmuş olana kaya mezarı ve çevresinden tespit edilen keramik verisi Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir¹⁰². (Fotoğraf 94-95)

3.1.3.1.14. Hamurkesen Kalesi

İğdır İli'nin Tuzluca ilçesine 9 km uzaklıkta bulunan Hamurkesen Köyü'nün güneybatısında bulunan bir tepe üzerinde olan kale köye ve yollara hâkim bir konumda bulunmaktadır. Kaleye güney tarafından açılmış olan bir giriş ile girilmekte

¹⁰⁰ Ceylan-Bingöl vd. 2008: 140; Ceylan 2008a: 89; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Üçkaya Kalesi

¹⁰¹ Ceylan vd. 2009:137

¹⁰² Bingöl 2003: 165; Ceylan 2004: 269; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Göktaş

olup kale doğu batı doğrultusunda uzanmaktadır. Kalenin doğu batı yönü ortalama 107 metredir. Kalenin kuzey-güney uzunluğu ise 25 metredir. Kalede tespit edilen keramik verisi Tunç ve Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir¹⁰³. (Fotoğraf 96)

3.1.3.1.15. Hamurkesen Su Kanalı

Hamurkesen köyünün güneybatısında bulunan Hamurkesen Kalesi olarak isimlendirdiğimiz kalenin güneyinden geçen su kanalı, Sinek Yaylası'nda bulunan birkaç derenin suyunu toplayarak kalenin batısında bulunan dağlardan yaklaşık 5-8 km bir yol kat ettikten sonra Hamurkesen kalesinin hemen eteklerinden akmaya devam ederek, Turabi köyü sınırlarında Aras Nehri'ne katılmaktadır¹⁰⁴. (Fotoğraf 97-98)

3.1.3.1.16. İnceköy Kalesi

Iğdır İli Tuzluca İlçesi'nin 34 km. güneyinde yer alan İnce Köyünün güneyindeki tepe üzerinde yer alan kale kiklopik teknikte inşaa edilmiştir. Kalenin girişi güney tarafında olup kale dikdörtgen bir plana sahiptir. Kalede tespit edilen keramik verileri İlk Tunç, Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir¹⁰⁵. (Fotoğraf 99-100)

3.1.3.1.17. Kalaca Kalesi

Iğdır İli, Tuzluca İlçesi'nin 20 km. güneybatısındaki Kalaca Köyünde yer alan kale, doğu-batı doğrultulu kiklopik teknikte inşaa edilmiştir. Kalenin sur duvarlarının genişliği ortalama 2-2,5 m. olup sur duvar taşlarının dış kısımları kabaca işlenmiştir. Büyük ölçüde tahrip olan kalede yer yer 1-1,5 m. kadar sur duvarları ayakta kalmayı başarmıştır. Kalede tespit edilen keramik verileri İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir¹⁰⁶. (Fotoğraf 101)

3.1.3.1.18. Karakale

Iğdır İli, Tuzluca İlçesi'nin 15 km. kuzeydoğusundaki Sürmeli Köyü sınırları içerisinde yer alan kale Türkiye-Ermenistan sınırını belirleyen Aras ile dağlardan gelen suların birleşme noktasındaki sarp kayalık üzerine inşa edilmiştir. Kale, etrafındaki vadiyi, su kaynaklarını, yerleşim yerlerini ve tarihi yolları kontrol altında tutan bir konumdadır. Kalenin günümüzde ayakta kalan mimari yapıları Orta Çağ

¹⁰³ Bingöl 2015: Baskıda. Kalenin koordinatları: N 39° 54' 40" - E 43° 36' 29"

¹⁰⁴ Bingöl 2015: Baskıda. Su Kanalının koordinatları: N 39° 54' 40" - E 43° 36' 29"

¹⁰⁵ Bingöl-Ceylan vd. 2010: 388.

¹⁰⁶ Ceylan 2005b: 196; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Kalaca Kalesi.

özelliği göstermesine rağmen birkaç yapının temeli durumundaki taş sıralarının Demir Çağı özelliği gösterdiğini söyleyebiliriz. Kiklopik teknikte işlenmiş çok büyük taşlardan oluşan bu taş dizeleri ve elde edilen çok miktardaki Demir Çağı keramiği kalenin Demir Çağı'nda da kullanılan önemli bir merkez olduğunu göstermektedir. Kalede tespit edilen keramik verisi Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir¹⁰⁷. (Fotoğraf 102)

3.1.3.1.19. Katırlı Kalesi

İğdir İli Tuzluca İlçesi'nin 28 km. güneyindeki Aşğıkatırlı Köyü'nün doğusundaki kayalık tepe üzerinde yer alan kale, kuzey-güney doğrultulu inşa edilmiştir. Kalenin sur duvarları kiklopik teknikteki yapılmış olup duvarların genişliği 4 m. dir. Günümüzde sur duvarlarının yer yer sadece 1,5 m.si ayakta kalmayı başarabilmiştir. Kalenin hemen doğusunda bir su göleti bulunmaktadır. Kalede tespit edilen keramik verileri Demir Çağ ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir¹⁰⁸. (Fotoğraf 103-104)

3.1.3.1.20. Katırlı Göleti

İğdir İli Tuzluca İlçesi'nin 28 km. güneyindeki Aşğıkatırlı Köyü'nün doğusunda yer alan kayalık tepe üzerine kurulan Katırlı Kalesi'nin hemen doğusunda bulunmaktadır. Göletin daha sonra genişletildiği görülmektedir. Göletin orijinal kalan savağı ve ait olduğu kalenin mimari yapısı, keramik verisi ışığında Urartu dönemine ait bir sulama göleti olduğunu söyleyebiliriz¹⁰⁹. (Fotoğraf 105)

3.1.3.1.21. Kırkbulak Yerleşmesi

İğdir İli, Tuzluca İlçesi'nin 20 km. güneybatısındaki Kırkbulak Köyü'nün 1 km. doğusunda yer alan yerleşmenin batısından Kırkbulak Deresi geçmektedir. Yerleşmede geç döneme ait olduğu anlaşılan mimari kalıntıların olduğu görülmektedir¹¹⁰.

3.1.3.1.22. Kız Kalesi

İğdir İli, Tuzluca İlçesi'ne 27 km. uzaklıkta ve Gaziler Köyü'nün 3 km. batısında yer alan kale, Gaziler Çayı'nı takip eden tarihi yolu kontrol altında tutmaktadır. Kalenin günümüzde büyük ölçüde tahrip olduğu ve sur duvarlarının yer yer 1 m. kadar ayakta

¹⁰⁷ Bingöl 2003: 162; Ceylan 2004_a: 268; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Karakale.

¹⁰⁸ Bingöl-Ceylan vd. 2010: 388.

¹⁰⁹ Belli 2004: 115 vd; Belli 1999: 274; Kozbe-Ceylan vd. 2008; Bingöl-Ceylan vd. 2010: 388

¹¹⁰ Ceylan 2005: 197; Ceylan 2008_a: 208; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Kırkbulak

kaldığı görülmektedir. Sur duvarları Orta Çağ özelliği göstermesine rağmen keramik verileri arasında azda olsa Demir Çağı keramikleri de bulunduğunu söyleyebiliriz¹¹¹. (Fotoğraf 106-107)

3.1.3.1.23. Küllütepe Höyük

Iğdır İli, Tuzluca İlçesi'nin Gaziler Köyü sınırlarında yer alan höyüğün ilçeye uzaklığı 27 km. dir. Höyük, karayolunun hemen yanında ve karayolundan 60 m. yükseklikte bulunmaktadır. Höyüğün, özellikle Aras'a bakan kuzey yamaçlarında yerleşme izleri görülmektedir. Tepe ve yamaçlarda bulunan keramik verileri dışında herhangi bir mimari kalıntıya rastlanılmamıştır. Höyükte tespit edilen keramik verisi İlk Tunç Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir¹¹². (Fotoğraf 108)

3.1.3.1.24. Papaz Kalesi

Iğdır İli'nin Tuzluca İlçesi'nin 31 km. güneyindeki Abbasgöl Köyü'nün batısında yer alan kale dikdörtgen bir plana sahiptir. Sarp bir kayalık üzerine inşa edilen kalenin doğu kısmının savunma açısından zayıf olması nedeniyle kiklopik teknikte iri andezit taşlarla iki sıra sur duvarının örüldüğü görülmektedir. Kalede tespit edilen keramik verisi ve kalenin mimarisi birlikte değerlendirildiğinde, kalenin Erken Demir Çağı'nda yapıldığını ve M.Ö. 7 yüzyılda Urartu krallığı döneminde de kullanıldığı söyleyebiliriz¹¹³.

3.1.3.1.25. Sarıabdal Kalesi

Iğdır il merkezine 11 km uzaklıkta bulunan kale, Sarıabdal Köyü'nün güneyinde yer almaktadır. Kale, doğu-batı doğrultuda inşa edilmiştir. Kalenin giriş kapısı batı yönünden verilmiş olup, kapı girişinin genişliği 5 metredir. Giriş kapısının sağ ve sol taraflarında sur izleri görülmektedir. Bu yön aynı zamanda kalenin savunma açısından en zayıf olduğu yerdir. Sur genişlikleri ortalama 1.60 m. olup surların ölçülebilen en yüksek noktası 60 cm'dir. Kale kayalık bir tepe üzerine konumlandırılmıştır. Kalenin kuzey-batı köşesinde tatlı su kaynağı bulunmaktadır. Kalenin kuzey-güney doğrultusundaki uzunluğu 46 metre doğu batı doğrultusundaki

¹¹¹ Ceylan 2004_a: 268; Bingöl 2003: 158; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Kız Kalesi.

¹¹² Bingöl 2003: 163; Ceylan 2004: 268; Ceylan 2008_a: 157; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Küllütepe.

¹¹³ Belli-Konyar 2003:6-9, Belli 1999: 275, Belli 2004: 79 vd., Ceylan 2004_b: 48; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Papaz Kalesi.

uzunluğu 65 metredir. Tunç Çağı boyunca yerleşim gördüğü tespit edilmiştir¹¹⁴. (Fotoğraf 109)

3.1.3.1.26. Sürmeli Kalesi

Iğdır İli, Tuzluca İlçesi'nin 15 km. doğusunda bulunan Sürmeli Köyü'nde yer alan kale aynı zamanda Karakale'nin hemen batısında sarp bir kayalığın üzerinde bölgeye hâkim bir noktada bulunmaktadır. Kalenin bulunduğu konumu, boyutu ve Karakale gibi büyük bir kaleye yakınlığı dikkate alındığında kalenin uç kale niteliğinde olduğunu söyleyebiliriz. Yapım tekniği açısından Orta Çağ Kalesi görünümünde olan kalede tespit edilen keramik verisi Demir Çağ ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir¹¹⁵. (Fotoğraf 110)

3.1.3.1.27. Şedik Kalesi

Iğdır bölgesindeki en yüksek Ortaçağ Kalesi olma özelliği gösteren kale içinde iki adet su sarnıcı yer almaktadır. Kalenin mimari özelliği ve kalede tespit edilen keramik verisi dikkate alındığında, kalenin Ortaçağ özelliği gösterdiğini söyleyebiliriz¹¹⁶. (Fotoğraf 111)

3.1.3.1.28. Tuzyatağı Höyük

Iğdır İli, Tuzluca İlçe Merkezi'ndeki Tuz Yatağı İşletmesi'nin hemen girişinde yer alan iki tepeden biri üzerinde yer alan höyüğün orta kısmından işletmeye giriş sağlandığı görülmektedir. Höyüğün kaçak kazılarla tahrip edildiği görülmektedir. Höyükte Orta Çağ keramikleri ile az sayıda da olsa İlk Tunç Çağı ve Demir Çağına tarihlenen keramik verisi tespit edilmiştir¹¹⁷. (Fotoğraf 112-113)

3.1.3.1.29. Tuzyatağı Yerleşmesi

Iğdır İli, Tuzluca İlçesi'nde Tuz Yatağı olarak kullanılan işletmenin girişindeki diğer bir merkez olan yerleşmenin, Tuzyatağı höyüğü gibi büyük bir tahribata uğratıldığı anlaşılmaktadır. Yerleşmede yapılmış olan kaçak kazılar sonucu bol miktarda kemikler ile büyük kaba taşlardan oluşturulmuş mimari kalıntıların ortaya çıktığı

¹¹⁴ Bingöl 2015: Baskıda. Kalenin koordinatları: N 39° 57' 40" - E 43° 45' 41"

¹¹⁵ Bingöl 2003: 163; Ceylan 2004: 269; Ceylan 2008_a: 167; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Sürmeli.

¹¹⁶ Günaşdı vd. 2012: 60.

¹¹⁷ Ceylan 2007: 175; Ceylan 2008_a: 264; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Tuzyatağı Höyük.

görülmektedir. Yerleşmenin de höyük gibi Orta Çağ'a ait olduğunu söyleyebiliriz¹¹⁸. (Fotoğraf 114-115)

3.1.3.1.30. Yağlı Kalesi

Iğdır İli, Tuzluca İlçesi'nin 35 km. güneydoğusundaki Yağlı Köyü'nün kuzeyinde, bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kalenin kuzey ve batı tarafı tamamıyla çevresindeki ovaya hâkim olup, kalenin doğusunda Doğanyurt Deresi vadisi ile güneyinde ise Katırlı Kalesi bulunmaktadır. Kalenin inşaa edildiği tepenin alan olarak büyük olması ve çevresindeki ovalara hakim olması kalenin stratejik önemini arttırmaktadır. Kaledeki mimari yapıların kalenin ovaya hakim olduğu kayalık uçta olduğu görülmektedir. Kalenin büyük bir bölümünün tahrip olduğu görülmekte ve günümüze kadar kalenin çok az bir kısmı ulaşmıştır¹¹⁹. (Fotoğraf 116-117)

3.1.3.1.31. Yüceotağı I Kalesi

Iğdır İli, Tuzluca İlçesi'nin 20 km. güneyinde, Yüceotağı Köyü'nün kuzeybatısında, bölgeye hâkim bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kaynaklarda adına rastlanılmayan kalenin, ilk inşa dönemi hakkında da herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Kalenin, kuzeye doğru daralan üçgen bir alan üzerine kurulduğu görülmektedir. Kale, üç taraftan derin ve yüksek kayalıklarla çevrilmiş olup sadece güney kısımdan düzlüğe açılmaktadır. Çevresinde eski yerleşim izleri görülen kalenin kontrol ettiği coğrafi alanın özelliğinden dolayı çok önemli bir yerde olduğu ve bu nedenle bölgeyi ele geçiren kavimler tarafından önemli bir üs olarak kullanıldığını söyleyebiliriz¹²⁰. (Fotoğraf 118)

3.1.3.1.32. Yüceotağı II Kalesi

Iğdır İli, Tuzluca İlçesi'nin 22 km. kuzeyindeki Yüceotak Köyü'nün hemen batısında yükselen tepe üzerinde yer alan kalenin batısı, doğusu ve kuzeyi sarp bir uçurumla çevrilidir. Kale stratejik açıdan çevresindeki vadiyi kontrol altında tutabilecek bir konumdadır. Kiklopik teknikte 150-200 cm. lik taşlardan inşa edilen kalenin sur kalınlığı ortalama 280-300 cm. arasında değişmektedir. Kaleye, batısında yaklaşık 5 m.lik bir kısmı ayakta kalmayı başarabilen 150 cm. lik bir kapıdan girilmektedir. Kalenin içinde, ana kayanın tıraşlanarak oluşturulduğu bir mekân ve mimari yapı

¹¹⁸ Ceylan 2007: 175; Ceylan 2008_a: 265; Kozbe-Ceylan vd.2008: Tuzyatağı Yerleşmesi

¹¹⁹ Ceylan-Bingöl vd. 2008: 140; Ceylan 2008_a: 289; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Yağlı Kalesi.

¹²⁰ Ceylan vd. 2008: 139; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Yüceotağı Kalesi.

izlerine rastlanmaktadır. Kalede tespit edilen keramik verisi İlk Tunç, Demir ve Orta Demir Çağ'a tarihlendirilmektedir¹²¹. (Fotoğraf 119)

3.1.3.1.33. Yürek Kalesi

Iğdır İli, Tuzluca İlçesi'nin 31 km. güneyindeki Abbasgöl Köyü'nün kuzeydoğusunda yer alan kale aynı zamanda Balık Gölü'nün 7 km. doğusundadır. Kiklopik teknikte inşa edilen kale surlarının yaklaşık 30 - 40 m kadar doğusunda kale ile ilişkilendirilebilecek kuzey-güney doğrultulu bir nekropol alanının olduğu görülmektedir. Kalenin bulunduğu tepenin daha eğimli olan batı kısmın teraslar halinde 2-3 sıra halinde taş duvarlarla örülmüştür. Kalede tespit edilen keramik verisi Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir¹²².

3.1.3.1.34. Yürek Nekropolu

Iğdır İli'nin Tuzluca İlçesi'nin 31 km. güneyindeki Abbasgöl Köyü'nün kuzeydoğusunda bulunan Yürek Kalesi'nin yaklaşık 30-40 m. doğusunda yer almaktadır. Mezarlar kuzey-güney doğrultulu olmak üzere toprağa açılmıştır. Mezarların duvarlarının bindirme tekniğinde büyük andezit taşlarla örüldüğü görülmektedir. Mezarlar ortalama 1,50 x 2,50 m. boyutlarında ve mezarların üzeri doğu-batı doğrultulu büyük sal taşlarla örtülmüştür. Üsten girildiği anlaşılan mezarlardaki kemikler doğrultusunda mezarlara birden çok gömünün yapıldığını söyleyebiliriz. Kaçak kazılar sonucu ortaya çıkan keramik verileri Erken Demir Çağı ve Orta Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir¹²³.

3.1.3.1.35. Zarif Kalesi

Iğdır İli, Tuzluca İlçe'sinin 33 km. güneyinde ki Zarifane Köyü'nün güneybatısında, yüksek bir tepe üzerinde yer alan kale, çevresindeki vadiye hakim bir konumda inşa edilmiştir. Kalenin batı tarafı hariç diğer tarafları doğal sur görünümündedir. Günümüzde kalenin çok az bir kısmı ayakta durmaktadır. Kalenin batı kısmı ise düz bir alana açılmaktadır. Kalenin su kaynaklarına yakın oluşu, sulak bir vadiye bakışı,

---

¹²¹ Günaşdı vd. 2012: 60.

¹²² Belli-Konyar 2000: 363; Belli-Konyar 2003:6; Konyar 2004: 59; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Yürek Kalesi.

¹²³ Belli-Konyar 2000: 363; Belli-Konyar 2003:6; Konyar 2004: 59; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Yürek Nekropolu.

ortalama 2. m sur duvarları ve konumu birlikte değerlendirildiğinde kalenin Demir Çağ özelliğini taşıdığını söyleyebiliriz¹²⁴. (Fotoğraf 120)

3.2. Türkiye Sınırları Dışındaki Merkezler

3.2.1. Ermenistan

3.2.1.1. Ariç Höyük ve Nekropolü

Ermenistan'nın Şirak Platosu'nda yer alan Ariç yerleşmesinin yanında 3 hektarlık alanı kaplayan bir de nekropol alanı bulunmaktadır. Erken Transkafkasya Dönemi ve Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilen yerleşmede çanak çömlek parçaları bulunmuştur. Nekropol alanında 140 gömü tespit edilmiş ve bunların 85 tanesi Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir. Ölü hediyeleri olarak çanak, çömlek, silah ve mücevherler bırakılmıştır. Ele geçirilen çanak çömlekler siyah ağıllı ve monokrom boyalı olmak üzere üzerinde desenler mevcuttur. Kurganların tepeleri yapılırken malzeme olarak ise taş ve toprak veya yalnızca taş kullanılmıştır¹²⁵.

3.2.1.2. Keti Nekropolü

Keti Nekropol Alanı, Kuzeybatı Ermenistan'ın Şirak Platosu'nda ve Arpaçay Nehri'nin batı kısmında yer alır. Voskevaz köyü civarında yer alan nekropolde 53 mezarın kazısı yapılmış ve bu kazılar sonucunda nekropolde üç farklı şekilde ölü gömme türünün olduğu görülmüştür. Bunlar; Kromlekli ve oval planlı gömüler, dikdörtgen planlı çukur gömüler ve taş sandık tipi gömülerdir. Tunç Çağına tarihlendirilen mezarlarda ölü hediyesi olarak; tunçtan yapılmış silah, alet, boncuk ve iğneler ile obsidyen ok uçları bulunmuştur¹²⁶.

3.2.1.3. Aragatsiberd Kalesi

Ermenistan'ın Tsaghkahovit Ovası'nın doğusunda yer alan kalenin, 5 km güneydoğusunda Gegharot Kalesi, 8 km kuzeydoğusunda ise Tsaghkahovit Kalesi bulunur. Kalenin duvar örgüsü çok hasar görmesine rağmen duvarların bazı kesimleri halen sağlam olarak durmaktadır. Kalede elde edilen keramik parçaları İlk Tunç, Geç Tunç ve Erken Demirçağı'nda kalenin kullanıldığını göstermektedir¹²⁷. (Fotoğraf 122)

¹²⁴ Ceylan-Bingöl vd. 2008: 140; Ceylan 2008a: 290; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Zarif Kalesi.

¹²⁵ Özfırat 2001: 34.

¹²⁶ Petrosyan 1989: 104; Kuşnareva 1993; 145; Özfırat 2001; 32.

¹²⁷ Smith-Greene 2009: 281 vd.

3.2.1.4. Ashot-Yerkat Kalesi

Ermenistan'ın Aragatsotn bölgesi Gegharot şehrinin 1,5 km kuzeyinde yüksek bir tepede bulunan kale doğu batı yönünde uzanan bir kayalık üzerine kurulmuştur. Kalenin kuzey yamacı sarp kayalıklardan oluşmakta ve bu yönde savunma açısından güvenli konumdadır. Kalenin güneybatı yamacında sur duvarlarına kadar uzanan geniş bir dolmen şeklinde yapılmış mezarlar bulunmaktadır. Keramik verisine rastlanmayan kale Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir¹²⁸.

3.2.1.5. Berdidosh Kalesi

Ermenistan'ın Şirak bölgesi Lernapar şehrinin 1,5 km güneydoğusunda ve Tsaghkahovit Ovası'ndaki Geç Tunç Çağı yerleşmelerinin en kuzeyinde yer alır. Kalenin 5 km kuzeybatısında Gegharot Kalesi bulunmaktadır. Kale anakaya üzerine yontularak yapılmıştır. Kalede elde edilen buluntular Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir. Kalenin batı yönündeki sur duvarlarının yamacında yoğun bir şekilde yüzey buluntuları ele geçirilmiştir. Bu buluntular arasında obsidyen parçaları da bulunmaktadır¹²⁹.

3.2.1.6. Gegharot Kalesi

Ermenistan'ın Aragatsotn bölgesi modern Gagharot şehrinin doğusundaki tepe üzerine inşa edilmiştir. Gegharot Kalesi'nin 8 km kuzeyinde Tsaghkahovit Kalesi ve 12 km kuzeydoğusunda da Hnaberd Kalesi yer almaktadır. Kale yaklaşık olarak 3,5 hektarlık bir alanı kaplamakta ve sur duvarları aşırı derecede tahrip olmuştur. Kale sur duvarları kiklopik şekilde yapılmıştır. Kalede tespit edilen keramik parçaları Erken Tunç, Geç Tunç ve Geç Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir¹³⁰. (Fotoğraf 123-124)

3.2.1.7. Geghadzor Kalesi

Ermenistan'ın Aragatsotn bölgesi Geghadzor ilinin batısında küçük bir tepe üzerinde yer alır. Geghadzor Kalesi'nin 2 km kuzeybatısında Sahakaberd Kalesi ve 1,5 km kuzey doğusunda da Hnaberd Kalesi bulunmaktadır. Kalenin kuzey-güney uzunluğu

¹²⁸ Badalyan vd. 2003; Simith vd. 2004; Smith-Greene 2009: 286.

¹²⁹ Avestisyan vd. 2000; Smith-Greene 2009: 287.

¹³⁰ Martirosyan 1964: 1 vdd.; Smith-Greene 2009: 288.

210 m, doğu-batı uzunluğu ise 78 m.dir. Kalede bulunan yüzey buluntuları, Geç Tunç, Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir¹³¹.

3.2.1.8. Hnaberd Kalesi

Ermenistan'nın Hnaberd ilinin yaklaşık olarak 1,5 km güneydoğusunda yer alan kale, yüksek bir tepe üzerinde bulunmakta ve bu tepenin yamaçlarından sıcak su kaynakları çıkmaktadır. Kalenin doğu tarafında yer alan kulelerin içinde kaleye giriş için yapılmış olan bir ağ geçidi bulunmakta ve bu geçit kaleye giriş için en kolay yol olarak görülmektedir. Sur duvarları kaba taşların düzeltilmesiyle oluşturulmuştur. Kullanılan bu taşların şekillerine bakıldığında büyük bir taş işçiliğinin olduğu görülmektedir. Kalede tespit edilen keramik verileri Son Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Demir Çağına tarihlendirilmektedir¹³². (otoğraf 125-126)

3.2.1.9. Kanlıca Yazıtı

Ermenistan'ın Şirak Bölgesi Arpaçay nehrinin hemen sol tarafında yer alan Marmashen ilinde bulunan yazıt "Kanlıca Yazıtı" olarak da adlandırılır. Argiştı I dönemine tarihlendirilen yazıtta şu ifadeler yer almaktadır:

*"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Argiştı der ki: Eriahi Ülkesi'ni ele geçirdim ve İrdaniu Şehri'ni ve İsqugili Ülkesi'ne kadar da ele geçirdim."*¹³³

3.2.1.10. Kirovakan Nekropolü

Ermenistan'ın Kirovakan kenti yakınlarında bulunmaktadır. Mezarlarda ölü hediyesi olarak çanak çömlekler, tunçtan yapılmış süs eşyası ele geçirilmiştir. Ele geçirilen buluntular Orta Tunç Çağına tarihlendirilmekte ve ele geçen bu verilerden nekropolün Tunç Çağı'nda önemli bir merkez olduğunu söyleyebiliriz¹³⁴.

3.2.1.11. Tsaghkasar I Yerleşmesi

Ermenistan'ın Aragatsotn bölgesi Tsaghkasar ilinde ve Aragats Dağının batı tarafında yer alan yerleşme deniz seviyesinden 2,800 m yüksekliktedir. Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilen yerleşmede, çoğu tarımla ilgili buluntular ele geçirilmiştir. Bunlar arasında obsidyen, tunç ve taş'tan yapılmış aletlerdir. Ayrıca yerleşme

¹³¹ Smith-Greene 2009: 301.

¹³² Smith vd. 2004; Smith-Greene 2009: 303 vd.

¹³³ Payne 2006: 183.

¹³⁴ Özfirat 2001: 1 vdd.

alanında, büyük taşlara şekil vererek yaptıkları ve büyük bir olasılıkla yerleşimcilerin hasat ettiği ürünleri saklamak için kullandıkları depolar bulunmuştur¹³⁵.

3.2.1.12. Horom Kalesi

Ermenistan'ın Şirak Platosu Horom Köyü'nün yaklaşık olarak 1 km doğusunda yer alır. Kale deniz seviyesinden yüksekliği 1621 m'dir. Tunç Çağı ve Urartu Dönemlerinde kullanılan kale kuzey-güney doğrultuda uzanan iki ana kaya üzerine inşa edilmiştir. Kalenin güney tarafı Tunç ve Erken Demir Çağı'na; kuzey tarafı ise Orta Demir Çağı'na (Urartu) tarihlendirilmektedir. Yapılan kazı çalışmaları sonucunda kalede küçük depolama kapları, kulplu testiler ve çanak çömlekler ele geçirilmiştir¹³⁶.

---

¹³⁵ Hovsepyan 2011: 58 vd. Yerleşmenin koordinatları: N 40° 28' 31", E 43° 55' 42"

¹³⁶ Smith 1996: 1 vdd.

SONUÇ

Arpaçay Havzası ile sınırladığımız tez çalışmamız, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Kars, Ardahan ve Iğdır illeri ile Batı Ermenistan bölgelerini kapsamaktadır. Arpaçay, Türkiye sınırları içerisinde yer alan Kars Çayı, Karahan, Çıldır Gölü ile Ermenistan sınırlarında yer alan Arpi Gölü'nden çıkan kollar ile beslenmektedir. Türkiye-Ermenistan sınırını çizen Arpaçay'ın doğu tarafı Ermenistan, batı tarafı ise Türkiye sınırlarını oluşturmaktadır. Arpaçay, Türkiye sınırları içerisinde yer alan Kars İli'nin Diğor İlçesi yakınlarında Halıkışla adıyla anılan mevkide Aras Nehri ile birleşmektedir. Çalışma alanımızın büyük bir bölümünü oluşturan Doğu Anadolu Bölgesi'nin topografik yapısının kırılğan ve yükseltisinin fazla oluşu hem iklimin sert olmasına hem de ulaşım ağlarının sınırlı olmasına neden olmuştur. Bu nedenlerden dolayı bölgede siyasi varlık olarak ortaya çıkan milletlerin nüfus olarak az yerleşim olarak da seyrek olduğu görülmektedir. Ancak bu olumsuz coğrafi şartlara rağmen bölgenin Kafkaslardan Anadolu'ya geçiş yolları üzerinde bulunması en eski çağlardan günümüze kadar yerleşim görmesini ve bölgenin kendine özgü doğal yapısı ile sosyal ve ekonomik yapısının oluşmasını sağlamıştır.

Arpaçay Havzası'nın önemli yolların kesişme noktasında olması, havzanın yerleşim alanı olarak seçilmesinde önemli rol oynamaktadır. Kars-Erzurum-Ağrı-Doğubayazıt ile İran yaylasına, Kars-Ardahan karayolu ile de Kafkasya'ya açılmaktadır.

Çalışma alanımızı çevresi ile birlikte değerlendirdiğimizde en eski çağlardan günümüze kadar yerleşimlere sahne olduğunu söyleyebiliriz. Bölgedeki ilk çalışmalar K. Kökten tarafından yapılmıştır. Kars İli Susuz İlçesi yakınlarında Ağzıaçık, Cilavuz; Kars Merkez İlçe'nin 42 km. güneydoğusunda yer alan Ani Yerleşmesi, Borluk Vadisi; Kars İli Kağızman İlçesi yakınlarında Yazılıkaya, Tombultepe, Camuşlu ve Yazılıkaya Paleolitik verileri veren yerleşim yerleridir. Çalışma alanımızda Neolitik Çağ'a tarihlendirebileceğimiz yerleşim yerleri maalesef yoktur. Ancak Kars İli Kağızman İlçesi yakınlarında yer alan Kurbanğa Mağarası önünde K. Kökten tarafından bir sondaj yapılmış ve Erken Tunç dönemi seramiklerinin bulunduğu tabakanın altında Geç Neolitik Çağ seramikleri tespit edilmiştir. Yine Borluk Vadisi'nde tespit edilen kaya resimleri de Neolitik Döneme tarihlendirilmektedir. Havzada Kalkolitik Çağ'ı temsil eden yerleşmeler ise Kars İli merkez ilçede yer alan Azat Höyük ile Ardahan İli sınırlarında bulunan Mısır

Dağı'dır. Kalkolitik Çağ'ın sonları ile Tunç Çağı'nın başlarında Doğu Anadolu'da başlayıp geniş bir alana yayılan Karaz Kültürü, çalışma alanımızda da önemli bir yere sahiptir. Havzada, Türkiye sınırları içerisinde yer alan Toprakkale, Ağzıaçık, Ataköy, Azat, Bozkale, Çakmak, Kalecik, Yalınçayır ve Yolgeçmez; Ermenistan sınırlarında yer alan Şengavit, Elar, Garni, Arich, Arevik, Amiramis, Tignis, Ketik, Akhtala ve Mohkra Blur gibi yerleşim yerleri Karaz Kültürü'nün bölgedeki varlığını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca Kars Arkeoloji Müzesi'nde yer alan Karaz Kültürü'ne ait eserler, kültürün bölgedeki varlığını desteklemektedir. Karaz Kültürü'nün devamı olan ve etnik adlandırmayla Hurri diye adlandırılabilir olan bu konargöçerler bölgenin coğrafi şartlarını iyi değerlendirerek ileriki dönemlerde kurulacak olan Urartu Devleti'nin siyasi olarak tarih sahnesine çıkmasında önemli roller üstleneceklerdir. Günümüzde halen devam eden yaylak-kışlak kültürü bölgede önemli yere sahiptir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Karaz Kültürü ile başlayıp Hurriler, Diauehi ve Urartu Devleti ile devam edip günümüze kadar gelen bir kültür birliğinin olduğunu düşünülecek bir konudur. Bölgede yapmış olduğumuz yüzey araştırmalarında tespit ettiğimiz birçok Demir Çağ merkezinin Diauehi krallığına ait olduğunu söyleyebiliriz. Yazılı vesikalarda ek olarak tespit ettiğimiz bu merkezler de bize bölgenin siyasi, ekonomik ve sosyal yapılanması ile durumu hakkında bir fikir edinmemize yardımcı olmuştur.

M.Ö. III. bin yılda bölgede Demir Çağı'na ait yerleşim yerlerinin yoğunlukta olduğunu görmekteyiz. Yine aynı dönemde geniş bir alana egemen olan Karaz Kültürü'nün de bölgede etkili olduğunu görmekteyiz.

M.Ö. II. binde Arpaçay Havzası'nın Diauehi Krallığı ile su kaynakları ve yaylalarda yaşayan yerel aşiretlerin egemenliği altında olduğunu görmekteyiz. Çalışma alanımız daha sonraları Urartu Devleti'nin siyasi olarak tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte, Urartu'nun vassalı durumuna gelen Diauehi Krallığı'nın sınırları içerisinde kalmıştır.

M.Ö. 13 yy. başları ile 9. yy.'ın ilk yarısında Doğu Anadolu'da yaşayan Feodal Beylikler, artan Asur tehlikesine karşı "Uruatri-Nairi Konfederasyonu" şeklinde örgütlenmişlerdir.

M.Ö. I. bin yılda Urartu Devleti'nin tarih sahnesine çıkmasıyla bölge Urartuların egemenliği altına girmiştir. Bölge, Urartuların Kafkaslara ve Karadeniz'e ulaşmasını

engelleyen önemli bir etkendi. Bu nedenle Urartular, Diauehi Krallığı üzerine seferler düzenlemeye başlamışlardır. Urartuların bölge üzerine yapmış oldukları seferleri bölgedeki Urartu yazıtlarından öğrenebilmekteyiz. Erzurum İli Horasan İlçesi yakınlarındaki Delibaba Yazıtı, Yazılıtaş Yazıtı ve Pasinler İlçesi Pasinler Yazıtı ile Kars İli Sarıkamış İlçesi yakınlarındaki Zivin (Süngütaş) Yazıtı bölgedeki Urartu varlığını göstermektedir. Urartu kralı Menua, havzanın hem verimli topraklarını ve zengin maden yataklarını ele geçirmek hem de stratejik öneminden faydalanmak için bölgeye seferler düzenlemiştir. Urartu kralı Menua, kuzdoğuya yapmış olduğu bu seferler sonucunda Erzurum-Pasinler-Horasan-Sarıkamış ve Kars yollarını kontrol altına alarak ileriki dönemlerde yapılacak olan seferlere zemin hazırlamıştır. Nitekim yukarıda isimlerini vermiş olduğumuz yazıtların da aynı yol güzergâhı üzerinde olması bu durumu kanıtlar vaziyettedir. Yine Doğu Anadolu'da önemli bir yol şebekesi kurarak bölgedeki egemenliğini kuvvetlendirmek isteyen Urartu Devleti, kuzey ve batıya yayılma politikalarını ancak bu şekilde yapabilmekteydiler. Çalışma alanımızı oluşturan Arpaçay Havzası ve çevresindeki Urartu merkezlerini incelediğimizde Urartuların yüksek dağlarda ve sarp kayalık alanlarda, çoğunlukla kiklopik tarzda bazen sur duvarlarının kortin ve bastiyonlarla güçlendirilerek kaleler yaparak hem bölgedeki ovaları hem de yol güvenliğini sağlayarak ticaret hayatını kontrol etmeye çalıştıklarını anlamaktayız. Bu merkezleri genel anlamda değerlendirdiğimizde, başkentten uzaklaştıkça merkezler daha fazla savunma amacının ön planda tutularak inşa edildiği, estetiğin yerine işlevselliğin ön plana çıktığını söyleyebiliriz.

Urartular, bölgenin zor coğrafi şartlarına rağmen bölgede kurdukları güçlü kaleler, yol şebekesi ve sulama sistemleri ile büyük bir uygarlık kurmuşlardır. Urartu'nun sahip olduğu bu özelliklerden dolayı zaman zaman dönemin Asur, İskit ve Kimmer gibi güçlü devlet ve kavimleri Urartu'yla mücadele içerisine girmiştir. Bu mücadeleler M.Ö. 7. yy.'ın sonları ile 6. yy.'ın başlarında giderek artmış ve Urartu yıkılma sürecine girmiştir. Şüphesiz ki Urartuların yıkılmasında İskit saldırılarının önemli bir etken olduğu görülmektedir.

Çalışma alanımızda tespit edilen Urartu yazıtlarında geçen yer isimlerinin günümüzdeki lokalizasyonları üzerine ileri sürülen görüşler tam olarak doğrulandığında Urartu'nun bölgedeki yayılımı ve etkisi daha sağlam

açıklanabilecektir. Yazıtlarda yer alan yer isimleri ile ileriye sürülen görüşleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Yer İsmi	Lokalizasyon
Uzinabitarna	Ardahan/Çıldır gölü güneybatısı (Zababae)
Şirimu	Ardahan/Çıldır Gölü güneybatısındaki dağ, Çaldırdağ veya Mepiskara Dağı
Huša	Ardahan/Çıldır Gölü kuzeybatısı (Diauehi kuzeyi-Hahia, Huša)
Quriane	Ardahan/Çıldır Gölü yakınları, Igane-Zababae
Uhime	Ardahan/Çıldır Gölü'nün güneyi
Bia/ Bianili	Ardahan/Çıldır Gölü'nün güneybatısı, Taraiu, Bute (Bia-Huša), Zababae, Uzinabitarna-Şirimu Dağı
Hahia	Ardahan/Çıldır, Diauehi'nin kuzeybatısı, Huša
Maqaltu	Ardahan/Taşköprü yakını Igane ülkesinin krali kenti =Igane
Qulha	Artvin'in kuzeydoğusu, Aşağı Çoruh'a kadar uzanan bölge, Ardanuç (Qulha'nın kralî kenti)
Katarza	Kars İli yakını. Eriahe yakını, Aštu/o Haldiriu, Katarza, Ruisia
Haldiriulhi	Kars İli'nin kuzeyi, Çıldırsu, Çıldır Gölü ve Çaldırdağ arası kent
Ruisia	Kars İli Aladağ etekleri, Igane Ülkesi yakını, Etiuhe-Igane arası
Istelua	Kars/Ani civarı, Eriahe'nin güneyi, Arpaçay ile Aras'ın birleştiği yer
Aniştirga	Kars/Arpaçay'ın Aras Nehrine karıştığı yer, Abilinahe Luša, Aniştirga, Gulutahe
Amegu [...]	Kars/Kağızman, Uiteruhi, Amegu, Ab/pune, Istelua, Uraia, Ureiu/o
Ahuria/Ahuriani	Kars/Sarıkamış civarı, Astu /o, Etiuhe/ne, Ahuria, Etiuhe (ne)
Zua	Kars/Sarıkamış, Zivin Yakını, Diauehi'nin krali kenti

Bölgede yapmış olduğumuz yüzey araştırmaları Kars Arkeoloji Müzesi'ndeki eserler dikkate alındığında, Arpaçay Havzası'ndan arkeolojik bakımından fazlaca eserler bulunduğunu ve havzanın birçok kavim ve özellikle Urartu başta olmak üzere devletlerin yerleşimlerine sahne olduğunu görmekteyiz. 1998 yılından 2014 yılına kadar yapmış olduğumuz yüzey araştırmalarında tespit ettiğimiz arkeolojik merkezlerin sayısı her yıl artarak devam etmektedir. Bu durum bize bölgenin zengin bir tarihe sahip olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Adontz, N. (1946). *Histoire d'Armenie: Les Origil1s, Du Xe Sicele Au Vie (Av. Rc)*, Paris.
- Aktüre, S. (1997). *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, İstanbul.
- Aktüre, S. (2003). *Anadolu'da Demirçağı Kentleri*, İstanbul.
- Akurgal, E. (1995). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, İstanbul.
- Akurgal, E. (1999). *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara.
- Akurgal, E. (2007). *Anadolu Uygarlıkları*, İzmir.
- Algaze, G. (1989) "A New Frontier: First Result of The Tignis-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project 1988", *JNES* (48), Chicago, 241-281.
- Alkım, H. (1967). "Explorations and Excavations in Turkey, 1964", *Anatolica* (1),1-43.
- Alkım, H. (1968). "Explorations and Excavations in Turkey, 1965 and 1966", *Anatolica* (2), 1-76.
- Alkım, H. (1970). "Explorations and Excavations in Turkey, 1967 and 1968", *Anatolica* (3), 1-91.
- Alp, N., A. Ceylan, A. Bingöl, Y. Topaloğlu (2007). "Ardahan/Çıldır Akçakale Adası Kazısı Ön Çalışma Raporu". *KST* (28/1), 375-390.
- Alpman, A. (1981). "Hurriler", *A.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi* (14/25), Ankara, 284-312.
- Alpman, A. (1998). "Anadolu'da Hurriler", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 16-22 Eylül 1996 Çorum, 27-37.
- Altınlı, E. İ. (1966). "Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'nun Jeolojisi", *MTA* (66), 35-76.

- Amiran, R. (1952). "Connections Between Anatolia and Paletsine in the EBA", *Israel Exploration Journal* (2), Israel, 89-103.
- Amiran, R. (1965). "Yanıktepe, Shengavit and Khirbet-Kerak Ware", *AS* (15), Ankara, 166-167.
- Amzallag, N. (2009). "From Metallurgy to Bronze Age Civilizations: The Synthetic Theory", *American Journal of Archaeology* (113), 497-519.
- Arbas A., Gök L., Ateş M., İmir M., Kılınç F., Canpolat M., Aydın A., (1991). "Horasan (Erzurum İli) Dolayının Jeolojisi", *MTA Genel Müdürlüğü, Rapor No: 9431*, Ankara, 104.
- Arık, R.O. (1933). "Anadolu Arkeolojya Tarihinde Alishar Hafriyatı", *TAED* (1), 22-63.
- Arıncı, K. (2006). *Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri II*, Erzurum.
- Arsebük G. (1979). "Altınova'da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler", *TTKong* (8), 81-92
- Arsebük G. (1986). "Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu", *Türk Tarih Kongresi* (9), 67-72.
- Arsebük, G. (1974). *Altınova'da Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu*, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Atalay, İ. (1978). "Çıldır Gölü ve Çevresinin Jeomorfolojisi", *Jeomorfoloji Dergisi* (7), Ankara, 23-34.
- Atalay, İ. (1989). *Toprak Coğrafyası*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 8, İzmir.
- Atalay, İ. (1992). *Türkiye Coğrafyası*, İstanbul.
- Atalay, İ. Mortman K. (2003). *"Türkiye Bölgesel Coğrafyası"*, İstanbul.

- Aydın H. (2001). “Devletler ve İslam Hukuka Göre Milletlerarası Akarsular, Göller ve Kanallar” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (5/2), Sivas, 1-64.
- Badalyan S., P. Avetisyan, A. T. Smith (2009). “Periodization and Chronology of Southern Caucasia: From The Early Bronze Age Through the Iron III Period”, *The Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies* (I), Chicago.
- Balkan, K. (1957). *Mama Kralı Anum-Hirbi 'nin Kaniş Kralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup*, Ankara.
- Balkan, K., Sümer, O. (1967). “1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor”, *TAD* (XIV/1-2), 101-118.
- Balkaya, T. (2009). *Hurri-Mitanni Devleti*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Barnett, R. D. (1982). “Urartu”, *CAH* (III/II), Ed. J. Boardman-I. E. S. Edwards-N. G. L. Hammond-E. Sollberger, Cambridge, 314-371.
- Baydur, N. (1970). *Kültepe "Kanes" ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar (En Eski Çağlardan 395 Yılına Kadar)*, İstanbul.
- Belli, O. (1979). “Van Bölgesinde Boyalı Mağara Resimleri: Kızların Mağarası”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* (1-2), 19-27.
- Belli, O. (1982). “Urartular”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* (I), İstanbul, 139-208.
- Belli, O. (1991). “Inscribed Metal Objects”, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millenium B. C. E.*, (Ed. R. Merhav), Jerusalem, 44-49.
- Belli, O. (2000_a). “Van Bölgesinde Urartu Krallığına Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Tapınakları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ed. O. Belli, Ankara, 386-393.

- Belli, O. (2000_b). “Doğu Anadolu’da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ed. O. Belli, Ankara, 409-414.
- Belli, O. (2001). “Research on the Rock Art in Anatolia”, *Archaeology in Turkey (1923-2000)*, İstanbul, 266-270.
- Belli, O. (2003_a). “Urartu Tarihi ile İlgili Araştırmaların Tarihçesi”, *Urartu: Savaş ve Estetik*, (ed.O.Belli), İstanbul, 13-43.
- Belli, O. (2003_b). “Urartu Krallığı’nın Tarihsel Gelişimi”, *Urartu Savaş ve Estetik*, (ed.O.Belli), İstanbul, 45-75.
- Belli, O. (2005). “Kars Bölgesi’nin Tarihi Zenginliği: Kağızman-Çallı’da Onbin Yıllık Kayaüstü Resimleri Bulundu”, *Serhat Kültür* (2005/1), 24-29.
- Belli, O. (2007). “M.Ö. I. Bin Yılın İlk Yarısında Urartu Krallığı İle Kars Bölgesi Arasındaki Siyasal ve Kültürel İlişkiler”, *Kars-2. Kent Kurultayı Kafkasya’da Ortak Geleceğimiz*, Ed. O. Belli, İstanbul, 91-110.
- Belli, O., V. Bahşeliyev (2001). *Nahçıvan Bölgesi’nde Orta ve Son Tunç Çağı Boya Bezemeli Çanak-Çömlek Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Belli, O., A. Ceylan (2002). “Kuzeydoğu Anadolu’da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan”, *TÜBA-AR* (V), 119-142.
- Belli, O., E. Konyar (2003). *Doğu Anadolu Bölgesi’nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri*, İstanbul.
- Benedict P. (1961). “The Urartian-Assyrian Inscription of Kelishin”, *JAOS* (LXXXI), 359-385.
- Benedict P. (1980). “Güneydoğu Anadolu Yüzey Araştırması”, *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları* (I), Ed. Çambel-R.Braidwood, İstanbul, 107-149.
- Bilgiç, E. (1959). “Birkaç Yeni Urartu Kral Kitabesi”, *TAD* (IX/1), 44- 47.

- Bingöl, A. (2003). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Bingöl, A. (2008). "Arpaçay'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (1), 57-71.
- Bingöl, A. (2011_a). "Kars ve Çevresinde Demir Çağı Yerleşmeleri", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (8), 20-40.
- Bingöl, A. (2011_b). "Urartu Devleti'nin Kuruluş Dönemi Dış Politikası", *Özsait Armağanı, Mehmet ve Nesrin Özsait Onuruna Sunulan Makaleler*, Ed. H. Şahin, E. Konyar, G. Ergin, İstanbul, 2011, 73-85.
- Bingöl, A. (2013). "Hurriler'in Siyasi Organizasyonları", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (6/1), 115-134.
- Bingöl, A., Ceylan, A., Y. Topaloğlu, Y. Günaşdı (2010). "2008 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (27/2), Ankara, 375-398.
- Bittel, K. (1945). *Önasya Tarih Öncesi Çağlar: Mısır, Filistin, Suriye*, Çeviren Halit Çambel, İstanbul.
- Bostancı, E. Y. (1959). "Research on the Mediterranean Coast of Anatolia a New Paleolithic Site at Beldibi Near Antalya", *Anatolia* (IV), Ankara, 129-178.
- Bostancı, E. Y. (1964). "Human Fossil Remains in Beldibi and Belbaşı Rock-Shelters on the Mediterranean Coast of Anatolia", *Antropolojii* (1), 17-36.
- Bostancı, E. Y. (1966). "Beldibi Kazılarında Çıkan Önemli Sanat Eserleri", *Antropolojii* (2), 21-24.
- Boynagryan, V. (2008). "Landslides in Armenia", *IAG Regional Conference on Geomorphology Landslides, Floods and Global Environmental Change in Mountain Regions*, Braşov, September 15-26, 197-208.

- Braidwood R. J., L. S. Braidwood (1986) "Prelude to the Appearance of Village-Farming Communities in Southwestern Asia", *Ancient Anatolia. Aspects of Change and Cultural Development (Essays in Honor of Matcheld J. Mellink)*, Wisconsin, 3-11.
- Braidwood, R. J. - L. S. Braidwood (1960). *Excavations in the plain of Antioch*, Chicago.
- Braidwood, R. J. (1964). "Çayönü", *Newsweek* (November 23), Letters.
- Braidwood, R. J. (1990). *Tarih Öncesi İnsan*, İstanbul.
- Burney, C. A. (1958). "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age". *Anatolian Studies* VIII, London, 157-209.
- Burney, C. A. (1966). "A First Season of Excavation of the Urartian Citadel of Kayalidere", *Anatolian Studies* (16), London, 55-11.
- Burney, C. A. (1977). *From Village to Empire: An Introduction Near Eastern Archaeology*. London.
- Burney, C., Lang, D. M. (1971). *The Peoples Of The Hills*, London.
- Ceylan, A. (1994). *M.Ö. II. Binde Devletlerarası İlişkiler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Ceylan, A. (2000). "1998 Yılı Erzincan YüzeY Araştırması". *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (17/2), Ankara, 181-193.
- Ceylan, A. (2001_a). *Sarıkamuş, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Erzurum.
- Ceylan, A. (2001_b). "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum YüzeY Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (18/2), Ankara, 71-82.
- Ceylan, A. (2001_c). "Van Müzesi'nde Bulunan Urartu Bronz Çingirakları", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, (XXVI), Erzurum, 1-27.

- Ceylan, A. (2002_a). “2000 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzev Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (19/2), Ankara, 165-178.
- Ceylan, A. (2002_b). “Yazılıtaş Horasan”, *Çağlayan Aras* (I), Erzurum, 14-15.
- Ceylan, A. (2003). “2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzev Araştırması”. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (20/2), Ankara, 311-324.
- Ceylan, A. (2004_a). “2002 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzev Araştırması”. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (22/2), Ankara, 263-272.
- Ceylan, A. (2004_b). “Doğubayazıt’ın Eskiçağ Tarihi’ne Bir Bakış (İlk Tunç Çağı’ndan Demir Çağı’na)”, *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu* (13-14 Eylül, 2003), İstanbul, 41-51.
- Ceylan, A. (2005_a). “The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age”, *Anatolian Iron Ages* (V), London, 21-29.
- Ceylan, A. (2005_b). “2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırması”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (22/2), Ankara, 189-200.
- Ceylan, A. (2006). “2004 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırması”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (24), Ankara.
- Ceylan, A. (2007). “2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırması”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (24), Ankara, 1 vd.
- Ceylan, A. (2008_a). *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, Erzurum.
- Ceylan, A. (2008_b). “2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırması”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (25/3), Ankara, 129-149.
- Ceylan, A. (2008_c). “Kuzeydoğu Anadolu Yüzev Araştırmalarının Bir Değerlendirilmesi ”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Erzurum.

- Ceylan, A. (2011). “Çıldır Akçakale Kazıları”, *Özsait Armağanı, Mehmet ve Nesrin Özsait Onuruna Sunulan Makaleler*, Ed. H. Şahin, E. Konyar, G. Ergin, İstanbul, 2011, 85-96.
- Ceylan, N. (2007). Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Kafkas Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Ceylan, A., M. Payne (2003). “A New Urartian Inscription from Ağrı-Pirabat” *Studi Micenei Ed Egeo- Anatolici- Fascicolo*(XLV/2), Roma,191-201.
- Chataigner C, Işıklı M., B. Gratuze, V. Çil (2014). “Obsidian Sources In The Regions Of Erzurum And Kars (North-East Turkey): New Data”, *Archaeometry* (56/3), Oxford, 351-374.
- Childe, G. (1974). *Tarihte Neler Oldu*, Ankara.
- Childe, G. (1994). *Toplumsal Evrim*, İstanbul.
- Childe, G. (1996). *Kendinin Yaratan İnsan*, İstanbul.
- Çambel H.,-R.J. Braidwood (1980). “İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış”, *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları I. İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi*, İstanbul, 1-13.
- Çambel, H. (1981). “Choronologie et Organisation de l’Esapce á Çayönü”, *Prehistoire du Levant*, Lyon, 531-550.
- Çambel, H., Braidwood, R. J., Özdoğan, M., Schirmer, W. (1988). “1986 Yılı Çayönü Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* (IX/I), Ankara, 39-94.
- Çambel, H., M. Özdoğan (1985). “1983 Yılı Domuztepe Çalışmaları”, *KST* (VI), 259-272.
- Çelebi, E. (1970). *Seyahatname*, Çev. Z. Danışman, 1970.
- Çilingiroğlu, A, Z. Derin. (2000). “Van Ayanis Kalesi Kazıları-1998”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* (XXI/I), Ankara, 397-408.

- Çilingiroğlu, A. (1976-77). "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", *Anadolu Araştırmaları* (IV/5), 235-269.
- Çilingiroğlu, A. (1980). "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe", *Anadolu Araştırmaları* (8), Ankara, 191-203.
- Çilingiroğlu, A. (1982). "Urartu", *Eczacıbaşı Sanat Sözlüğü*, İstanbul.
- Çilingiroğlu, A. (1982). "Yukarı Denizin Kıyısında Bir Başkent: Tuşpa (Van)", *Bilim Birlik Başarı* (8), 18.
- Çilingiroğlu, A. (1986). "Van Dilkaya Kazıları, 1985", *Kazı Sonuçları Toplantısı* (VIII/I), Ankara, 81-94.
- Çilingiroğlu, A. (1987). "Van Gölü Havzasında Demir Çağların Başlangıcının Tarihi", *Anadolu Demir Çağları*, Ed. A. Çilingiroğlu, İzmir, 108-113.
- Çilingiroğlu, A. (1989). Çilingiroğlu, A. "Van Dilkaya Höyüğü 1987 Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* (X), Ankara, 261-272.
- Çilingiroğlu, A. (1990). "Van Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1988", *Kazı Sonuçları Toplantısı* (XI), Ankara, 247-254.
- Çilingiroğlu, A. (1991). "The Early Iron Age at Dilkaya" *Anatolian Iron Ages*, Ed. Altan Çilingiroğlu-David French, 4-8 Mayıs 1987 İzmir, Oxford, 29-38.
- Çilingiroğlu, A. (1993). "Van-Ayanis (Agarti) Kalesi Kazıları, 1990-1991", *Kazı Sonuçları Toplantısı* (XIV/I), Ankara, 431-439.
- Çilingiroğlu, A. (1994_a). *Urartu Tarihi*, Bornova.
- Çilingiroğlu, A. (1994_b). "Excavations at the Fortress of Ayanis", *Anatolian Iron Ages* (3), (Ed. A.Çilingiroğlu-D.French), Ankara, 41- 47.
- Çilingiroğlu, A. (1994_c). "Ayanis Kalesi Kazıları-1992", *Kazı Sonuçları Toplantısı* (XV/I), Ankara, 445-456.
- Çilingiroğlu, A. (1997_a). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir.

- Çilingiroğlu, A. (1997_b). “Van- Ayanis Kalesi Kazıları,1995”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* (XVIII/I), Ankara, 363-377.
- Çilingiroğlu, A. (1998_a). “Van-Ayanis Kalesi Kazıları, 1996” , *Kazı Sonuçları Toplantısı* (XIX/I), Ankara, 591-606.
- Çilingiroğlu, A. (1998_b). “Urartu”, *Eczacıbaşı Sanat Sözlüğü*, İstanbul.
- Çilingiroğlu, A., M. Salvini (1995). “Rusahinili in Front of Mount Eiduru”: The Urartian Fortress of Ayanis, *SMEA* (35), 111-124.
- Çilingiroğlu, A., M. Salvini (1999). “When was the castle of Ayanis built and what is the meaning of word ‘Şuri” , *Anatolian Iron Ages* (4), 19-23 Mayıs 1997, Mersin, 55-60.
- Daniel, G. (1971). *The First Civilizations: The Archaeology of Their Origins*, Penguin Books.
- Darkot, B., Togan, A. Z. V. (1988). “Aras”, *İslam Ansiklopedisi* (1), 554-557
- Degens, E. T., Wong H. K., S. Kempe, F. Kurtman (1984). “A Geological Study of Lake Van, Eastern Turkey”, *Geologische Rundschau* (73/2), Berlin, 701-734.
- Demir, M. (2013). *Kars Kent Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Demir, M. (2014). “Kars İlinin Arıcılık Potansiyeli ve Değerlendirme Raporu”, *Doğu Coğrafya Dergisi* (19/33), 209-230.
- Deniz, Ö. (2009). *Tevrat'ta Geçen Kavim Adları ve Bunların Eskiçağ Tarihindeki Rollerini*, Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar.
- Diakonoff, I.M. (1951). “Assiro-Vavilonskie istochniki po istorii Urartu”, *Vestnik Drevnei Istorii* (II), Russian.
- Diakonoff, I.M. (1963). *Urartskiye Pisma I Dokumenti*, Leningard.

- Diakonoff, I.M., S.M. Kashkai (1981). *Geographical Names According to Urartian Textes*, Wiesbaden.
- Diakov, V., S. Kovalev (1987). *İlkçağ Tarihi I*, Ankara.
- Dinçol, A. (1982). "Geç Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi (I)*, İstanbul, 121-136.
- Doganay, H. (1989). "Erzurum'un Genel Coğrafi Özellikleri", *Şehri Mübarek Erzurum*, Erzurum.
- Doganay, H. (1994). *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, Ankara.
- Doganay, H. (1997). *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, İstanbul.
- Dupont, A., Sommer (1949). *Les Arameens*, Paris.
- Durmuş, İ. (2008). *İskitler (Sakalar)*, Ankara.
- Duru, R. (1996) "Göller Bölgesi'nde Neolitik Köyden Kasabaya Geçiş", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, 49-59.
- Dyson, R.H. (1968). "The Archaeological Evidence of the Second Millenium B.C. on the Persian Plateu". *CAH (II)*, 14-16.
- Dzharidze, O. (1964). "The Culture of Early Agricultural Tribes in The Territory of Georgia" *VII. International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences*, Moskow,
- Erinç, S. (1953). *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul.
- Erkanal, H. (1996). "Early Bronze Age Urbanization in the Coastal Region of Western Anatolia", Ed.Y. Sey, *Housing and Settlement in Anatolia: A Historical Perspective*, İstanbul, 70-82.
- Erzen, A. (1979). "Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1977 Çalışmaları", *Anadolu Araştırmaları (VI)*, 1-15.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara.

- Esin, U. (1969). *Kuantitatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği*, İstanbul.
- Esin, U. (1975). "Recent Archaeological Research in Turkey: Tepeceik 1974" *AS* (25), London, 46-49.
- Esin, U. (1981). *İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa (G.Ö. 10500-7000 yılları arası) II. Kültürel Sorunu*, İstanbul.
- Esin, U. (1982). "Tepecik Kazısı, 1974", *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, Ankara, 71-93.
- Esin, U. (1992). "İstanbul'un En Eski Buluntu Yerleri ve Kültürleri", *Semavi Eyici Armağanı (İstanbul Yazıları)*, İstanbul, 55-77.
- Esin, U. (2000). "Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 80-86.
- Esin, U., S. Harmankaya (1986). "1984 Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı", *KST* (VII), 53-86.
- Esin, U., S. Harmankaya (1987). "1985 Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı", *KST* (VIII), 95-138.
- Frangipane, M. (1993). "The Result of the 1991 Campaign at Arslantepe-Malatya", *Kazı Sonuçları Toplantısı* (XIV/I), Ankara, 213-230.
- Frangipane, M. (2003). "Doğu Anadolu-Son Kalkolitik Çağ", *ArkeoAtlas* (2), İstanbul, 10-41.
- Freely, J. (2003). *Türkiye Uygarlıklar Rehberi-5*, İstanbul.
- French, D.H. (1962). "Can Hasan, Karaman 1961", *TAD* (11/2), 36-37, Ankara.
- Friedrich, J. (1969). "Urartaische Inschriften aus Iran", *AMI* (2), 121-122.
- Garstang J. (1953). *Prehistoric Mersin, Yümük Tepe in Southern Turkey*, 1953, Oxford.

- Garstang, J. (1908). "Excavations at Sakje-Geuzi in North Syria: Preliminary Report for 1908". *LAAA* 1, Liverpool, 97-117.
- Gatsov, I.- M. Özdoğan (1994). "Some Epi-Paleolithic Sites from NW Turkey, Ağaçlı, Domalı and Gümüşdere", *Anatolica* (20), Leiden, 97-120.
- Girgin, M., Bulut İ., Sevindi C. (2001). "Türkiye'deki Karayolu Geçitleri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (27), Erzurum, 89-109.
- Goetze, A. (1940). *Kizzuwatna and the problem of Hittite Geograpy*, New Haven.
- Goetze, A. (1962). "Hippologia Hethitica by Annelies Kammanhuber", *Journal of Cuneiform Studies* (16/1), 30-35.
- Goetze, A. (1964). "State and Society of the Hittites", *Neuere Hethiter Forschungen*, Wiesbaden, 27-32.
- Grayson, A.K. (1972 – 1976). *Assyrian Royal Inscriptions I – II*, Wiesbaden
- Gülen, T. B. K. (2006). *Erzurum-Kars Plato Sahasının İklim Özellikleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Günaltay, Ş. (1987). *Yakınşark II: Anadolu, En Eski Çağlardan Ahamenişler İstilasına Kadar*, Ankara.
- Günaşdı, Y, Topaloğlu Y., A. Bingöl, A. Ceylan (2012). "2010 Yılı Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (29/3), Ankara, 49-70.
- Günaşdı, Y. (2013). *Karasu Havzası'ndaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Güneri, A. S. (2014). "Doyumlu (Kars) Kaya Resimleri", *Armizzi Engin Özgen'e Armağan*, Ankara, 175-182.
- Güneri, S. (1987). "Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması", *Araştırma Sonuçları* (V/II), Ankara, 45-75.

- Güneri, S. (1992). “Doğu Anadolu’da Yeni Gözlemler”, *TAD* (XXX), Ankara, 149-196.
- Güney, E. (1990). “Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı”, *Coğrafya Araştırmaları* (2), Ankara, 323-328.
- Güngördü, E. (2003). *Türkiye’nin Coğrafyası*, Ankara.
- Gürsoy, C. (1974). “Türkiye’nin Tabii Yolları”, *Türk Coğrafya Dergisi* (26), İstanbul.
- Hanfmann, G.M.A. (1951). “The Bronze Age in the Near East: A Review Article”, *AJA* (55/4), 355-365.
- Harmankaya, S., B. Erdoğan (2002). “Arslantepe”, *TAY* (4), İstanbul.
- Harmankaya, S., B. Erdoğan (2002). “Hisarlı/Troia”, *TAY* (4), İstanbul.
- Harmankaya, S., B. Erdoğan (2002). “Norşuntepe”, *TAY* (4), İstanbul.
- Harmankaya, S., B. Erdoğan (2002). “Türkiye İlk Tunç Çağı Üzerine Bir Değerlendirme”, *TAY* (4a/b), İstanbul.
- Harmankaya, S., O. Tanındı (1996). “Ağzıaçık”, *TAY* (I) Paleolitik/Epipaleolitik, İstanbul.
- Harmankaya, S., O. Tanındı, M. Özbaşaran (1997). “Biris Mezarlığı”, *TAY* (2), İstanbul.
- Harmankaya, S., O. Tanındı, M. Özbaşaran (1997). “Coba Höyük”, *TAY* (2), İstanbul.
- Harmankaya, S., O. Tanındı, M. Özbaşaran (1997). “Çatalhöyük”, *TAY* (2), İstanbul.
- Harmankaya, S., O. Tanındı, M. Özbaşaran (1997). “Çayönü”, *TAY* (2), İstanbul.
- Harmankaya, S., O. Tanındı, M. Özbaşaran (1997). “Göbeklitepe”, *TAY* (2), İstanbul.
- Harmankaya, S., O. Tanındı, M. Özbaşaran (1997). “Yumuktepe”, *TAY* (2), İstanbul.

- Harmankaya, S., O. Tanındı, M. Özbaşaran (1998). “Alişar”, *TAY* (3) Kalkolitik, İstanbul.
- Harmankaya, S., O. Tanındı, M. Özbaşaran (1998). “Can Hasan I”, *TAY* (3) Kalkolitik, İstanbul.
- Harmankaya, S., O. Tanındı, M. Özbaşaran (1998). “Değirmentepe”, *TAY* (3) Kalkolitik, İstanbul.
- Harmankaya, S., O. Tanındı, M. Özbaşaran (1998). “Domuztepe”, *TAY* (3) Kalkolitik, İstanbul.
- Harmankaya, S., O. Tanındı, M. Özbaşaran (1998). “Karaz Höyük”, *TAY* (3) Kalkolitik, İstanbul.
- Harmankaya, S., O. Tanındı, M. Özbaşaran (1998). “Pulur”, *TAY* (3) Kalkolitik, İstanbul.
- Harmankaya, S., O. Tanındı, M. Özbaşaran (1998). “Takyan Tepe”, *TAY* (3) Kalkolitik, İstanbul.
- Harmankaya, S., O. Tanındı, M. Özbaşaran (1998). “Tepecik”, *TAY* (3) Kalkolitik, İstanbul.
- Harmankaya, S., O. Tanındı, M. Özbaşaran (1998). “Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *TAY* (3), İstanbul.
- Harmankaya, S., O. Tanındı, M. Özbaşaran (1998). “Yumuktepe”, *TAY* (3) Kalkolitik, İstanbul.
- Harmankaya, S., Tanındı, O. (1996). “Cilavuz/Susuz”, *TAY* (I) Paleolitik/Epipaleolitik, İstanbul.
- Harmankaya, S., Tanındı, O. (1996). “Tombultepe”, *TAY* (I) Paleolitik/Epipaleolitik, İstanbul.
- Harmankaya, S., Tanındı, O. (1996). Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme, *TAY* (I) Paleolitik/Epipaleolitik, İstanbul.

- Hauptman, L. (1972). “Norşuntepe Kazısı (1970), *Keban Projesi (1970) Çalışmaları*, 87-102.
- Hauptman, L. (1997). “Nevali Çori”, *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* (4), New York.
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen), İstanbul, 1983.
- Herzfeld, E. (1968). *The Persian Empire: Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East*, Weisbaden.
- Hodder, I. (1996). “Conclusions”, *On the Surface: Çatalhöyük 1993–1995*, 359–366.
- Honingman, E. (1970). *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, İstanbul.
- Hood, S. (1951). “Excavations at Tabara el Akrad”, *AS* (1), Ankara, 113-145.
- Hoşgören, Y. (1994). “Türkiye'nin Gölleri”, *Türkiye Coğrafya Dergisi* (29), 19-51.
- Hulin, P. (1960). “New Urartian Inscribed Stones at Anzap”, *AS* (X), London, 205-207.
- Işıklı, M. (2006). “A Collection Of Kura-Arexes Pottery From Kars Museum”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi* (6), 49-72.
- Işıklı, M. (2007). “A Collection Of Kura-Arexes Pottery From Kars Museum”, *Armenian Journal Of Near-Eastern Studies* (II), 43-51.
- Işıklı, M. (2011). *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*, İstanbul.
- İlin M., E. Segal (1974). *İnsan Nasıl İnsan Oldu*, İstanbul.
- İnandık, H. (1965). *Türkiye Gölleri*, İstanbul.
- İplikçioğlu, B. (1997). *Eskibatu Tarihi I, Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara.
- İzbırak, R. (1984). *Türkiye*, İstanbul.
- Kansu, Ş. A. (1986). *İnsanlığın Kaynağı ve İlk Medeniyetler I*, Ankara.

- Karageçi, M. (2011). *Kars-Akyaka'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars.
- Karageçi, M. (2013). "Akyaka'da Bazı Demir Çağı Yerleşmeleri", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (6/1), Erzincan, 95-116.
- Karageçi, M. (2014). "Arpaçay Havzası'nda Tunç Çağı Yerleşmeleri", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (14), 77-95.
- Karamağaralı, B. (1998). "Ani Kazılarına Toplu Bakış", *Sanat Tarihi Dergisi IX*, 37-42.
- Karauğuz, G. (2002). *Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Konya.
- Karpuz, H. (1977). "Çamuşlu'da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri", *Bilim Teknik* (112), 1-16.
- Kars İli Çevre Durum Raporu (2012).
- Ketin, İ. (1961). *Türkiye'de Magmatik Faaliyet*, Ankara.
- Ketin, İ. (1983). *Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış*, İstanbul.
- Khalaf, S. (2006). *Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Özellikleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Kınal, F. (1974). "Eski Anadolu Tarihinde Bazı Değişmeler". *Cumhuriyetin 50.Yıl Dönümü Anma Kitabı*, Ankara, 414.
- Kınal, F. (1991). *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara.
- Kırzioğlu, M. F. (1953). *Kars Tarihi*, İstanbul.
- Kleiss, W. (1970). "Ausgrabungen in der Urartaischen Festung Bastam, 1969", *Archäologische Mitteilungen aus Iran* (3), 7-65.
- Kleiss, W. (1972). "Ausgrabungen in der Urartaischen Festung Bastam (Rusahinili) 1970", *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, Neue Folge 5, 7-68.

- Koçak, Ö. (1993). *Eskiçağ Tarihinde Sinope*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Koçhan, N., M. Karaosmanoğlu, B. Can (2005). “Erzurum Çevresinde Eskiçağ Yerleşmeleri”. *Arkeoloji, Anadolu ve Avrasya*, Erzurum, 3 – 14.
- Koday, S. (2005). “Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık”, *Atatürk Üniversitesi Yayınları* (No 949),
- Koday, S., Karakuzulu Z., Sevindi C. (2004). “Kağızman (Kars) Kayatuzu Tuzlası”, *Doğu Coğrafya Dergisi* (9/12), 167-188.
- Koday, Z. (2001). “Çıldır Gölü’nde Balıkçılık”, *Türk Coğrafya Dergisi* (37), 171-187
- Korfmann, M. (1989). “1987 Yılı Beşik-Sivritepe, Beşik-Koyu ve Troia Çalışmaları”. *KST X/I*, Ankara, 323-330.
- Korfmann, M. (1992). “Troia Çalışmaları 1989-1990”. *KST XIV/I*, Ankara, 423-446.
- Korfmann, M. (1993). “1991 Yılı Troya Çalışmaları”. *KST XIV/I*, Ankara, 381-406.
- Korfmann, M. (2001). “Troya 1999 Kazıları”. *KST XXI/I*, Ankara, 279-288.
- Korucu, H. (2005). *Kars İli Höyükleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Korucu, H. (2009). “Kars’ta Erken Tunç Çağı ve Karaz Kültürü İzleri”, *TAED* (9), Ankara, 43-60.
- Koşay, H. Z. (1948). “Karaz Sondajı”, *TT Kong.* (3), Ankara, 165–169.
- Koşay, H. Z. (1959). “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”. *Belleten* (91), 349-413.
- Koşay, H. Z. (1962). “Pulur Kazısı, 1960”, *TAD* (11), Ankara, 25-28.
- Koşay, H. Z. (1974). *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara.
- Koşay, H. Z., Turfan, K. (1959). “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, *Belleten* (XXIII/91), 350-362.

- Koşay, H. Z., Vary, H. (1964). *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*, Ankara.
- Koşay, H. Z., Vary, H. (1970). *Güzelova Kazısı*, Ankara.
- Kozbe, G., A. Ceylan, Y. Polat, T. Sivas, H. Sivas, I. Şahin, D. Tanrıver (2008). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6_{a-b} Demir Çağları*, İstanbul.
- Kökten, İ. K. (1943). “Kars’ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor”, *Bellekten* (VII/27), Ankara, 601-613.
- Kökten, İ. K. (1944). “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, *Bellekten* (VIII), 659-681.
- Kökten, İ. K. (1947). “1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Bellekten* (11/43), Ankara, 431-472.
- Kökten, İ. K. (1966). “Yazılıkaya’da ve Kurbanğa Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Diptarih Resimleri”, *Karseli* (2/20), Kars, 3-16.
- Kökten, İ. K. (1970). “Yazılıkaya’da ve Kurbanğa Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Diptarih Resimleri”, *Karseli* (6/68), Kars, 2-16.
- Kökten, İ. K. (1975). “Kars Çevresinde Diptarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri”, *Atatürk Konferansları*, 95-104.
- König, F. W. (1955-57). *Handbuch Der Chaldäischen Inschriften*, *Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner*, Beiheft, Graz.
- Köroğlu, K. (2001). Urartu Krallığı’nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, *Bellekten* (LXIV/241), 717-741.
- Krupnov, F. I. (1964). “The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community”. *Soviet Anthropology and Archaeology* III, 31-42.
- Ksenophon, *Anabasis*, Çev. Tanju Gökçöl, 1984.
- Kuftin, B.A. (1943). “An Urartian Columbarium on the Slopes of Ararat and the Copper Age of Kura-Arex Basin”, *Vestnik Gosukarstvennogo Muzeja* (XIIIB), 92-123.

- Kunç, S., Çukur, A. (1988). “Yukarı Fırat Havzası Maden Ocakları ve Bazı Arkeolojik Buluntularla İlişkileri”, *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* (V), Ankara, 29-38.
- Kushnareva, K. K. (1997). *The Southern Caucasus in Prehistory (Stages of Cultural and Socieconomic Development from the Eighth to the Second Millennium B.C., Penssylvania.*
- Kütükoğlu, M. (1997). *Tarih Araştırmalarında Usul*, İstanbul.
- Lahn, E. (1948). “Erzurum Bölgesindeki Linyit Yataklarının Jeolojisi Hakkında Not”, *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni* (1/2), Ankara, 72-83
- Lamb, W. (1954). “The Culture of North-East Anatolia and its Neighbours”, *AS* (IV), London, 21-32.
- Lang, D. M. (1970). *Armenia*. London.
- Leakey, R. (1988). *İnsanın Kökeni*, İstanbul.
- Lehmann, Haupt, C. F. (1910). *Armenien Einst und Jetzt I*, Berlin.
- Lehmann, Haupt, C. F. (1928-35). *Corpus Inscriptionum Chaldicarum I-II*, Berlin-Leipzig.
- Lehmann, Haupt, C. F. (1931). *Armenien einst und jetzt*, (II/2), Berlin und Leipzig, 1931.
- Lloyd, S. (1956). *Early Anatolia*, London.
- Lloyd, S. (1967). *Early Highlands Peoples of Anatolia*, London.
- Lloyd, S. (1997). *Türkiye'nin Tarihi, Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, Ankara.
- Loon, M. N. V. (1966). *Urartian Art*, İstanbul.
- Loon, M. N. V., Buccellak, G. (1969). “The 1968 Excavation Korucutepe Near Elazığ”, *Türk Arkeoloji Dergisi* (XVII/I), Ankara, 79-82.

- Luckenbill, D. D. (1926-27). *Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II*, Chicago.
- Luckenbill, D. D. (1968). *Ancient Record of Assyria and Babylonia I: Historical Records Assyria from the Earliest to Sargon to the end*, New York.
- M.T.A. “Kars İli Maden ve Enerji Kaynakları”, www.mta.gov.tr/v2.0/turkiye_maden/maden.../kars_madenler.pdf, erişim tarihi 05.05.2013.
- Maisler, B., M. Stekelis, M. Avi, Yonah (1952). “The Excavations at BethYerah (Khirbet el-Kerak) 1944–1946”, *Israel Exploration Journal Volume* (2), Jerusalem, 165–173.
- Mayer, W. (1983). “Sargons Feldzug gegen Urartu-714 V. Chr. Text und Übersetzung”, *MDOG* (115), Berlin, 65-132.
- Melikishvili, G. (1950). “Koinoobraznaya Nadpis Urartskogo Tsarya Rusi II iz Adilcevaz”, *Soobşçeniya Akademiyi Nauk Gruzinskoy Ssr* (XI/10), 683-690.
- Melikishvili, G. (1960). *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova.
- Mellart, J. (1957). “Anatolian Chronology in the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean”, *AS* (7), London, 55-88
- Mellart, J. (1958). “The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean”, *AJA* 62, New Jersey, 9-33.
- Mellart, J. (1959). “Excavations at Hacilar. Second Preliminary Report, 1958 ”, *AS* (9), 51-65.
- Mellart, J. (1960). “Excavations at Hacilar. Third Preliminary Report 1959”, *AS* 10, 83-104.
- Mellart, J. (1962). “Anatolia 4000-2300 B.C.” *CAH* (I-II/XVII), Cambridge, 363-406.
- Mellart, J. (1967). *Çatalhoyuk a Neolithic Town in Anatolia*, London.

- Mellart, J. (1971). "Anatolia, 4000-2300 B.C.", *CAH* (I/2), 363-406.
- Mellart, J. (1975). *The Neolithic of the Near East*, London.
- Mellart, J. (1982). "Archaeological Evidence for Trade Routes between Syria and Mesopotamia and Anatolia during the Early and the Beginning of the Middle Bronze Age, *Studi Eblaiti* (5), 15-32.
- Mellart, J. (1988). *Yakın Doğu'nun En Eski Uygarlıkları*, (Çev. B. Altınok), İstanbul.
- Mellink, M. J. (1961). "Archeology in Asia Minor", *AJA* (65), New Jersey, 171-185.
- Mellink, M. J. (1965). "Archeology in Asia Minor", *AJA* (69), New Jersey, 133-149.
- Mellink, M. J. (1968). "Archeology in Asia Minor", *AJA* (72), New Jersey, 125-147.
- Mellink, M. J. (1971). "Archeology in Asia Minor", *AJA* (75), New Jersey, 161-181.
- Mellink, M. J. (1977). "Archeology in Asia Minor", *AJA* (81), New Jersey, 289-321.
- Mellink, M. J. (1980). "Archeology in Asia Minor", *AJA* (84), New Jersey, 501-518.
- Mellink, M. J. (1981). "Archeology in Asia Minor", *AJA* (85), New Jersey, 463-479.
- Memiş, E. (2003). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya.
- Memiş, E. (2005). *İskitlerin Tarihi*, Konya.
- Memiş, E. (2006). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Konya.
- Memiş, E. (2012). *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Bursa.
- Meyer, E. (1953). *Geschichtedes Alttertum II*, Stuttgart.
- Ministry Of Nature Protection (1999). Republic of Armenia First National Report, The Convention on Biological Diversity Incorporating A Country Study on the Biodiversity of Armenia, Yerevan.
- Musceralla, O. W. (1980). *The Catalogue of Iveries from Hasanlu, Iran*, Philadelphia.
- Naumann, R. (1991). *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara.
- Olmstead, A. T. (1968). *History of Assyria*, Chicago-London.

- Orthmann, W. (1963). *Frühe Keramik von Boğazköy*, 1963, Berlin.
- Otten, H. (1966). “Hethiter, Hurriter und Mitanni”, in *Fischer Weltgeschichte* (3), 102-176.
- Otten, H. (1969). “Hitit Tarihinin Kaynakları ve Eski Doğu Kronolojisi”, *Belleten* (33/131), Çev. H. Ertem, Ankara, 359-369.
- Özbal, H. (1983). “Tepecik-Tülintepe Metal, Filiz ve Cüruf Analizleri Sonuçları”, *TÜBİTAK-ARÜTOB* (III/3), İstanbul, 203-217.
- Özbek, M. (1989). “Çayönü İnsanları ve Sağlık Sorunları”, *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* (IV), 121-152.
- Özbek, O., Yükmen, B. (2001). “1997 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzeysel Araştırması”, *Türk Arkeoloji ve Etnoğrafya Dergisi* (2), 145-153.
- Özdoğan M. (1996) “Kulübeden Konuta: Mimarlıkta İlkler”, *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşmesi*, İstanbul, 19-30.
- Özdoğan M., A. Özdoğan, M. Davis (1990). “1989 Yılı Çayönü Kazıları”, *KST XIII/I*, 1991, Ankara, 71-86.
- Özdoğan, A. E. (2012). “Çayönü”, *Aktüel Arkeoloji* (27), İstanbul, 106-115.
- Özdoğan, M, A. Özdoğan (1990). “Çayönü, A Conspectus of Recent Work”, *Préhistoire du Levant II. Processus des Changements Culturels. Hommage à Francis Hours*, Paris, 387–396.
- Özdoğan, M. (1994). “Çayönü: The Chipped Stone Industry of the Pottery Neolithic Layers”, *Neolithic Chipped Stone Industries of Fertile Crescent*, Berlin, 267-277.
- Özdoğan, M. (2002). “Neolitik Çağ”, *ArkeoAtlas* (1), İstanbul, 64-105.
- Özey, R. (2002). *Siyasi Coğrafya*, İstanbul.
- Özfirat, A. (2001). *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

- Özgül, O. (2011). *Eskiçağ'da Yukarı Aras Vadisi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Özgür, E. M. (2001). *Türkiye Coğrafyası*, Ankara.
- Özmenli, M. (2008). *Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)in Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Öztürk, N. (2004). "Anadolu'nun Karaz Seramiği'ne Ait Eski ile Yeni Görüşleri ve Yerleşim Yerleri", *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* (4/32), Erzurum, 81-93.
- Öztürk, N. (2004). "Anadolu'nun Karaz Seramiğine Ait Eski ile Yeni Görüşleri ve Yerleşim Yerleri". *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* (4/32), Erzurum, 81-93.
- Palmieri, A. (1972). "Two Years of Excavations at Arslantepe (Malatya)", *TAD* (19/2), Ankara, 203-211.
- Palmieri, A. (1977). "The 1973 and 1975 Campaigns at Arslantepe (Malatya)", *TAD* (24/2), Ankara, 123-132.
- Palmieri, A. (1981). "Excavations at Arslantepe (Malatya)", *Anatolian Studies* (31), 101-119.
- Palmieri, A. (1985). "Excavations at Arslantepe, 1983", *Kazı Sonuçları Toplantısı* (VI), Ankara, 71-78.
- Palmieri, A., Sertok, K., Chernykh, E. N. (1993). "From Arslantepe metalwork to arsenical copper technology in eastern Anatolia In M. Frangipane", H. Hauptmann, M. Liverani et Al. (Eds.), *Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*. Rome: Università 'La Sapienza', 573-599.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul.
- Pehlivan, M. (1984). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

- Pehlivan, M. (1990). “Karaz ve Hurriler”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi* (I), Van, 168-176.
- Pehlivan, M. (1991_a). *Daya(e)ni/Dia(e)hi*, Erzurum.
- Pehlivan, M. (1994). “Başlangıçtan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi”. *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23–25 Mayıs 1988)*, Ankara, 327-345.
- Pfeiffer, R. H., E. A. (1936). “One Hundres New Selected Nuzi Texts”, *Annual of the American Schools Oriental Research* (16), New Haven, 1-168.
- Pınarcık, P. (2012). “Urartu Krallığı’nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* (27/2), İzmir, 459-482.
- Pınarcık, P. (2014). “Urartuların Başkentleri”, *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi* (33/56), Ankara, 35-53.
- Piotrovskii, B. B. (1950). *Karmir-blur I (Rezultati rabot arheologičeskoy ekspeditsiyi Instituta Istoriyi Akademiyi Nauk ArmSSR i gosudarstvennogo Ermitaja 1939-1949gg.)*. Erivan.
- Piotrovskii, B. B. (1959). *Vanskoje Carstvo (Urartu)*, Moskova.
- Piotrovskii, B. B. (1962). “The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.”. VI. *International Conccress of Prehistori cand Proto historic Sciences*, Moscow, 7.
- Piotrovskii, B. B. (1967). *The Kingdom of Van and its Art*, London.
- Piotrovskii, B. B. (1969). *Urartu*, Cenova.
- Ramsay, M.T. (1960). *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, Çev. Mihri Pektaş, İstanbul.
- Russell, H.F. (1984). “Shalmanaser's Campaing to Urartu in 856 B.C. and Historical Geopraphy of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sourctces”, *AS* (34), 171-201.
- Ryan, C. W. (1960). *A Guide to the Known Minerals of Turkey*, Ankara.

- Sagona A. - C. Sagona (2000). "Excavations at Sos Höyük, 1998", *KST* (21/1), Ankara, 143-144.
- Sagona A. (1984). "The Caucasion Region in The Early Bronze Age", *BAR International Series* (Part 1/3), Oxford.
- Sagona A., P. Zimansky (2009). *Ancient Turkey*, London.
- Sagona, A. - M. Erkmen-C. Sagona (1997). "Excavations Sos Höyük 1995", *KST* (18/1), Ankara, 137-143.
- Sagona, A. - M. Erkmen-C. Sagona (1998). "Excavations Sos Höyük 1996", *KST* (19/1), Ankara, 245-250.
- Sagona, A. - M. Erkmen-C. Sagona (1999). "Excavations at Sos Höyük, 1997", *KST* (20/1), Ankara, 205-206.
- Sagona, A. (1984). "The Caucasian Region in the Early Bronze Age". *BAR* (214), Oxford.
- Sagona, A., C. Sagona, H. Özkorucuklu (1995). "Excavations at Sos Höyük-1994 First Preliminary Report". *AS* (45), London, 193-218.
- Sagona, A., C. Sagona, H. Özkorucuklu (1996). "Excavations at Sos Höyük-1994", *KST XVII/I*, Ankara, 129-150.
- Sagona, A.G. (2000). "Sos Höyük and the Erzurum Region in late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia" in *Chronologies des pays du Caucase et de l'euphrate aux IVe-IIIe Millenaires: Actes du colloque d'Istanbul, 16-19 decembre 1998, Varia Anatolica* (XI), Ed. C Marro-H. Hauptmann, Paris, 329-373.
- Sağlamtemir, H. (1994). *Van-Dilkaya Kazılarında Çıkan Demir Çağ Çanak Çömleği*, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Salvini, M. (1967). Nairi e Ur(u)atri. Contributo alla storia della formazione del regno di Urartu, Roma.
- Salvini, M. (1980). "Un testo celebrativo di Menua", *SMEA* (XXII), 137-167.

- Salvini, M. (1995). *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt.
- Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul.
- Sami, Ş. (1889). *Kamusü'l Âlâm*, İstanbul.
- San, O. (2000). “Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı”, *OLBA* (III), Mersin, 19-28
- Sandalgian, J. (1900) *Les Inscriptions Cuneiformes Urartiques: Transcrites avec une Triple Traduction Interlineaire en Armenien Classique, en Latin et en Française, Suivies d'un Glassiere et d' une Grammaire*, Venedik.
- Saraçoğlu, H. (1989). *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul.
- Sayce, A. H. (1888). “The Cuneiform Inscriptions of Van”, *Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* (Part III), London, 1-48.
- Schaffer, C. F. A. (1948). *Stratigraphie Comparee et Chronologie de l'Asie Occidentale*, London.
- Schmidt, K. (2006). *Göbekli Tepe (En Eski Tapınağı Yapanlar)*, İstanbul.
- Schuler, E. Von, (1965). “Sonderformen Hethitischer Staatsverträge”, *AnAr* II/1-2, İstanbul
- Selen, S. (1943). “Türkiye'nin Yol Sistemi”, *Türk Coğrafya Dergisi* (I-IV), İstanbul, 352-371.
- Selen, S. (1949). “Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları”, *Türk Coğrafya Dergisi* (XI-XII), İstanbul, 102-109.
- Serihan, T. (2010). *Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Sevin, V. (2001). *Yeni Asur Sanatı I: Mimarlık*, Ankara.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul.
- Sevin, V. (2012). “Urartu-Bianili Krallığı”, *Aktüel Arkeoloji* (30), İstanbul, 42-55.

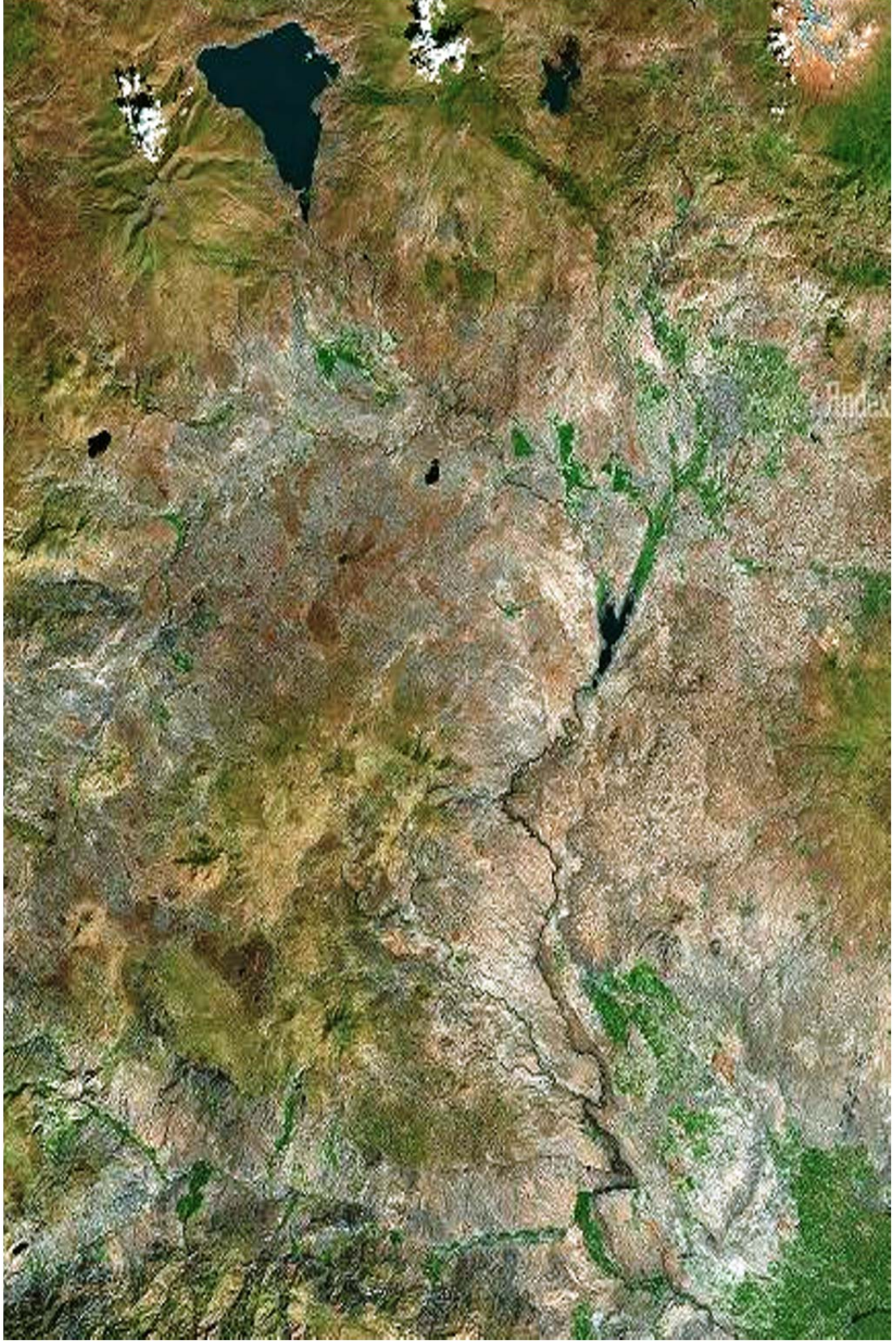
- Sevin, V., I. Caneva, K. Köroglu (1997). “1995 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları”. *KST XVIII/I*, Ankara, 23-41.
- Sevindi, C. (1999). *Sarıkamış'ın Coğrafi Etüdü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Sevindi, C. (2003). “Kars İli Perlit Yataklarının Ekonomik Önemi ve Değerlendirme Olanakları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (3-30), Erzurum, 169-186.
- Sivas, H. (1991). *Urartu ile İlgili Asur Kaynakları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Slattery, J. C. D. (1987). “Urartu and the Black Sea Colonies: an Economic”, *Perspective* (2/22 vol. VIII), Tokyo.
- Adam, Smith T.-I. Lindsay (2006) “A History Archaeology in the Republic of Armenia”, *Journal of Field Archaeology* (3/2), Boston, 165-184.
- Sommer, F. (1932). *Die Ahhijavā-Urkunden*. München.
- Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası XII-XIII-XIV*, (Çev. Adnan Pekman), 2009.
- Strabon, *Geographika XI-14*.
- Sturtewant, E. H., - J. Bechtel (1935). *A Hittite Chrestomaty*, Philadelphia.
- Şaroğlu, F., Yılmaz, Y. (1986). “Doğu Anadolu’da Neotektonik Dönemdeki Jeolojik Evrim ve Havza Modelleri”, *MTA Dergisi* (107), 83–89.
- Şenel, A. (1982). *İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Ankara.
- Şener, Ş., Çolakoğlu, Ş. (2007). “Bitlis Metamorfik Kuşağında Urartu Medeniyetine Ait Demir İşletmeciliği: Bahcesaray ve Balaban (Van) Örneği”, *60. Jeoloji Kurultayı*, Ankara, 163-165.
- Şenyürek, M. S. (1954) “A Note on the Skulls of Chalcolithic Age From Yümüktepe”, *Bulleten* 18/69, 247-270.

- Şenyürek, M. S., E. Y. Bostancı (1956). "The Excavations of a Cave Near the Village of Mağaracık in the Vilayet of the Hatay", *Anatolia* (I), Ankara, 81-83.
- Tamer, S. (2010). *Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Tanilli, S. (1994). *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, İstanbul.
- Tarhan, M. T. (1972). Eski Çağ'da Kimmerler Problemi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Tarhan, M. T. (1978). *M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul.
- Tarhan, M. T. (1982). "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan "Lutupri-Lapturi" Hakkında Yeni Görüşler", *Anadolu Araştırmaları* (8), İstanbul, 69-114.
- Tarhan, M. T. (1983). "The Structure of the Urartian State", *Anadolu Araştırmaları* (IX), İstanbul, 295-310.
- Tarhan, M. T. (1986). "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", *Türk Tarih Kongresi* (IX), Ankara, 285-301.
- Tarkan, T. (1974). "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi", *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı (Erzurum ve Çevresi)*, Erzurum, 7-22.
- Topaloğlu Y., Günaşdı Y., A. Bingöl, A. Ceylan (2011). "2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (28/2), Ankara, 1-20.
- Tosun, M. (1956). *Mezopotamya Silindir Mühürlerinde Hurri-Mitanni Üslubu*, Ankara.
- Toynbee, A. (1978). *Tarih Bilinci (A Study of History)*, İstanbul.
- Tuncel, M. (1991). "Aras", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (3), Ankara, 332-335

- Tuncel, M. (1994). "Dicle", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (9), Ankara, 281-282
- Tuncel, M. (1996). "Fırat", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (13), Ankara, 31-33
- Tuncel, M. (2012). "Türkiye", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (41), Ankara, 562-566
- Tuysuz Ş. Cem (2006). "Doğu'nun Uygur Kenti Kars", *Kars (Beyaz Uykusuz Uzakta)*, Haz. Filiz Özdem, İstanbul, 31-74.
- Ünal, A. (1997). "Hurriler: Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle ilgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler", 1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları, Ankara, 11-35.
- Ünal, A. (2002). *Hititler Devrinde Anadolu I*, İstanbul.
- Ünal, A., S. Girginer (2007). *Çukurova-Kilikya Taş Devrinden Osmanlılar Dönemine Kadar Kilikya' da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*, İstanbul.
- Ünsal, V. (2006). "Karaz Kültürü'nün Kuzey Sınırı", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* (16), Erzurum, 127-142.
- Ünsal, V. (2006). *Eskiçağ'da Çoruh Havzası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Ünsal, V. (2012). "Eskiçağ'da Anadolu Su Kaynakları (Orta ve Doğu Anadolu)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (28), Konya, 209-224.
- Weidner, E. (1959). Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I, und seiner Nachfolger", *AFO, NF. (XII)*.
- Wilhelm, G. (1986). *The Hurrians*, Çev. Jennifer Barnes, Warminster, Aris-Philips, 1986.
- Wilson, K. (1962). "The Kurbail Statue of Shalmeneser III", *Iraq* (24), 90-116.

- Yakar J. (1997). “Hacilar”, *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* (1), New York, Oxford, 448-449.
- Yakar, J. (1979). “Troy and Anatolian Early Bronze Age Chronology”, *AS* (29), London, 51-67.
- Yakar, J. (1985). *The Later Prehistory Of Anatolia: The Late Chalcolithic and Early Bronze Age*, *BAR* (268), Oxford.
- Yakar, J. (1991). *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period*, Jerusalem.
- Yakar, J. (1994). *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period*, Jerusalem.
- Yıldırım, A. (2006). “Karakaya Barajı ve Doğal Çevre Etkileri”, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi* (6), 32-39.
- Yıldırım, R. (2000). *Uygarlık Tarihi*, İzmir.
- Yılmaz, Ö. (1984). *Horasan-Sarıkamış Arasındaki Aras Nehri Havzasının Fizikî ve Tatbikî Fizikî Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Yiğit, A. (2006). “Geçmişten Günümüze Türkiye’yi Bölgelere Ayırma Çalışmaları ve Yapılması Gerekenler”, *IV. Ulusal Coğrafya Sempozyumu Bildirileri*, 25-26 Mayıs 2006, Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, 33-44.
- Yiğit, T. (2005). “Hurrilere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar”, *A.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi* (24/38), Ankara, s.55-69.
- Yiğitpaşa, D., S. Can (2012). “Van Müzesi Buluntuları Işığında Van-Muş Bölgesi’nde Erken Tunç Çağı ve Karaz Kültürü”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* (5/20), 274-291.
- Zimansky, P. E. (2004). “Urartu Krallığı ve Topografya”, Çev. G. Pulhan, *Urartu:Savaş ve Estetik*, Ed.O. Belli, İstanbul, 75-83.
- Zimansky, P. E. (2011). “Urartu ve Çağdaşları”, *Urartu; Doğu’da Değişim*, Ed. K. Köroğlu-E. Konyar, İstanbul.

EKLER
Haritalar

Harita 1. Arpaçay Havzası Fiziki

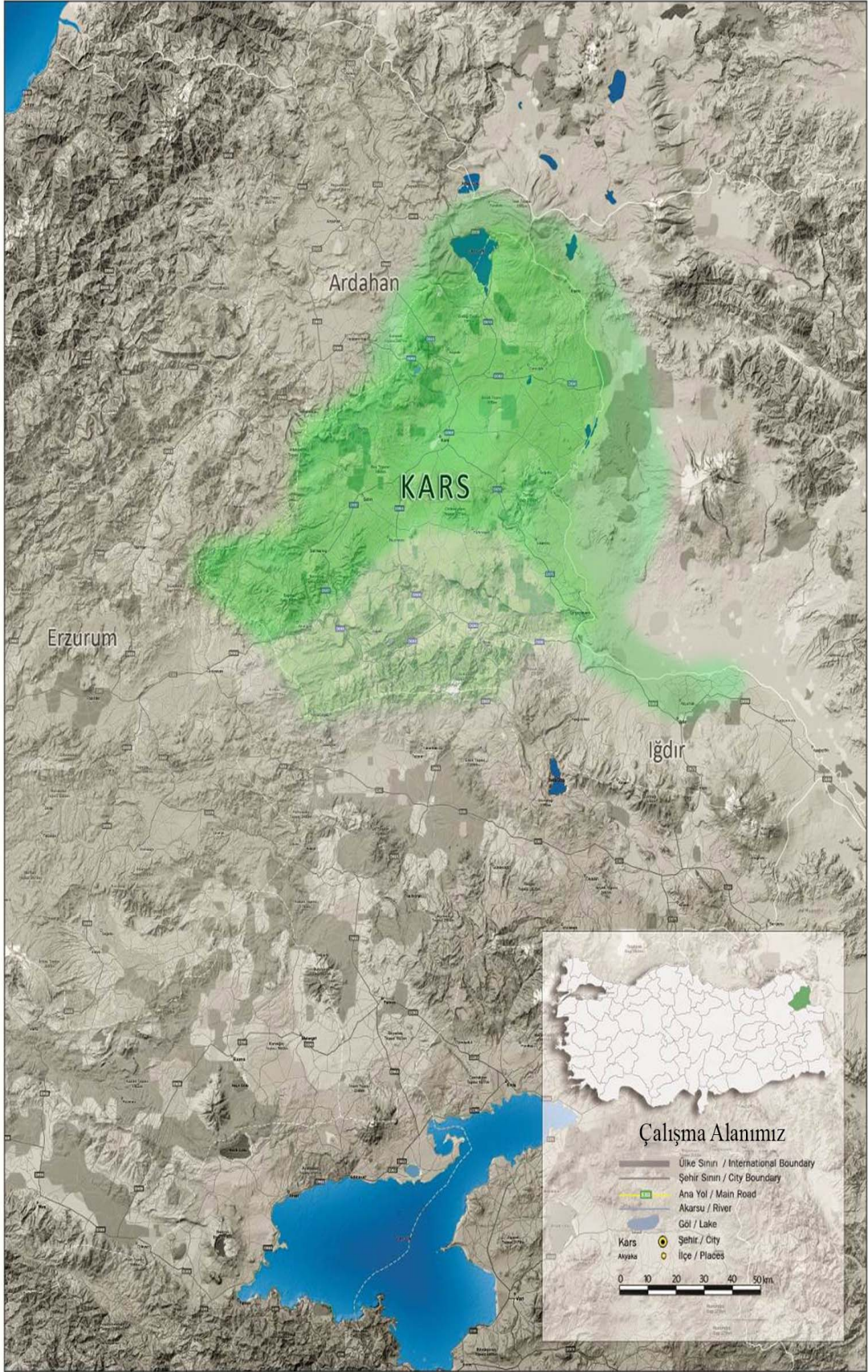

Harita 2. Doğu Anadolu Fiziki

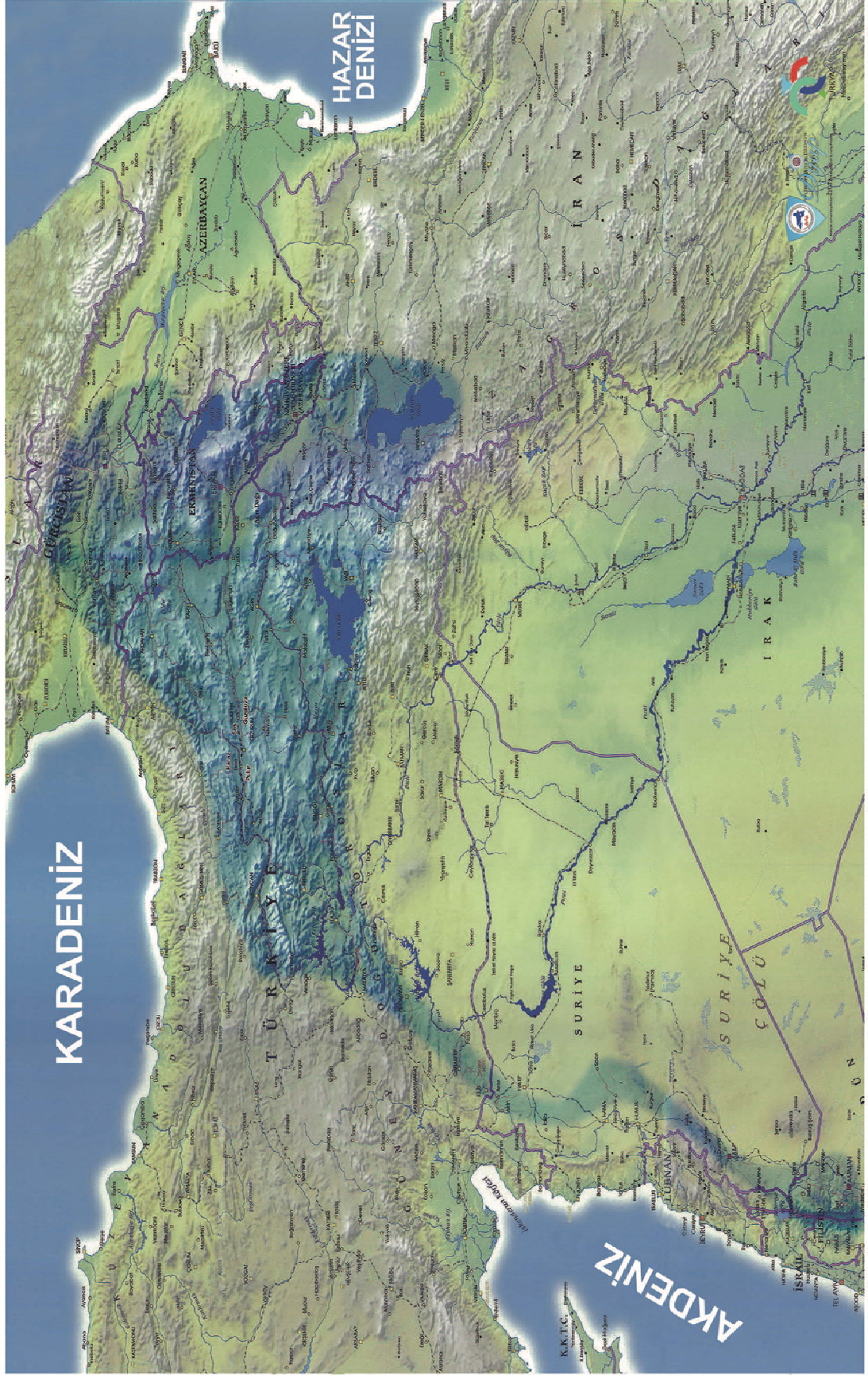
Harita 3. Arpaçay’ın Aras Nehri’ne Katılması

Harita 4. Çalışma Alanımız

Harita 7. Karaz Kültürü Yayılım Haritası

Fotoğraflar

Fotoğraf 1: Ani Yerleşmesi

Fotoğraf 2: Atayurt Kalesi

Fotoğraf 3: Azat (Dündartepe) Höyük

Fotoğraf 4: Bekler Nekropolü

Fotoğraf 5: Boncuktepe Yerleşmesi

Fotoğraf 6: Borluk Vadisi

Fotoğraf 7: Borluk Vadisi Kaya Panoları

Fotoğraf 8: Bozkale Kalesi

Fotoğraf 9: Çakmak Kalesi

Fotoğraf 10: Çakmak Kalesi Nekropol Alanı

Fotoğraf 11: Danamaya Yerleşmesi

Fotoğraf 12: Dereçi Kaya Panoları

Fotoğraf 13: Köroğlu Kalesi/Merkez İlçe

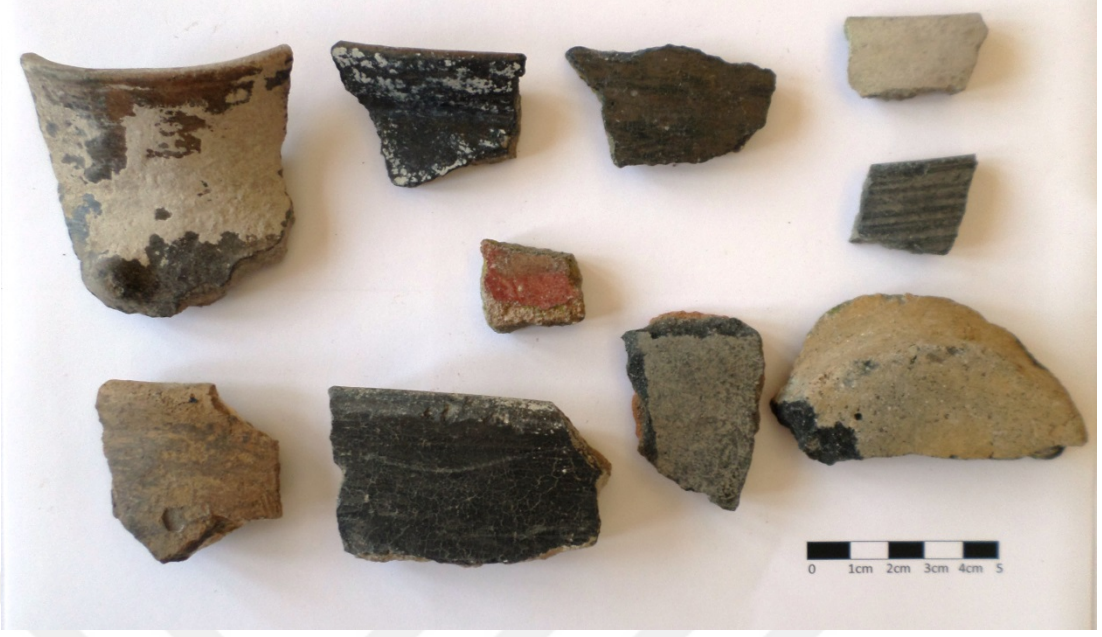
Fotoğraf 14: Kürdün Deresi Kalesi

Fotoğraf 15: Kürdün Deresi Kalesi Keramikleri

Fotoğraf 16: Kürdün Deresi Kalesi Nekropol Alanı

Fotoğraf 17: Kürdün Deresi Kalesi Nekropol Alanı Keramikleri

Fotoğraf 18: Carcı Yerleşmesi

Fotoğraf 19: Paşacıyır Höyük

Fotoğraf 20: Carcı II Yerleşmesi

Fotoğraf 21: Carcı Kalesi

Fotoğraf 22: Danatepe Höyük Keramikleri

Fotoğraf 23: Polat Kalesi

Fotoğraf 24: Polat Kalesi

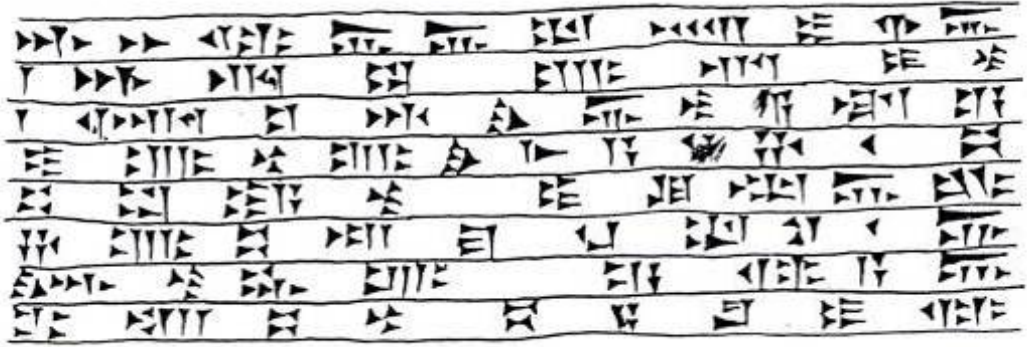
Fotoğraf 25: Taşdere (Sosgert) Kalesi

Fotoğraf 26: Taşdere (Sosgert) Kalesi

Fotoğraf 27: Taş Köprü Yazıtı Kopyası

Fotoğraf 28: Taş Köprü Yazıtı Kopyası

Fotoğraf 29: Tepecik Yerleşmesi

Fotoğraf 30: Yalınçayır Yerleşmesi

Fotoğraf 31: Yarbaşı Yerleşmesi

Fotoğraf 32: Zöhrap Yerleşmesi

Fotoğraf 33: Angut (Sulakbahçe) Kaleleri

Fotoğraf 34: Duraklı Kurganı

Fotoğraf 35: Duraklı Yarbaşı Kalesi

Fotoğraf 36: Kız Kalesi (Kalkankale)

Fotoğraf 37: Yarüstü Yerleşmesi

Fotoğraf 38: Ziyarettepe (Sulakbahçe) Kalesi

Fotoğraf 39: Kuzeyhan Kalesi

Fotoğraf 40: Kuzeyhan Kalesi

Fotoğraf 41: Kuzeyhan Kalesi Keramikleri

Fotoğraf 42: Kuzeyhan Nekropol Alanı

Fotoğraf 43: Kuzeyhan Kalesi Gözetleme Kulesi

Fotoğraf 44: Düzmeşe Obsidyen Merkezi

Fotoğraf 45: Kırankaya (Asboğa) Kalesi

Fotoğraf 46: Kız Kalesi/Sarıkamış

Fotoğraf 47: Koroğlu Kalesi/Sarıkamış

Fotoğraf 48: Micingert Kalesi

Fotoğraf 49: Sarıkamış Yazıtı Kopyası

Fotoğraf 50: Sırataşlar Kalesi

Fotoğraf 51: Taşlıgüney Kalesi ve Kaya Odaları

Fotoğraf 52: Taşlıgüney Kalesi ve Kaya Odaları

Fotoğraf 53: Toprakkale Kalesi

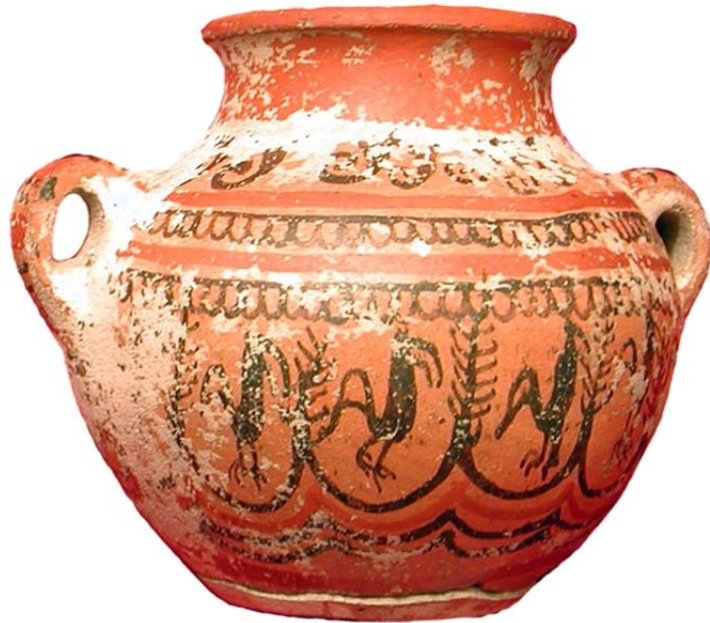
Fotoğraf 54: Yoğunhasan Kalesi

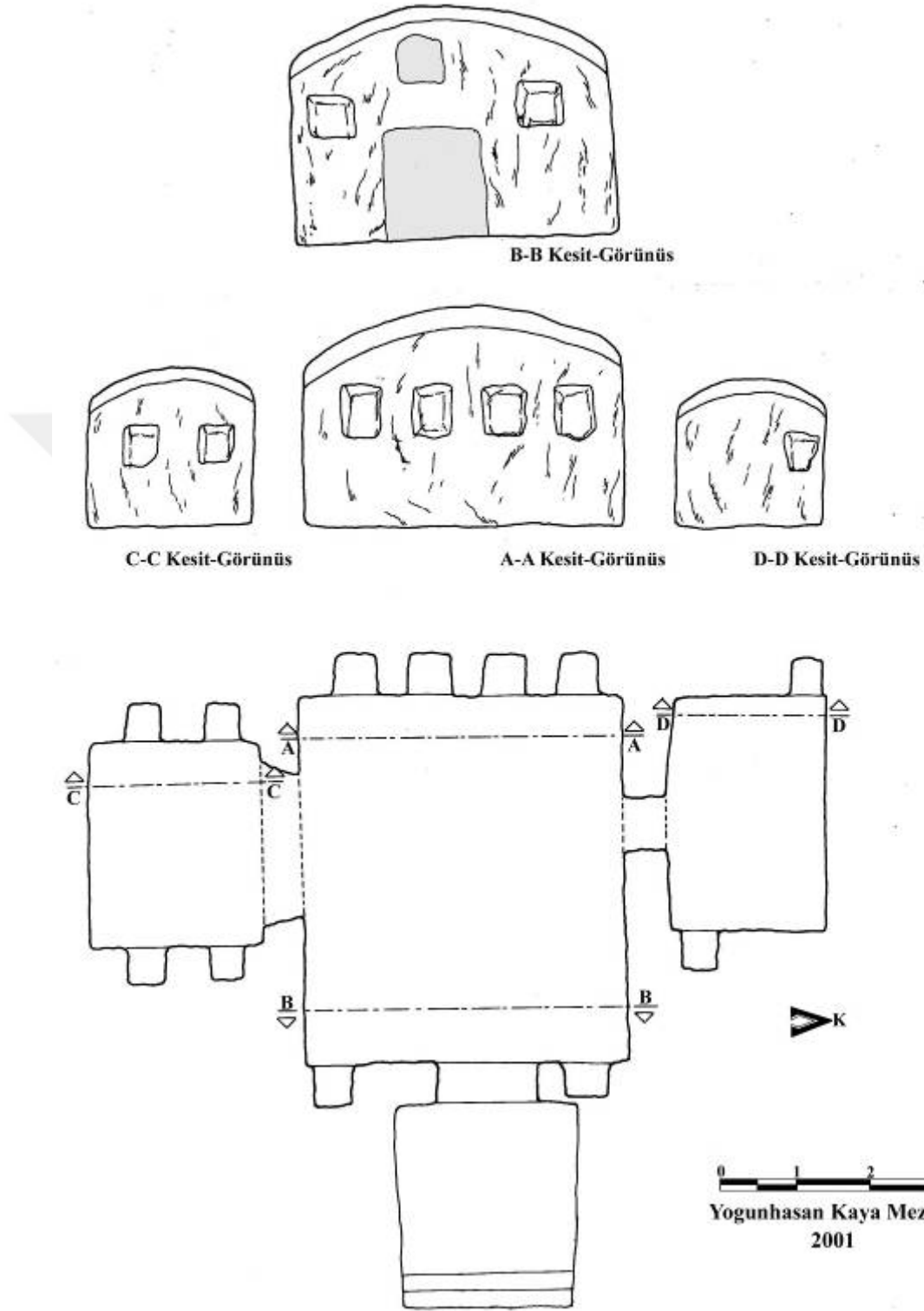
Fotoğraf 55: Yoğunhasan Kalesi

Fotoğraf 56: Yoğunhasan Kalesi Kaya Mezar Girişi

Fotoğraf 57: Yoğunhasan Kalesi

Fotoğraf 58: Yoğunhasan Kalesi

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30

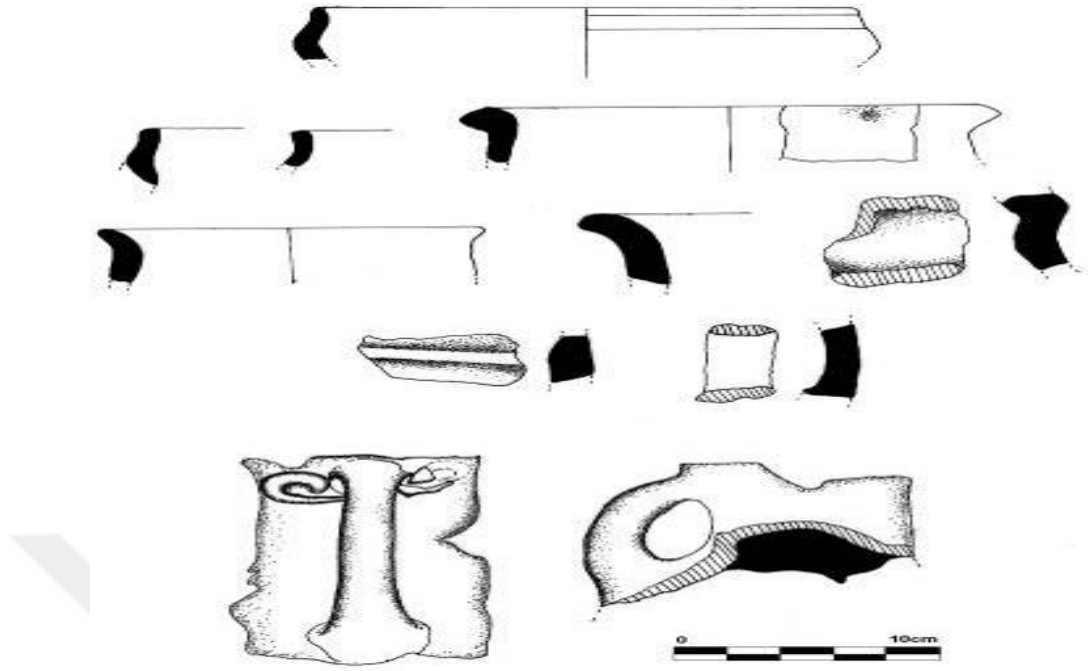
Fotoğraf 59: Zivin Yazıtı Kopyası

Fotoğraf 60: Zivin Kalesi

Fotoğraf 61: Zivin Kalesi

Fotoğraf 62: Zivin Kalesi

Fotoğraf 63: Doyumlu Kaya Resimleri

Fotoğraf 64: Doyumlu Kaya Resimleri

Fotoğraf 65: Kalecik Köyü Höyük

Fotoğraf 66: Kayalık Mindivan Kalesi

Fotoğraf 67: Adalar Höyük

Fotoğraf 68: Akçakale Kalesi

Fotoğraf 69: Başköy Kalesi

Fotoğraf 70:Beşiktepe Kalesi

Fotoğraf 71: Cinnik Nekropolü

Fotoğraf 72: Harabeler Düz Yerleşmesi

Fotoğraf 73: Karasal Höyük

Fotoğraf 74: Kayabeyi Kalesi

Fotoğraf 75: Kunduzevi Düz Yerleşmesi

Fotoğraf 76: Peyhler Höyük

Fotoğraf 77: Sengertepe Kalesi

Fotoğraf 78: Sınır Ortası Kalesi

Fotoğraf 79: Şeytan Kalesi

Fotoğraf 80: Yıldırımtepe Düz Yerleşmesi

Fotoğraf 81: Akbulak Kalesi

Fotoğraf 82: Aslanlı Kalesi

Fotoğraf 83: Aşağı Aktaş Kalesi

Fotoğraf 84: Aşağı Aktaş Kalesi

Fotoğraf 85: Aşağı Aktaş Kaya Mezarı

Fotoğraf 86: Aşağı Aktaş Kaya Mezarı

Fotoğraf 87: Aşağı Aktaş Kaya Mezarı

Fotoğraf 88: Aşık Hüseyin Gölü

Fotoğraf 89: Aşık Hüseyin I Kalesi

Fotoğraf 90: Aşikhüseyin I Kalesi

Fotoğraf 91: Aşikhüseyin II Kalesi

Fotoğraf 92: Aşikhüseyin II Kalesi

Fotoğraf 93: Üçkaya Kalesi

Fotoğraf 94: Göktaş Kaya Mezarı

Fotoğraf 95: Göktaş Kaya Mezarı Keramikleri

Fotoğraf 96: Hamurkesen Kalesi

Fotoğraf 97: Hamurkesen Su Kanalı

Fotoğraf 98: Hamurkesen Su Kanalı

Fotoğraf 99: İnceköy Kalesi

Fotoğraf 100: İnceköy Kalesi

Fotoğraf 101: Kalaca Kalesi

Fotoğraf 102: Karakale

Fotoğraf 103: Katırlı Kalesi

Fotoğraf 104: Katırlı Kalesi

Fotoğraf 105: Katırlı Göleti

Fotoğraf 106: Kız Kalesi/Ardahan

Fotoğraf 107: Kız Kalesi Keramikleri

Fotoğraf 108: Küllütepe Höyük

Fotoğraf 109: Sariabdal Kalesi

Fotoğraf 110: Sürmeli Kalesi

Fotoğraf 111: Şedik Kalesi

Fotoğraf 112: Tuzyatağı Höyük

Fotoğraf 113: Tuzyatağı Höyüğü Keramikleri

Fotoğraf 114: Tuzyatağı Yerleşmesi

Fotoğraf 115: Tuzyatağı Yerleşmesi

Fotoğraf 116: Yağlı Kalesi

Fotoğraf 117: Yağlı Kalesi

Fotoğraf 118: Yüceotağ Kalesi

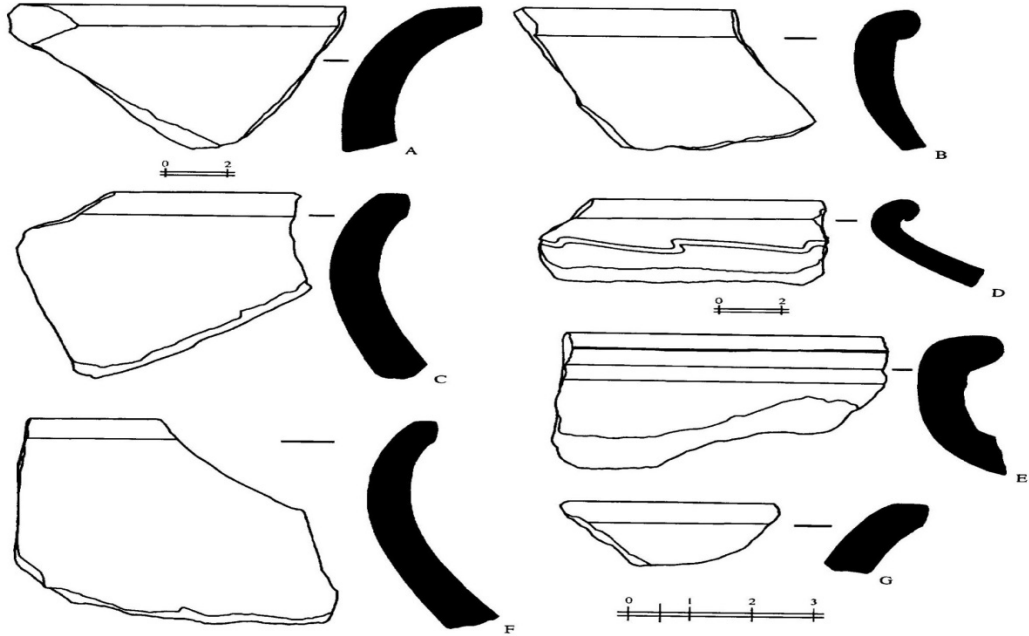
Fotoğraf 119: Yüceotağ II Kalesi

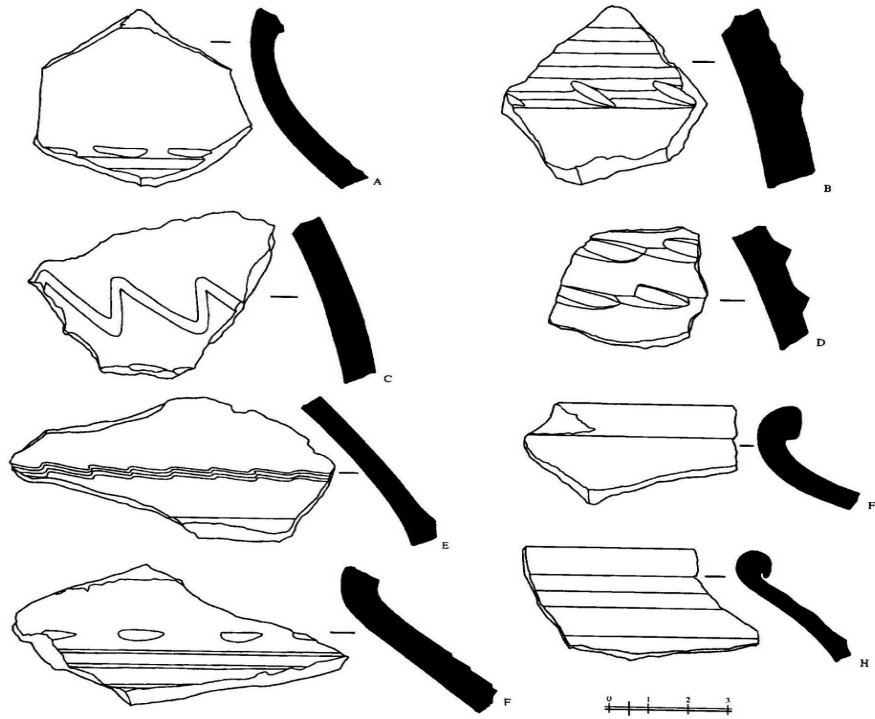
Fotoğraf 120: Zarif Kalesi

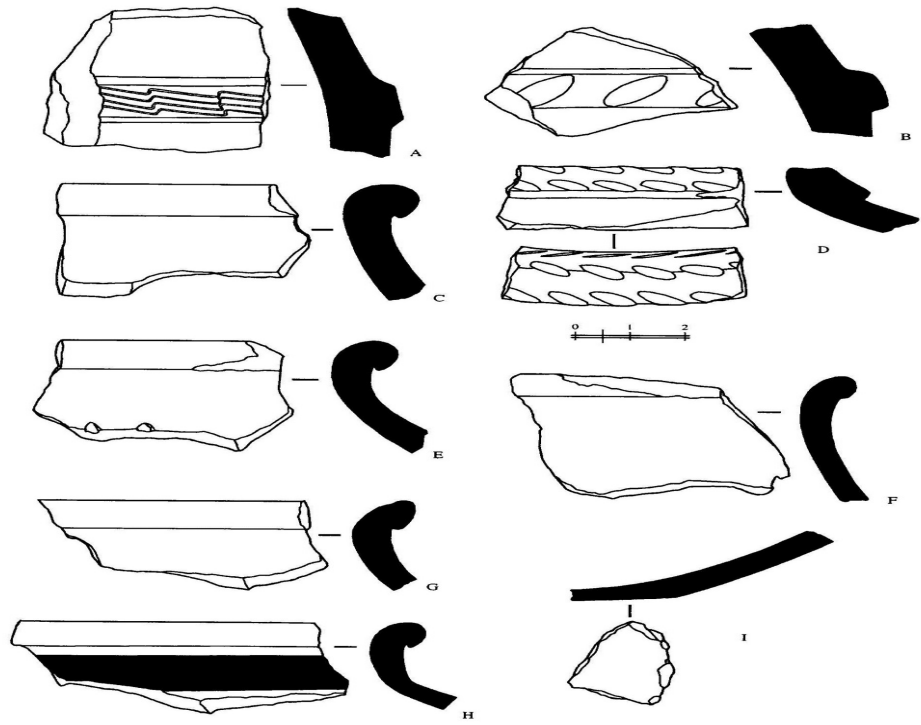
Fotoğraf 121: Ani Ören Yerinden Arpaçay ve Kafkaslardan Anadolu'ya Geçiş (İpek Yolu)

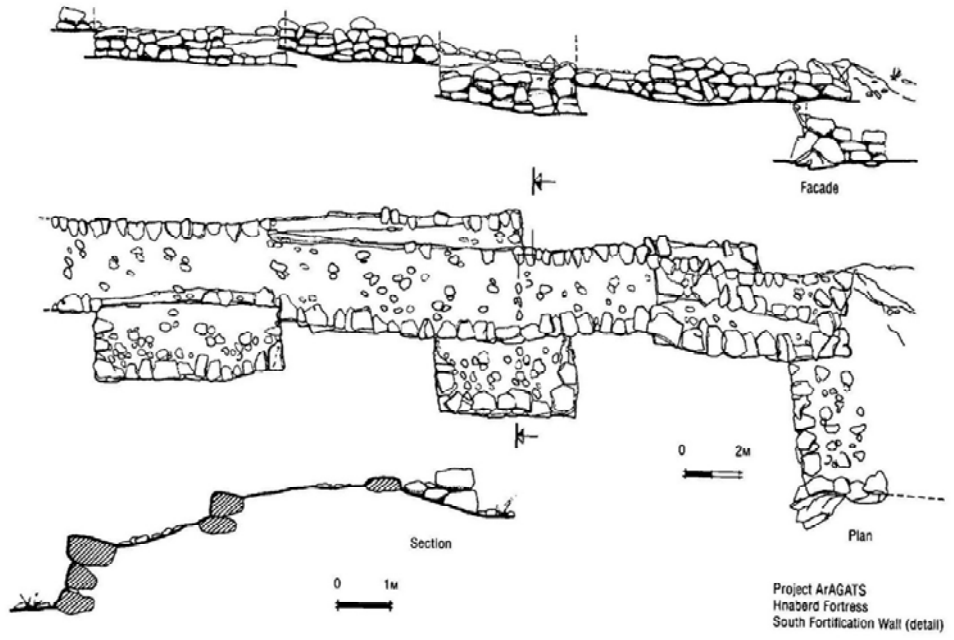
Fotoğraf 122: Aragatsiberd Kalesi Çizimleri (Smith-Grene 2009)

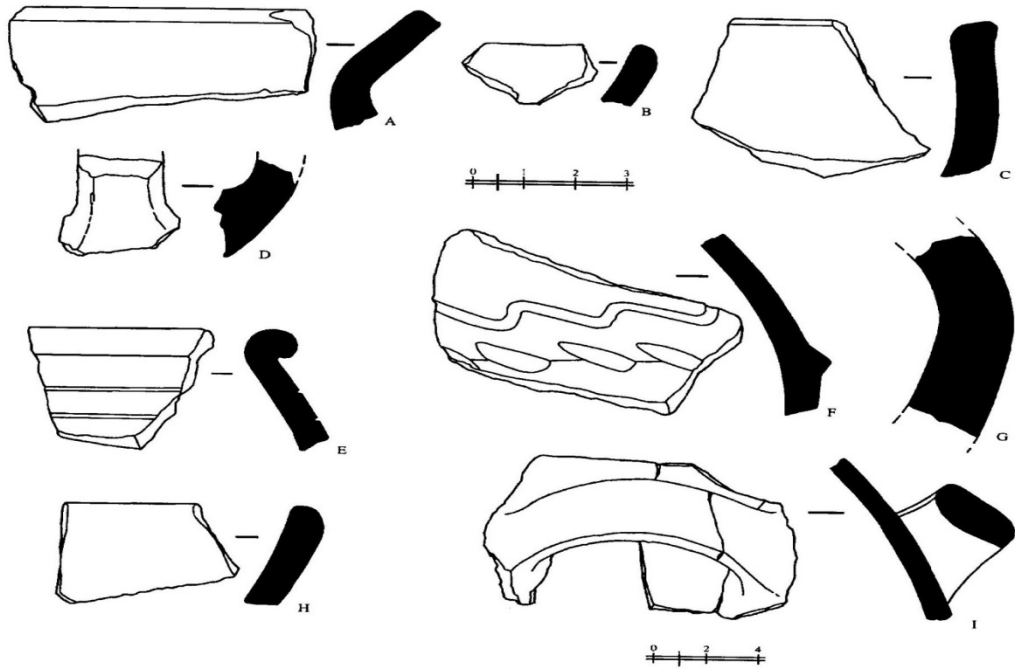
Fotoğraf 123: Gegharot Kalesi Çizimleri (Smith-Grene 2009)

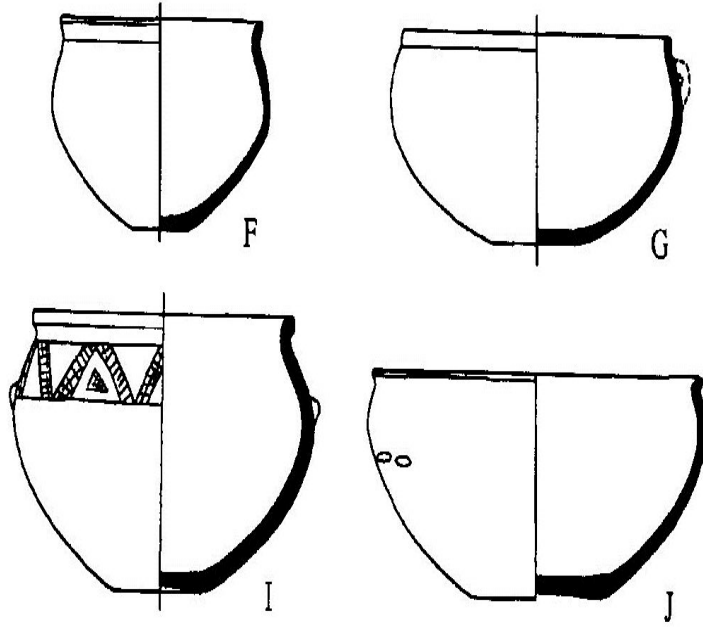
Fotoğraf 124: Gegharot Kalesi Çizimleri (Smith-Grene 2009)

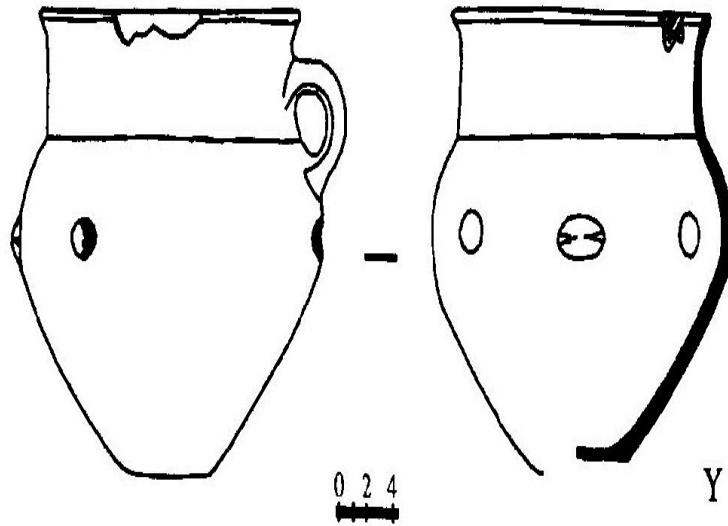
Fotoğraf 125: Hnaberd Kalesi Çizimleri (Smith-Grene 2009)

Fotoğraf 126: Hnaberd Kalesi Çizimleri (Smith-Grene 2009)

Fotoğraf 127: Horom Kalesi Çizimleri (Smith-Grene 2009)

Fotoğraf 128: Horom Kalesi Çizimleri (Smith-Grene 2009)

Tablo ve Grafikler

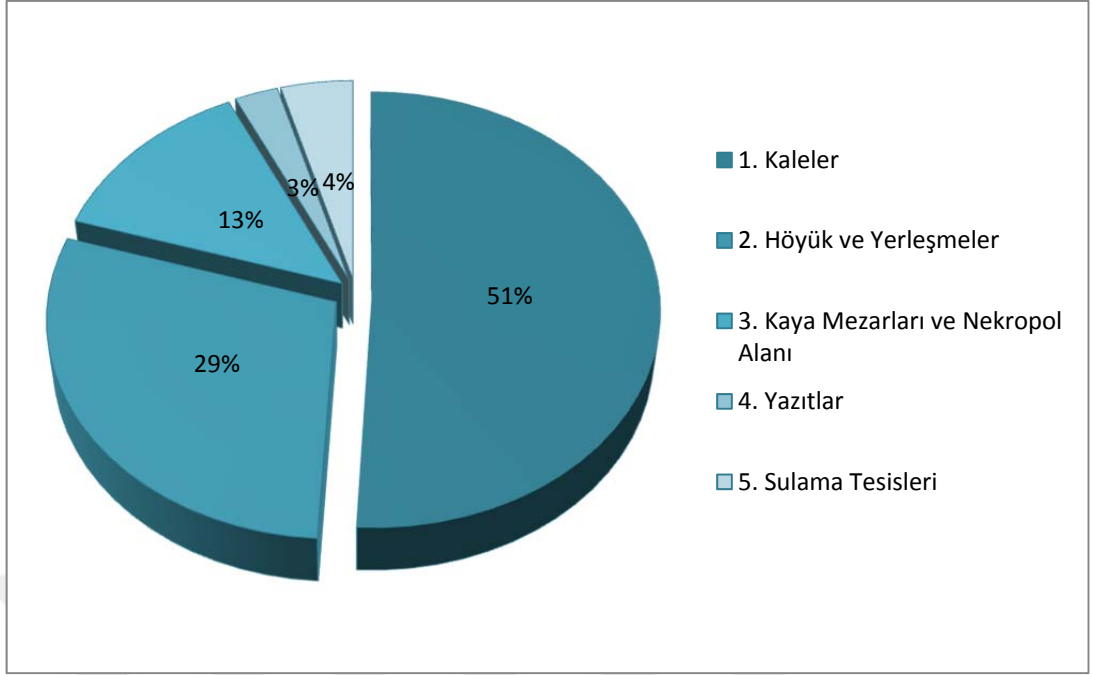
Merkezin Adı	İli	İlçesi	Türü	Kalkolitik	İlk Tunç Çağı	Son Tunç Çağı	Demir Çağı	Erken Demir	Orta Demir	Geç Demir	Orta Çağ
Anı Yerleşmesi	Kars	Merkez	Yerleşme							*	*
Ataköy Höyük	Kars	Merkez	Höyük	*	*			*	*	*	*
Atayurt Kalesi	Kars	Merkez	Kale				*		*		
Azat Höyük	Kars	Merkez	Höyük		*			*	*		
Bekler Nekropolü	Kars	Merkez	Nekropol					*			
Boğazkale Höyük	Kars	Merkez	Höyük				*				*
Boncuktepe Yerleşmesi	Kars	Merkez	Yerleşme					*			
Borluk Vadisi	Kars	Merkez	Kaya Panosu		*						
Bozkale Kalesi	Kars	Merkez	Kale				*				
Çakmak Höyük	Kars	Merkez	Höyük		*	*		*		*	
Çakmak Kalesi	Kars	Merkez	Kale								
Çakmak Kalesi Nekropol Alanı	Kars	Merkez	Nekropol								
Danamayalı Höyük	Kars	Merkez	Höyük	*	*		*				
Dereiçi Kaya Panoları	Kars	Merkez	Kaya Panosu				*				
Hasan Kalesi	Kars	Merkez	Kale		*		*		*		*
Hasçiftlik Höyük	Kars	Merkez	Höyük		*		*				
Koroğlu Kalesi	Kars	Merkez	Kale			*	*				
Kürdün Deresi Kalesi	Kars	Merkez	Kale			*	*				
Kürdün Deresi Nekropol Alanı	Kars	Merkez	Nekropol			*	*				
Paşacıyır Höyük	Kars	Merkez	Höyük		*			*	*	*	
Sarıcıyır Yerleşmesi	Kars	Merkez	Yerleşme		*						*
Carcı Yerleşmesi	Kars	Arpaçay	Yerleşme		*						
Carcı 2 Yerleşmesi	Kars	Arpaçay	Yerleşme				*				
Carcı Kalesi	Kars	Arpaçay	Kale								*
Danatepe Höyük	Kars	Arpaçay	Höyük		*						
Polat Kalesi	Kars	Arpaçay	Kale		*		*				
Taşdere Höyük	Kars	Arpaçay	Höyük				*				
Taşdere Kalesi	Kars	Arpaçay	Kale					*	*		*
Taşköprü Yazıtı	Ardahan	Çıldır	Yazıt						*		
Tepecik Yerleşmesi	Kars	Arpaçay	Yerleşme		*						
Yalınçıyır Yerleşmesi	Kars	Arpaçay	Yerleşme		*		*				

Yarbaşı Yerleşmesi	Kars	Arpaçay	Yerleşme		*		*				
Zöhrap Yerleşmesi	Kars	Arpaçay	Yerleşme		*						*
Angut Kaleleri	Kars	Akyaka	Kale		*	*	*				*
Değirmenler Höyük	Kars	Akyaka	Höyük								
Duraklı Kurganı	Kars	Akyaka	Kurgan				*				
Duraklı Yarbaşı Kalesi	Kars	Akyaka	Kale				*				*
Kız Kalesi	Kars	Akyaka	Kale								*
Üçpınar Höyük	Kars	Akyaka	Höyük								
Yarüstü Nekropolü	Kars	Akyaka	Nekropol				*				*
Yarüstü Yerleşmesi	Kars	Akyaka	Yerleşme		*		*	*			*
Yerlikavak Höyük	Kars	Akyaka	Höyük		*		*				*
Ziyarettepe Kalesi	Kars	Akyaka	Kale		*		*				
Kuzeyhan Kalesi	Kars	Digor	Kale		*			*			*
Kuzeyhan Kalesi Nekropol Alanı	Kars	Digor	Nekropol		*	*					
Kuzeyhan Göetleme Kalesi	Kars	Digor	G. Kulsi		*	*					
Düzmeşe Obsidyen Merkezi	Kars	Sarıkamış	Obsidyen Merkezi								
Kırankaya Kalesi	Kars	Sarıkamış	Kale				*				
Kız Kalesi	Kars	Sarıkamış	Kale								*
Koroğlu Kalesi	Kars	Sarıkamış	Kale				*				
Micingert Kalesi	Kars	Sarıkamış	Kale				*				
Sarıkamış Yazıtı	Kars	Sarıkamış	Yazıt						*		
Sıraşlar Kalesi	Kars	Sarıkamış	Kale				*				*
Taşlıgüney Kalesi ve Kaya Odaları	Kars	Sarıkamış	K. Odası								*
Toprakkale Kalesi	Kars	Sarıkamış	Kale		*		*				
Yoğunhasan (Karapınar) Kalesi	Kars	Sarıkamış	Kale		*				*		
Zivin/Süngütaş Kalesi	Kars	Sarıkamış	Kale				*				*
Doyumlu Kaya Resimleri	Kars	Susuz	Kaya Resimleri								
Kalecik Köyü Höyük	Kars	Susuz	Höyük								
Kayalık Mindivan Kalesi	Kars	Susuz	Kale		*		*				*
Adalar Höyük	Ardahan	Çıldır	Höyük		*		*				*
Akçakale Kalesi	Ardahan	Çıldır	Kale				*				
Başköy Kalesi	Ardahan	Çıldır	Kale				*				
Beşiktepe Kalesi	Ardahan	Çıldır	Kale	*	*		*				*
Cinnik Nekropolü	Ardahan	Çıldır	Nekropol				*				

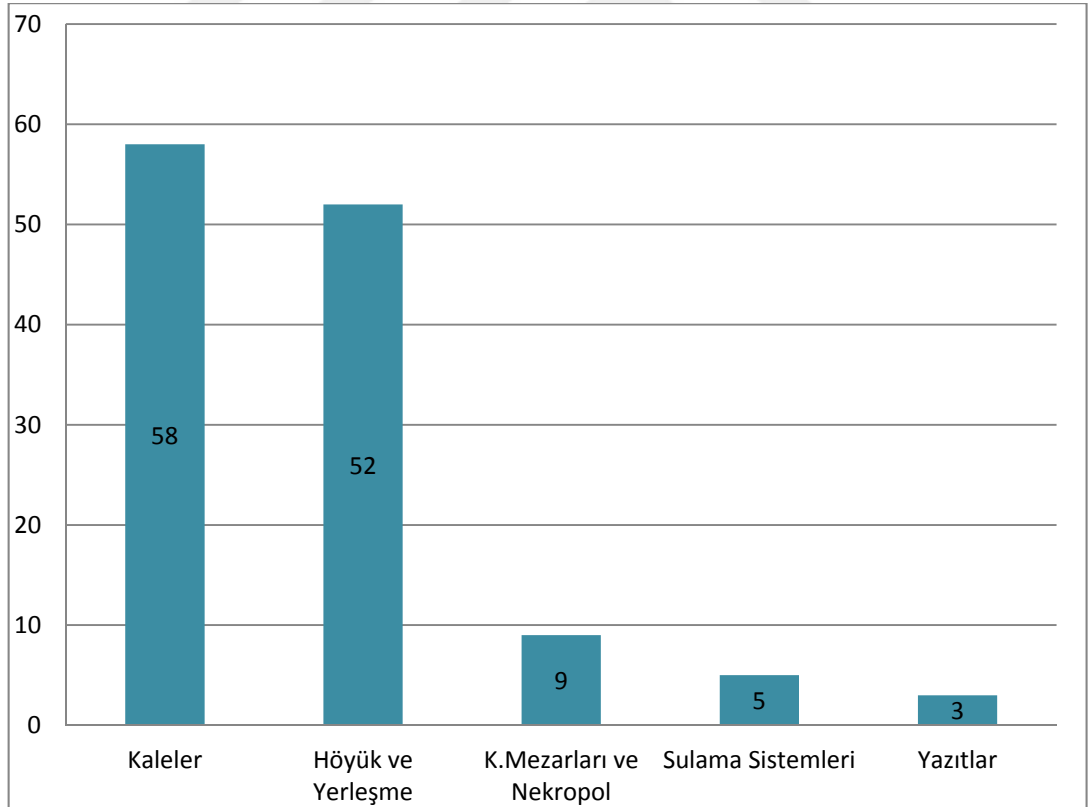
Darboğaz Barajı	Ardahan	Çıldır	Baraj				*				
Harabeler Düz Yerleşmesi	Ardahan	Çıldır	Yerleşme								
Karasal Höyük	Ardahan	Çıldır	Höyük	*	*		*				*
Kayabeyi Kalesi	Ardahan	Çıldır	Kale				*				
Kunduzevi Düz Yerleşmesi	Ardahan	Çıldır	Yerleşme				*				
Peyhler Höyük	Ardahan	Çıldır	Höyük		*		*				*
Sengertepe Kalesi	Ardahan	Çıldır	Kale		*		*				
Sınırtortası Kalesi	Ardahan	Çıldır	Kale	*	*		*				*
Şeytan Kalesi	Ardahan	Çıldır	Kale		*		*				*
Topyolu Mezar Alanı	Ardahan	Çıldır	Mezarlık Alanı				*		*		
Yıldırımtepe Düz Yerleşmesi	Ardahan	Çıldır	Yerleşme				*				
Abbasgöl Barajı ve Göleti	Iğdır	Tuzluca	Baraj								
Akbulak Kalesi	Iğdır	Tuzluca	Kale		*		*				
Aslanlı Kalesi	Iğdır	Tuzluca	Kale				*				*
Aşağı Aktaş Kalesi	Iğdır	Tuzluca	Kale		*		*				*
Aşağı Aktaş Kalesi Kaya Mezarı	Iğdır	Tuzluca	Kaya Mezarı				*				
Aşık Hüseyin Göleti	Iğdır	Tuzluca	Gölet				*				
Aşık Hüseyin Kalesi	Iğdır	Tuzluca	Kale		*		*				*
Aşık Hüseyin Kalesi II	Iğdır	Tuzluca	Kale					*			
Aşık Hüseyin Nekropolü	Iğdır	Tuzluca	Nekropol				*				
Bendmurat Barajı	Iğdır	Tuzluca	Baraj						*		
Üçkaya Kalesi	Iğdır	Tuzluca	Kale				*				
Gedikli Kalesi	Iğdır	Tuzluca	Kale				*				
Göktaş Kaya Mezarı	Iğdır	Tuzluca	Kaya Mezarı				*				*
Hamurkesen Kalesi	Iğdır	Tuzluca	Kale		*		*				
Hamurkesen Su Kanalı	Iğdır	Tuzluca	Su Kanalı				*				
İnceköy Kalesi	Iğdır	Tuzluca	Kale		*		*				*
Kalaca Kalesi	Iğdır	Tuzluca	Kale		*			*			
Karakale	Iğdır	Tuzluca	Kale				*				*
Katırlı Kalesi	Iğdır	Tuzluca	Kale				*				*
Katırlı Göleti	Iğdır	Tuzluca	Gölet						*		
Kırkbulak Yerleşmesi	Iğdır	Tuzluca	Yerleşme								

Kız Kalesi	Iğdır	Tuzluca	Kale				*				*
Küllütepe Höyük	Iğdır	Tuzluca	Höyük		*						*
Papaz Kalesi	Iğdır	Tuzluca	Kale					*	*		
Sarıabdal Kalesi	Iğdır	Tuzluca	Kale		*						
Sürmeli Kalesi	Iğdır	Tuzluca	Kale								*
Şedik Kalesi	Iğdır	Tuzluca	Kale								*
Tuzyatağı Höyük	Iğdır	Tuzluca	Höyük		*		*				
Yağlı Kalesi	Iğdır	Tuzluca	Kale				*				
Yüceotağı I Kalesi	Iğdır	Tuzluca	Kale								*
Yüceotağı II Kalesi	Iğdır	Tuzluca	Kale		*		*		*		
Yürek Kalesi	Iğdır	Tuzluca	Kale				*				
Yürek Nekropolü	Iğdır	Tuzluca	Nekropol					*	*		
Zarif Kalesi	Iğdır	Tuzluca	Kale				*				
Ariç Höyük ve Nekropolü	Ermenistan	Şirak	Höyük- Nekropol		*	*					
Keti Nekropolü	Ermenistan	Şirak	Nekropol			*					
Aragatsiberd Kalesi	Ermenistan	Tsaghkavit	Kale		*	*		*			
Ashot-Yerkat Kalesi	Ermenistan	Aragatsotn	Kale			*		*			
Berdidosh Kalesi	Ermenistan	Lernapar	Kale			*		*			
Gegharot Kalesi	Ermenistan	Gegharot	Kale		*	*				*	
Geghadzor Kalesi	Ermenistan	Geghadzor	Kale				*			*	*
Kanlıca Yazıtı	Ermenistan	Şirak	Yazıt						*		
Kirovakan Nekropolü	Ermenistan	Kirovakan	Nekropol								
Tsaghkasar I Yerleşmesi	Ermenistan	Tsaghkasar	Yerleşme		*						
Horom Kalesi	Ermenistan	Şirak	Kale			*		*	*		

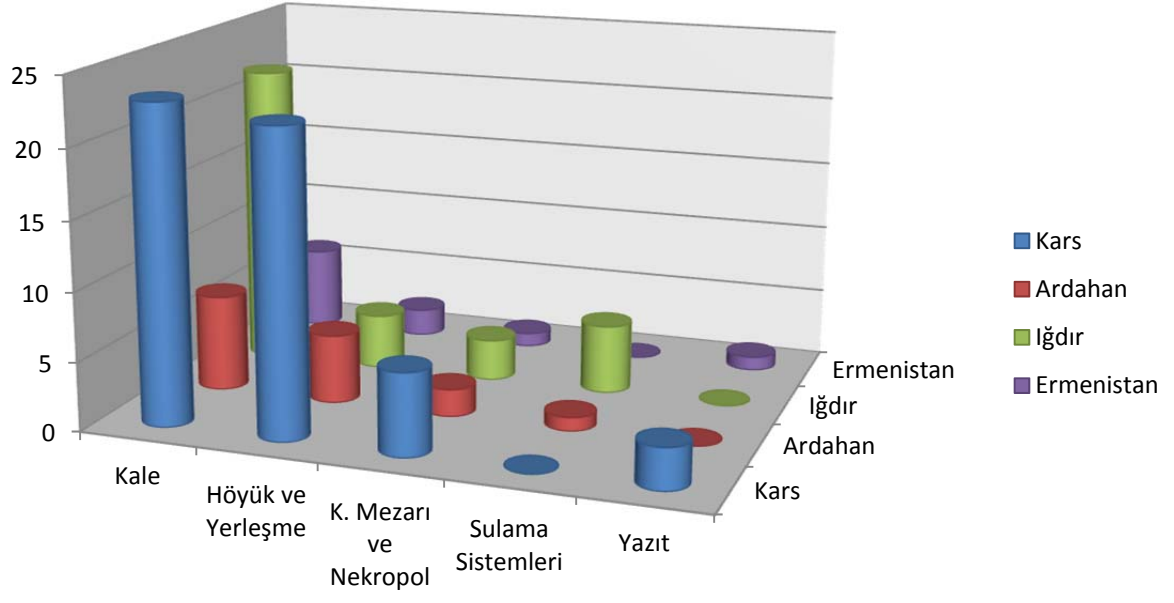
Tablo 1: Merkezlerin Türlerine ve Yerlerine Göre Dağılımı

Grafik 1: Çalışma Bölgesinde Tespit Edilen Merkezlerin Türlerine Göre Dağılımı

Grafik 2: Çalışma Bölgesinde Tespit Edilen Merkezlerin Türlerine Göre Dağılımı

Grafik 3: Tespit Edilen Merkezlerin İllere Göre Dağılımı

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı	Mustafa KARAGEÇİ
Doğum Yeri	Şanlıurfa
Doğum Tarihi	01.08.1982

EĞİTİM BİLGİLERİ

Lisans	
Üniversite	Atatürk Üniversitesi
Fakülte	Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi
Bölüm	Tarih Öğretmenliği
Yüksek Lisans	
Üniversite	Kafkas Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bölüm	Tarih/Eskiçağ Tarihi
Doktora	
Üniversite	Kafkas Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bölüm	Tarih/Eskiçağ Tarihi

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	Kafkas Üniversitesi
Görevi/Pozisyonu	Araştırma Görevlisi
Tecrübe Süresi	5

KATILDIĞI

Projeler	<ul style="list-style-type: none"> - Erzurum Kale Kazıları (2000, 2005, 2006, 2007, 2009) - Doğu-Kuzeydoğu ve Kafkaslarda En Erken Türk İskân İzlerinin Tespiti- DPT-2004-2008 - Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi 2002/118 (2002-2004) - Ardahan-Çıldır Akçakale Adası Kazısı 2003-2004) - Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi”, Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları, (A.Ü.BAP-Kültür ve Turizm Bakanlığı) 2002-2013 Bilim Kurulu Üyeliği - Uluslararası Erken Dönem Türk İskân İzlerin Araştırılması-Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan-İran-Nahcivan-DPT-2004-2008 Bilim Kurulu Üyeliği - Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları (2014-)
Etkinlikler	<ul style="list-style-type: none"> - I. Uluslararası Türk Şöleni 3-5 Mayıs 2007, Erzurum. - II. Uluslararası Türk Şöleni 20-24 Mayıs 2009, Erzurum. - III. Uluslararası Türk Şöleni 17-19 Mayıs 2012, Erzurum. - Uluslararası Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu, 10-13 Ekim 2012, Erzurum

İLETİŞİM

Adres	Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/Kars
E-mail	mkarageçi@hotmail.com